

ИҶТИМ

«Одавийлик мулки»га
доир суҳбатлар

ISS

69934
84(57)+723(57)
M 22.

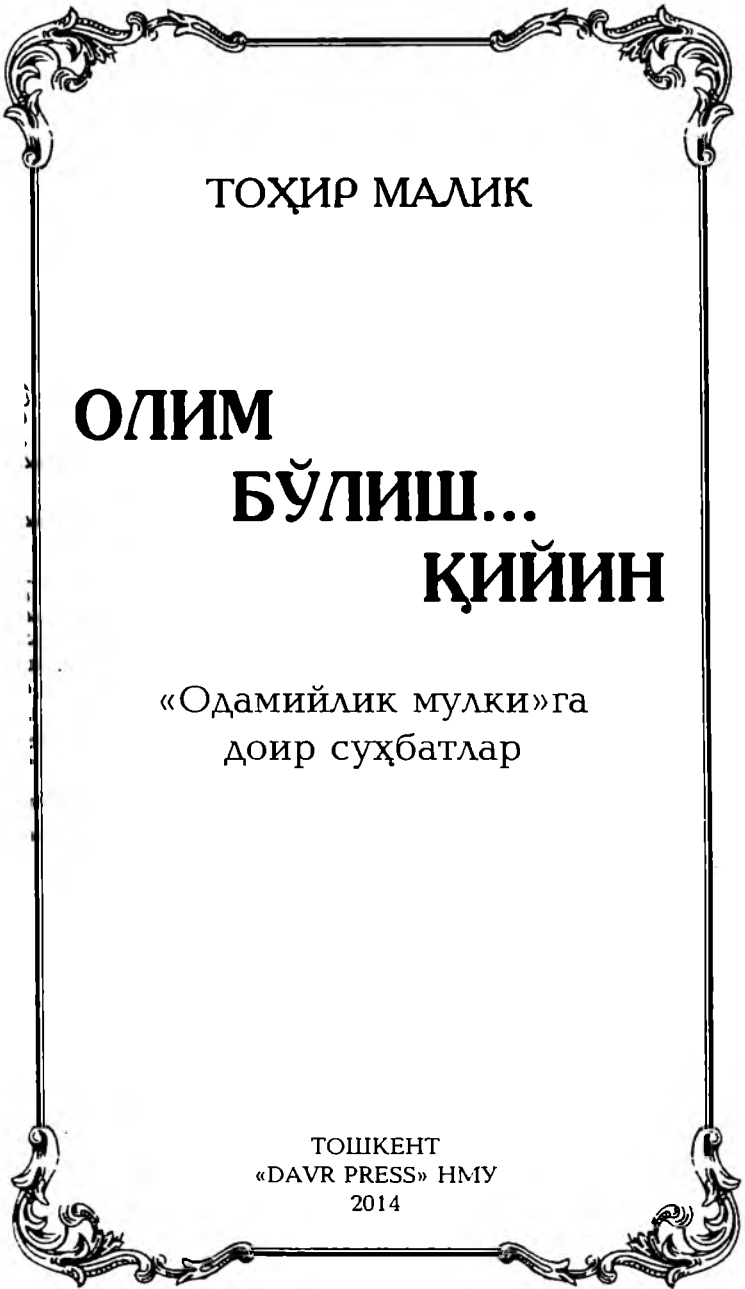
42.3/541

10ХИР МАЛТИК

ОЛКИМ

БҮЛШИ...

НИКИ

ТОҲИР МАЛИК

**ОЛИМ
БЎЛИШ...
ҚИЙИН**

«Одамийлик мулки»га
доир суҳбатлар

ТОШКЕНТ
«DAVR PRESS» НМҲУ
2014

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Тоҳир Маликнинг мазкур китобига илм ва ақлга доир суҳбатлари жамланган. Аввал эълон қилинган суҳбатлар янги ҳикматлар билан тўлдирилган, қайта таҳрир қилинган ҳолда сиз — азиз китоб муҳибларига тақдим этиляпти.

Барча ҳуқуқлар амалдаги қонунларга асосан ҳимояланган.

"DAVR PRESS" нашриёт-матбаа уйининг ёзма рухсатисиз ушбу нашрни қисман ёки тўлиқ ҳолда бошқа оммавий ахборот воситаларида электрон ёки механик кўринишда кўчириб босиш, магнит ташувчи воситаларда тарқатиш қатъий тақиқланади.

ISBN 978-9943-4311-0-2

© Тоҳир МАЛИК, 2014
© "DAVR PRESS" НМУ, 2014

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм!

**«Биладиган зотлар билан билмайдиган
кимсалар баробар бўлурми?»**

(Зумар сурасидан)

**«Ўқув қайда бўлса, улуглик бўлар, билим
қайда бўлса, буюклик бўлар».**

(Юсуф Хос Ҳожиб)

ҒАФЛАТ УЙҚУСИ

Бахтиёрлик — осойишта қалбга эга бўлиш билан вужудга келади. Қалб осойишталиги эса илм олиш билан вужудга келади. Ҳозир «бахт» деб ўйланаётган бойлик, мансаб, ҳатто ҳою ҳавас — барчаси ўткинчидир. Ёшлик кунларини илм олишга сарф этаётган кишининг бахтигина боқийдир. Илм олиш бахтига етган одамнинг келгуси ишлари уни саодатга етаклайди.

Суҳбатимизни бир ибратли мақолни ёдга олишдан бошласак: «Олим бўлиш осон, одам бўлиш қийин». Одам бўлиш қийин эканлигига шак келтирмайман. Икки оёқда юриб, озгина фикрлай олган билан одам қаторига қўшилиш мушкул. Одам бўлиш учун не-не хислатларга эришиш лозимлигини алломаю донишмандлар минг йиллардан бери уқтириб келадилар. Бу ўтитларга, ҳикматларга бирон янги фикр қўшишга жазм эта олмайман. Мен илм ҳикматига доир фикрлар баёнини бошлашдан аввал мақолнинг биринчи қисмига озгина эътироз билдириб, шу масалага тааллуқли фикрларимни ўртоқлашмоқчиман.

Чиндан ҳам олим бўлиш осонми?

Тўққиз йил мактабда, уч йил лицей-коллежда, сўнг олий ўқув юртида ўқиш, кейин магистратура, ниҳоят диссертация ҳимояси... Шу пиллапояларни босиб ўтиб, қулинг ўргилсин олимга айланасан-қоласан. Шундайми? Янги тартиб-қоидаларга биноан магистратура таълимидан сўнг гайрат қилсанг, докторлик унвони ҳам қочиб кетмайди. Диссертация ёзишга ҳаракат қилиб, мақсадга етолмай доғда қоладиганлари кам. “Сендан — ҳаракат, мендан — барокат” деганларидай, гайрат бўлса, бас!

Республикамизда ҳозир минглаб фан номзодлари, фан докторлари бор. Бу кўпми, ё озми? Сон жиҳатдан олиб қаралса, давр талабига нисбатан кам. Фан-техника асри одамлар олдига катта мажбуриятлар юклапти. Ишлаб чиқаришдаги янги-янги ускуналар ишчидан баъзан олий маълумотга эга бўлишни, хўжаликни бошқариш эса камида фан номзоди, ҳатто докторлик даражасидаги билим ва малакани тақозо қилмоқда. Давр олга босгани сайин бу талаблар ошиб бораверади. Демак, ўз-ўзидан олимларга белгиланган вазифалар ҳам ортади. Йигирма йил аввал диссертациясини ҳимоя қилиб олиб, шу билан «олим бўлдим» деб ўсишдан тўхтаган фан номзоди даражаси бутунги олий маълумотли мутахассисдан паст экани сир эмас.

Ҳозирги кунда Ватан иқболини белгиловчи жуда муҳим масалалар кун тартибида турибди. Фан-техникани янги талаблар даражасида тараққий эттирмасдан туриб, мамлакат келажагини тасаввур этиш қийин. Хўш, сафимизда минг-минглаб олимлар бўла туриб, нима учун фан-техника тараққиётида давр талабига жавоб беришда

сусткашлигимиз сезилиб қоляпти? Нима учун кибернетикага асос солинган ўлкада, табобати, фалакиёт илми, ал-кимёси дунёни лол қолдирган халқнинг бутунги олимлари жаҳон миқёсида донг таратмай қўйдилар? Бу ўринда икки нарсани эътироф этиш керак: Ўзбекистон олимларининг кибернетика, ядро физикаси, кимё каби соҳаларидаги фахрланса арзигулик ютуқлари мавжуд. Бундан кўз юммаган ҳолда ютуқларнинг давр зарбига нисбатан сустроқ эканини айтмоқчиман. Иккинчидан, бутуннинг Хоразмий, Беруний, Форобий, Фаргонийларини тарбиялашни ҳам жадаллаштириш лозим.

Илк асарларимни машқ қилиб юрган кезларимда келажакдаги, яъни юз, икки юз йил кейинги ўзбеклар туриш-турмуши ҳақида мунозарали фикрларга банди бўлар эдим. Узоқ сайёраларга учувчи фазо кемаларининг байналмилал аъзолари орасида ўзбекни ҳам кўришни умид қилардим. Ҳозирги пайтдаги аниқ фан асосларига минг йиллар бурун пойдевор қўйган ўзбек, наҳот келажакда олис юлдузларга парвоз этувчи фазо кемаларини бошқара олмаса?!

Масковдаги бир баҳс ёдимдан чиқмайди. Ҳамкасб дўстим, руснинг инсофли, билимли ёзувчиси бўлган йигит билан суҳбатимиз мозий хусусида кечган эди. «Сизнинг (яъни, биз ўзбекларнинг – Т.М.) ўтмишда буюкларингиз кўп эди. Хоразмий, Беруний, Фаргоний, Ибн Сино, Форобий, Мирзо Улуғбек, Али Қушчи... Дунё тараққиётини бу зотлар заковатисиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Аммо Улуғбекнинг ўлиmidан сўнг сиз уйқуга берилдингиз, ҳануз уйгонганингиз йўқ...»

Бошқа миллат вакилидан бундай танбеҳ эшит-
гандан кўра ер ёрилса-ю, ерга кириб кета қолсам!
Аммо начора, у ҳақ гапни айтди. Тўғри, буюк
зотлар ҳар йили тугилавермайди. Худо қайси
халқни алқаса, унга аллома фарзандлар беради.
Бироқ, Худодан яхшилик тиловчилар фақат дуо
билан кифояланмай, ҳаракат ҳам қилишлари
керак-да! Биз гафлат уйқусига берилиб, Худо
берган неча-неча аллома даҳоларни менсимай,
тириклайин кўмган бўлсак-чи?!

Узоқ йиллар давомида ўтмишга қора лой чап-
лаб, фесдал тузумнинг ичак-чавогини ағдариб
ташладик. Кейин «етмиш йил»ни қоралашга
киришиб кетдик. Ўтган кунларни қаргаш би-
лан ёруғликка чиқиш мумкинми? Балки уй-
қудан уйғонишнинг тўғрироқ бошқа йўли
бордир? Ўтмишни қоралаш — уйқусирашдан,
алжирашдан бошқа нарсасиз эмас. Ёруғликка
етиш учун ўриндан туриш керак, бет-қўлни
ювиб, покизаланиб, сўнг остона ҳатлаб кўчага
чиқиш керак. Чиққанда ҳам «Кечаги кунимга
минг лаънат» демай, «Бугунги куним нурли,
барокатли бўлсин» деган яхши ният, яхши ихлос
билан қадам босилади. Менимча, ўтмишни қо-
ралаш ўрнига чуқур таҳлил қилмоқ лозим.
Фақат ёмон ёки фақат яхши ўтмиш бўлмайди.
Яхшими, ёмонми — кечаги кун бизники. Эрта
ҳам бизники. Эртага яхшироқ яшаш учун кечаги
кундан сабоқ олиш зарурроқ эмасми?

Бугун Ўзбекистонимиз мустақиллиги ҳақида
фахр билан сўз юритяпмиз. Сиёсий мустақил-
ликка эришдик, Худога шукур! Энди иқтисодий
соҳалардаги мустақиллик йўлидамиз. Аммо на-
заримда, бу муҳим масалага андак юзакироқ
қараяпмиз. Қонунлар қабул қилган билан,

депутатлар минбарда нутқ ирод этганлари билан, борингки, хориж кўмак бергани билан бу мустақилликка эришиш осон бўлмайди, халққа фаровонлик бериш ҳам қуруқ гапга айланади. Хорижликлар ажойиб корхоналар қуриб, хомашё ўзимизда қайта ишланса ҳам мустақиллик йўли тўла очилмайди. Таъбир жоиз бўлса, мустақиллик — бир муаззам бино. Унинг пойдевори — иқтисодий мустақиллик, деворлари — сиёсий, томи эса маънавий мустақиллик. Том мустаҳкам бўлмаса, чакка ўтади, деворлар нурайди, пойдевор зах тортиб, иморат енгил зилзилага ҳам дош беролмай қолади.

Шу муаззам иморат пойдеворига тош қўйилди. Мустақиллик саройини биз эмас, келажак авлод қуриб битиради. Неча йилда қуриб битиради, қай аҳволда қуради — чиройли, мустаҳкам бўладими бу бино, ё деворлари қийшиқ, томлари тешикми — бу бизнинг бутун фарзандларимизга бўлган муносабатимизга боғлиқ. Биз «болажон халқмиз» деб фахрланишни яхши кўрамиз. Серфарзандлик ҳали «болажон» деган гап эмас. Мен «болажон» деганда фарзандига беқиёс меҳр кўргазишни тушунаман. Ҳар бир инсон фарзандини суяди. Лекин яхши кўриш ҳам турлича. Фарзандини чинакамига суйган ота-она уни зарли либосларга ўрашни ўйламай, балки ҳали покиза, булганмаган болалик онгига илмларни сингдиришни биринчи даражали вазифа деб билади. Энг сара либослар ҳам вақт ўтиб эскиради, титилади. Мияга жойланган илм эса умр бўйи асқотади, болани келажакда кимхоб чопонга ҳам ўрайди, олий мартабага ҳам эриштиради.

1945 йил Япония урушда мағлуб бўлди. Икки шаҳри бутунлай вайрон этилди. Одатда мағлуб халқлар узоқ йиллар мобайнида қад кўтаролмайдилар. Япония урушда енгилди, бироқ қисқа муддатда қад ростлаб, голиб мамлакатларни иқтисодий, илмий кўтарилиш жиҳатидан сиқиб қўйди. Бу нима, Худонинг муъжизасими? Ростми, ёлгонми, билмайман: урушдан кейин бир одам Японияга фақат бир кун раҳбар бўлган экан. Эрталаб сайланганида у мамлакатдаги барча бойларни тўплаб, «Болаларни ўқитиш, яхши боқиш учун пул беринглар», дебди. Бойлар миллионлаб пул беришибди. Кечқурунги мажлисда у одам ишдан олинибди. Шунда бойлар «пулдан айрилдик» деб ташвишга тушганида собиқ раҳбар «Сизлар ачинмай туринглар, бутун яхши дарахт эқдинглар, мевасини ўн йиллардан кейин териб ейсизлар», деган экан. Биз ҳавас қилаётган Япония бу даражага айнан болаларга кўрсатган меҳри туфайли эришган, десам янглишмайман. Биз япон магнитофонларига, автомобилларига ишқибозмиз. Японияга бориб келганлардан нарх-навони суриштирамиз, лекин «Японлар болаларига қандай тарбия берар эканлар?» деб зинҳор сўрамаймиз. Янада аччиқ ҳақиқатни айтсам, у ёққа борган биродарларимиз бу масалага қизиқиб ҳам кўришмайди. Бу юртга шўро даврида борган ёзувчи акаларимиз эса япон болаларининг «аччиқ қисматлари»дан ҳикоя қилдилар. Ажабки, «болаларга шароит яратиб бермаган» Япония гуллаб-яшнаса-ю, «Бахтли болалик учун партияга минг раҳмат!» деб қўшиқ куйловчи юрт тобора қашшоқлашса?! Бу тушунарсиз ва мантиқсиз бир ҳол эмасми?

Гап Япония ҳақида кетганда бўлиб ўтган йилги цунами фожиаси пайтидаги бир воқеани эслайман: зилзила ва цунами офати кўп жонларни олди. Тирик қолганлар спорт залида жон сақлаяптилар. Бир йигит жун чойшабга ўраниб ётибди. Қўлида... китоб. Бу онда Япония императори жабрдийдаларнинг зиёратига келди. Китоб ўқиб ётган йигит қаршисига келганда унга қараб эгилиб таъзим қилди. Йигит оғир шароитда ҳам илм билан банд бўлгани сабабли император унинг илмга бўлган ихлоси, зеҳни қаршисида таъзим бажо келтирди. Чунки император шу илмли йигит тимсолида ўз мамлакатининг келажагини кўрди.

Ҳозир хорижга бориб келиш осон бўлиб қолди. Мен Хитойга бориб келаётганлардан у ердаги китоб дўконларининг қандайлиги ҳақида сўрадим. Латта-путта дўконларининг аҳволини тўла билиб қайтганлари ҳолда китоб дўкони ҳақида тасаввур ҳам йўқ эди. Бир зиёли хизмат сафарига кетаётганида мен ундан китоб дўконига мўралаб ўтишни илтимос қилдим. У қайтгач, ҳаяжонланиб ҳикоя қилиб берди: китоб дўкони кенг бўларкан, ёшлар келиб, янги чиққан китобни сотиб олишга пули етмаса, бир четда ўтириб, уйдан олволган нонини еб, китобни ўқиб оларкан. Дўкон ходимлари уларга монелик қилишмас экан... Иккинчи жаҳон урушидан кейин мустақилликка эришган, аҳолиси бир миллиарддан ошадиган Хитой бутун дунёдаги тараққий этган мамлакатлар пешқадами мартабасига қандай қилиб эришди, деган саволга китоб дўқонидаги ҳолат жавоб бера олади.

Навбатдаги сатрларни ўқиганингиздан сўнг балки мендан ранжирсиз, ҳатто нафратланарсиз, аммо на илож, мен ўзим учун ҳақиқат бўлиб туюлаётган гапни айтишга мажбурман: болаларимизга бўлган муносабатимиз яхши эмас. Биз бу муносабатни тубдан ўзгартирмас эканмиз, келажақда буюк давлат мартабасига ета олмаймиз. Катта минбарлардаги гаплар, қарорлар, декларациялар осмонда дириллаётган чиройли варрақдек кўзни қувонтиришдан бошқа нарсага ярамай қолади.

Гафлат уйқуси — тун белгиси. Буни «савод» дейдилар. Савод — қоронгилик демак. Саводни, яъни қоронгиликни ёруғлик, зиё қувиб чиқаради. (Биз сўз маъносини англамай, «Саводхон бўламиз!» деб юриб, яқин ўтмишимизда чиндан савод бағрига — зулмат ва жаҳолат салтанатига сингиб бордик). Ҳарф таниш ҳали зиё деган гап эмас. Биз ёппасига ҳарф танишга берилдик. Ҳарф таниш — зиёнинг ибтидоси. Интиҳоси — илм эгаси, ориф бўлмоқлик. Аксар одамлар ибтидода тўхтайдилар. Улар газета ўқий олишса бас, пул санаш учун карра жадвалини билишса бас. Англамайдиларки, бу билан инсон вужудидаги, дилидаги, онгидаги зулматни қувиб чиқариш мумкин эмас. Халқимизнинг оз қисми ибтидо довонидан ўтиб, интиҳо — зиё сари юради. Сизга қандай туюлади, билмадим, бироқ ўтган асрда Иттифоқ миқёсидаги академиклар орасида аҳолиси бир-икки миллионли арман ёки гуржи вакиллариининг кўплиги, йигирма миллионли ўзбекдан эса Иттифоқ академиясида битта ҳам йўқлиги мени руҳан эзар эди. Биламан, сиз бунга бошқа сабаб ахтарасиз. Ўзбек боласининг куни далада ўтарди, дейсиз,

ўзбек олимларини чиқиштиришмас эди, дейсиз. Бу даъвода ҳам жон бордир. Аммо асосий сабаб бошқа, бунга кўпроқ ўзимиз айблимиз.

Тўғри, Ўзбекистон фани сўнгги юз йиллар ичида йўқ даражага тушиб қолган эди. Неча юз йиллар жаҳолат мутлақ ҳукмрон бўлиб келгани ҳам ҳақиқат. Жаҳолат Мирзо Улуғбек бошини эмас, тафаккур бошини танидан жудо қилгандай бўлди. Алломалар солиб кетган сўқмоқлардаги гард йигирманчи аср аввалида жаҳидлар ҳаракати туфайли кўтарила бошлади. Қадимда Европа Шарқдан илм олган эди. Энди чархпалак айланиб, ўзбек ёшлари Ғарбдан ўргандилар. Қори-Ниёзий, Ҳабиб Абдуллаев сингари олимлар фан тарихининг янги саҳифаларини очдилар.

Асримиз аввалида Туркистон улкасида жаҳидлар яхши ният билан ҳаракат бошлаган эдилар. Улар халқни гафлат уйқусидан уйғотиш болаларга билим бериш орқалигина амалга оширилиши мумкин, деб ишондилар. Жаҳидлар мактабларга ислоҳ кирита бордилар. Иқтидорли ёшларни Оврупо мактабларига юборишга даъват этдилар. Шу ўринда улуг инсон Исмоилбей Гаспиралининг доно сўзларини ёдга олиш жоиз: «Биз — туркийлар ўз қонунлари ва турмуш одатлари ила бир кўп салтанатлар майдонга келтирган қавм ўлароқ яшаб келдик ва бундан сўнг ҳам шундай яшаяжакмиз. Биз ўз тарихи тонгидаёқ ёзувига эга бўлган, кейин ҳам уни илм ва тафаккурдаги улкан муваффақиятлар билан безаган қабила сифатида яшаб келдик ва шундай яшаяжакмиз. Агар муайян тарихий шароитлар туфайли бошқа халқлардан орқада қолган эканмиз, бу ҳали бизни миллий-маданий инкишоф ҳуқуқидан маҳрум этмайди, аксинча, у томон янада катта гайрат билан интилишга

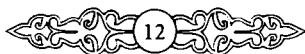
мажбур этади... Буни биздан халқимизнинг та-
рихи, тақдири талаб этади. Улуғ вазифалардан
ва улуғ интилишлардан қўрқманг! Улар улуғ во-
қеаларни тайёрлайди ва улуғ шахсларни етка-
зади!»

Бу чақириққа Абдулҳамид Чўлпоннинг алам-
ли ноласи уланади: «Миллат хароб бўлди!
Унинг энг муқаддас нарсалари: ҳурлиги, шаъни,
шарафи қўлдан кетди! Ҳар қадамда юрагимиз
қуш ҳадиги билан уради. Энди бизнинг вазифа-
миз, келажак авлоднинг вазифаси — миллатни
шармандазарча қулликдан, ҳақорат ва ҳўрлик-
дан қутқазиш бўлиши керак».

Ўтмишдаги гафлат уйқуси хусусида фикр
юритган айрим дўстларимиз ўзбек зиёлилари
ҳамма вақт кўзларини юмиб юрган эканлар-да,
деган хато хулосага келиб қолишлари мумкин.
Биз барча масалаларга бутунги кун назари
билан қараб, ўтган даврлардаги ўзбек зиёлилари
аланга бўлиб ёнишлари шарт эди, деган талабни
қўямиз. Алангани кўрмагач, ҳафсаласизлик,
ҳатто алам билан қўл силтаймиз. Тўғри, аланга
йўқ эди, аммо чўт бор эди-ку?! Чўт бор жойда
аланга олдириш мумкин-ку?

Ўтмишдаги хасталикни зиёлилар тўғри пай-
қашган эди. Хасталикни кўриб туриб, дард-
ларини, ҳасратларини йиглаб-йиглаб қогозга
туширишган. Сиёҳ билан эмас, юрак қони билан
ёзилган сатрлар озми? Мумтоз адабиётимизни
варақласак, қўлогимиз остида улўғларимизнинг
назмга кўчган оҳу фарёди жаранглайди.

*Тор кўнгуллик беклар, ман-ман деманг,
кенглик қилинг,
Тўқсон икки бовли ўзбек юртидур,
тенглик қилинг...*

Шоир Турди бу сатрларни уч юз йил илгари эмас, бугун ёзгандай туюлмаяптими? Бу-ку узоқроқ ўтмиш. Яқин тарихимизга қарайлик, Абдулла Авлоний сатрларини эслайлик. Бу сатрларнинг маъзини чаққан кимса сизни кескин кетишда айбламас деб ўйлайман: «Хонумони хароб, бойқушларга ҳамдам, фарзандлари ҳайкалдек жонсиз, вайрона Туркистон! Йўқ-йўқ, саҳни жонлик жаноза бирла тўлган буюк мазор! Унга ўлик кимсалар — мадфун зиндалар қўйилган. Бу тирик ўликлар — Туркистоннинг бу кунги ноқобил авлодларидир. Унинг аҳволига Ер ҳам, Осмон ҳам йиглайди. У ҳам фақир, ҳам ҳақир. Унинг аҳволи чиндан-да оғир. Бир тарафдан беҳад ёмон дардга гирифторлик, иккинчи томондан хорлик.

*Маризинг бир тарафдан,
бир тарафдан хорсан — миллат,
Бадандан доимо қон олдурад
беморсан — миллат!
Унинг на тили, на қулоғи бор.
У — сурат, девор! Мудҳиш ҳол!»*

Бу сатрларни йигламай ёзиш мумкинми?! Хўш, нима учун халқ бу қадар гафлатда, зиё аҳли бунинг боисини билармиди? Биларди. Энди Дилафгорни ўқийлик:

*Аҳбоблар, миллат учун биз шаҳд
этолмаймиз ҳануз,
Гафлат тўшағида ётиб, кўзни
очолмаймиз ҳануз...
Инсоф-у гайрат ўрнига аҳбоблар шому саҳар,
Бизлар этиб бугзу ҳасад, узга
билолмаймиз ҳануз.*

Тун кечалар чойхонада айтиб
ҳамиша сафсата,
Кук чой ичиб, шилқиллашиб,
ҳеч иш қилолмаймиз ҳануз...

Шундай экан, Мискин нола қилишга ҳақли
эди:

Оҳ! Миллат, деб гамингдан куйди
жоним, кимга дей!
Бир эшитмайсан фигоним, бу фигоним
кимга дей!
Дарди ҳажринг торта-торта тархи
рангим ўлди зард,
Мен сенинг қайгунгда доим, бағри
қоним кимга дей!

XX аср дебочасидаги бу аламли фигонлар сўнгра бориб «Тириксан, ўлмагансан, сен-да одам, сен-да инсонсан: Кишан кийма, бўйин эгма, Ки сен ҳам ҳур туғилгонсан!» (Чўлпон) деган ҳайқириққа уланди. Натижа эса маълум: ҳақ сўзни сўзлаган маърифатпарварлар қора ер остида чиришга маҳкум этилди.

Бу ҳаракатни ўша дамларда аҳли дин орасидаги айрим жоҳил кимсалар ҳам англаб етмадилар. Чор ҳукумати, Бухоро амири жадидаларни таъқиб остига олди, қувди, ўлдирди. Октябрь тўнтаришидан сўнг эса жадидалар буржуа ҳаракати сифатида бутунлай ботқоққа ботирилди. Қарангки, халқни гафлат уйқусидан уйғотиш фикри у томонга ҳам, бу томонга ҳам мақбул келмади. Шу зайлда маърифатпарварлик илдизи қурий бошлади. Ҳозир Ўзбекистонда муаллимлар кўп, педагогика фани номзодлари,

докторлари кўп, аммо Беқбудий, Мунавварқори, Авлоний сингари маърифатпарварлар йўқ даражада.

Шу сабабли мустақилликнинг илк йилларидаёқ таълим соҳасидаги ислохотларга эҳтиёж сезилди. Биз нурли келажакка бориш учун аввало мактабларимиз қаддини кўтариш зарур эди, шундай қилиняпти ҳам. Йигирма йил аввалги мактаблар (айниқса, қишлоқ мактаблари) биносининг хароблиги, замонавий техника, компьютерлардан бебаҳралиги ёдингиздадир. (Тўқсонинчи йилларда Қўқон атрофидаги қишлоқлардан бирида аянчли воқеага дуч келган эдик. Қишлоқ аҳли ҳашар йўли билан иккита синф хонаси қурибди. Орадан икки йил ўтибдики, стол-стул йўқлиги учун синфлар бўш турган эмиш...) Мустақилликни ўйлаётган юртнинг, аввало, мактаби мустақил бўлмоғи, ўқув қўлланмалари ўзиники бўлиши, муаллимлари миллий анъана ва қадриятларни улуғлайдиган, мустақил фикрлай оладиган бўлмоғи зарур эди. Муаллим — фақат ҳарф ўргатувчи эмас, балки болани фикрлашга ўргатувчи табаррук зот. Муаллим мустақил фикрлай олмаса, болада қандай қилиб бу хусусиятни тарбиялайди? Физика, кимё, алгебра ўқув қўлланмалари Москвада, Киевдами ёзиларди. Уни Иттифоқдаги барча бола ўқирди. Украинадаги мактаб билан Ўзбекистондаги мактабнинг фарқи йўқ. Ҳолбуки, ўзбекларнинг мактаби бошқалардан ажралиб туриши керак. Фалакитни бизнинг фарзандларимиз кенгроқ ва чуқурроқ ўрганишлари лозим. Хоразмий, Фарғоний, Беруний, Румий, Улугбек, Али Қушчи... каби улугларимизнинг илмий меросларидан

баҳраманд бўлишлари шарт. Ҳолбуки, украин ҳам, эстон, қozoқ ҳам Коперник ва Галилейни сув қилиб ичади. Берунийнинг глобус ясаганини, ўзбек алломалари Коперникдан минг йил аввалроқ Ернинг тухум шаклида эканлигини айтганларини украин у ёқда турсин, ўзбек боласи ҳам билмайди. Ёки тарихда малика Тамарани, Богдан Хмельницкийни, Долгорукийни билишлари шарт. Петр I қачон туғилганини аниқ айтиб беролмаса, баҳоси пастлайди, «Темур Малик билан Амир Темур бир одам» деса, танбеҳ эшитмайди. Жугрофиядан Бобурнома ёки Маҳмуд ибн Вали, тарихдан «Абдулланом», «Зафарнома», «Шайбонийнома», «Ҳумоюннома»ларни ўқитиш муҳимлиги яқин ўтмишдаги «маърифатпарвар»ларимиз хаёлига келмади. Келса ҳам, тилга чиқаришга журъатлари етмади. Ҳозир янги ўқув қўлланмалари устидаги ишлар давом этяпти. Ўтмишдаги бир қанча хатоликларга барҳам ҳам берилди. Бироқ қўлланмани ўзгартириш билан олам дарровгина гулистонга айлана қолмайди.

Илмни болага илмли одам бера олади. Хўш, муаллимларимизнинг илми, савияси, фикрлаш қобилияти қай даражада? Ҳар ҳолда бир хил эмас. Назаримда, паст савияли муаллимлар кўпроққа ўхшайди. Улар болаларга яхши билим беролмаганлари етмаганидек, илғор фикрли муаллимларни чалғитишади, уларнинг эркин юришларига халақит беришади. Мен аниқ фанлар муаллимларига баҳо бера олмайман. Бироқ тарих, она тили, адабиёт муаллимлари орасида билимсизларини кўп учратганман. Мени даҳшатга солгучи нарса шуки, бу му-

аллимларда илм билан бирга рағбат, ғайрат ҳам йўқ. Мақол билан шеърнинг фарқига бормайдиган адабиёт муаллимлари йиллар мобайнида фарзандларимизга дарс бериб, тирикчилик ўтказадилар. Бир мисол айтай: бир йили республикадаги адабиёт муаллимлари пойтахтга чорланиб, таниқли навоийшунос олимлар иштирокида илмий анжуман ўтказилди. Олимлар дарсликлардан ўрин олмаган ҳазрат Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига оид муҳим мавзуларда маърузалар бошлашди. Иккинчи-учинчи маърузадан сўнг узоқ йўл босиб келган муаллимлар аста-аста чиқиб кетавердилар. Улар аввало, бу қилиқлари билан маданиятсиз эканликларини намойиш этдилар. Бу ҳолни фақат олимларга, ҳазратга эмас, балки ўз касбларига нисбатан бўлган беҳурматлик деб баҳо бериш мумкин. Бу воқеа баёнидан муддао шуки, барча муаллимларни йирик олимлар, ёзувчилар, жамоатчилик иштирокида синовдан ўтказиш керакмикин? Муаллимлар зиммасидаги масъулиятни чуқурроқ ҳис этайлик, ахир келажакимиз тақдири кўп ҳолларда уларга боғлиқ-ку? Келажакни кимларга ишониб топширишни аниқ билиб олишимиз шарт эмасми?

Бугун мактабларда ҳал этиладиган муаммолар кўп. Олий ўқув даргоҳлари-чи? У ерда аҳвол қандай? Олий билим бериши лозим бўлган қутлуг даргоҳлардан битирувчи қай даражада мутахассис бўлиб чиқяпти? Пора билан ўқишга киритиш, пора билан имтиҳонлар топшириш аслида сир эмас, бироқ бунини сезмагандай юрамиз. Мен айнан шу нуқтада мисоллар қўяман. Биз норози

бўлаётган мактабда оз бўлса-да, илмли болалар етишиб чиқади. Лекин уларнинг янада оз қисми олий ўқув даргоҳларидаги тўсиқларни енгиб ўта олади. Кириш имтиҳонларидаги муттаҳамгарчиликларга барҳам бериш, илмли болаларнинг йўлини очиш мақсадида тест синовлари ташкил этилди. Лекин бу ҳам муаммони тўла ҳал қила олаётгани йўқ. Шунинг учун ҳам бутун бизда олий маълумотлилар кўп, аммо дунё билан беллаша олувчи олий даражали иқтисодчилар, ҳуқуқшунослар, муҳандислар кам, жуда кам.

Ҳар бир ота-она (жумладан ўзим ҳам) фарзандининг олий даргоҳларда илм олишини истайди. Катта мансаблар, марҳаматлар эгаси бўлишни орзу қилади. Бу худбин орзулар ҳеч қачон улуг орзу — юрт равнақи эвазига яшамаслиги зарур. Биз буни англамаган, ўйламаган ҳолда халқ келажагини ўз нафсимиз йўлида қурбон қиляпмиз. Мен бу сатрларни ўқиган одамларда ватанпарварлик ҳисси уйғонади, илмсиз фарзандини пора эвазига ўқишга киритиш фикридан қайтади, деёлмайман. Энди минг оҳ урайлик, фойдасиз. Яра мадда боғлаган. Нафс аждаҳосининг боши мингта, бирини кессангиз, иккинчиси билан ўт пуркайверади. Бизни хатардан фақат амалдаги ислохотларнинг давомийлиги қутқаради.

«Ҳамонки пора бериб ўқишга киритишга қурбимиз етар экан, олий ўқув даргоҳларни пуллик қилайлик, ўртада турадиган даллол, имтиҳон оладиган домла қидириб овора бўлиб юрмай, истаган ўқув даргоҳига бориб пул тўлайлик, тамом-вассалом! Пул бир одамнинг

чўнтагига тушмай, ўқув муассасалари аҳволини яхшилашга хизмат қилсин. Мактабда дуруст илм олган, илмга рағбати бор болалар эса имтиҳон билан ўтсин, давлат уларни бепул ўқитсин», дедик. Бу масала ҳам ҳал этилди. Лекин кўзланган мақсадга ҳали эришилгани йўқ.

Ҳар ҳолда чидаб бўлмас иллатлар ҳозир ҳам учраб турибди. Илмсиз бола тўрт йил пулга ўқиб ёки домлалар хизматини қилиб, «олий маълумотли мутахассис» бўляпти. Баҳоларини қарасангиз, «уч»дан юқорисини кўрмайсиз. Илм даражаси уч баҳога лойиқ «олий маълумотли мутахассис» қандай қилиб юқори малакали ишчига ақл ўргатсин? Бундай мутахассис соясалқинда кунини кўриб юраверади. Ишлаб чиқаришда техниканинг ўсмаслиги, алмисокдан қолган машиналарга қаноат қилиниши ушандай «мутахассислар»нинг илмсизлиги туфайлидир. Одатда бундай тоифалар билимсизликларини яшириш учун кўп гапирадилар, мажлисларда ваъзхонликлар қиладилар, амалга интиладилар. Ҳатто катта мансабларга эришадилар ҳам. Мансабдорда илм бўлса, у техникани тараққий эттиришни ўйлайди. Биз тилга олган уч баҳога арзир-арзимас «мутахассислар» эса илгор техниканинг нима эканини билишармикин?

Жарроҳ ёки табиб янглишса, бир ёки бир неча одам жабр кўради. Бу хато учун улар жазоланадилар. Илмсиз мутахассислар чиқишига йўл очиб берган олий ўқув даргоҳларининг айрим домлалари келажагимиз кўксига ханжар санчишаётганини билишармикин? Уларнинг бу гуноҳлари қандай жазога лойиқ экан? Пора олаётиб қўлга тушгани бир неча йилга қамалар.

Пихини ёрганлари-чи? Уларни Худонинг ўзи урмаса, бандасининг қўли калталиқ қилар дейман-ов...

Ҳозир фан асосларини эгаллаш учун барча шароитлар мавжуд. Ўтган аср биринчи чорагидаги Ўрта Осиё Давлат университетининг талабалари билан ҳозирги Миллий университетимиз талабаларини солиштириб кўрайлик: ҳам моддий, ҳам амалий жиҳатдан бугунги ёшларга яхши шароитлар яратилган. Ўқув даргоҳлари жойлашган иморатларнинг кўрки, тажрибахоналардаги ашёлар, талабаларнинг ажойиб ётоқхоналари... Илм олиш учун давлат томонидан яратилган мукаммал шароитлар — масаланинг сирти, зоҳири ҳисобланади. Ичи, ботини эса талабаларнинг гайрати ва зеҳни, устозларнинг инсофи ва виждони даражаси билан белгиланади. Демак, биз бугунги олимларимизга, устозларга энг юқори талаблар асосида даъво қилсак арзийди.

Айтмоқчи бўлганларимни «даъво» дейиш балки жоиз эмасдир. Чунки мен олимларни бирваракайига айбситмоқчи эмасман. Мен фақат олимлар орасида олим деган номга ҳали нолойиқ, бу даргоҳга «олим бўлиш осон» деб кириб қолган, фанга, демакки, жамиятга фойда беришни ўйламай юрувчи айрим «илм кишилари» ҳақида сўз юритмоқчиман, холос.

Менинг тасаввуримдаги чинакам олим бўлиш учун:

1. Фақат диссертацияси атрофида ўралашмай, фаннинг кенг тармоқларини тўла ўзлаштирмаган тақдирда ҳам билиши керак. Яъни, «қомусчи олим» даражасига етмоқлик учун ҳаракатни ҳеч қачон тўхтатмаслиги лозим.

2. Дунё тилларидан бир нечасини эгаллаши керак. Бизга ёқадими ё йўқми, истаимизми ё йўқми — маълум бир тил маълум бир даврда етакчилик қилади. Олимлар илмий ишларини ўз она тилларида эмас, ўша етакчи тилда олиб боришга мажбурлар. Қадим алломаларимизнинг илмий асарлари шу сабабли ҳам араб тилида ёзилган. Замонлар ўзгариб, энди инглиз, рус тилида иш олиб бориш талаб этилади. Олим ўз ишини шу тиллар орқали дунёга ёя олади. Тил билмаса, ҳар қанча истеъдод эгаси бўлсин, тор қобиқда қолиб кетади.

3. Маънавияти, бошқача айтганда, ички маданияти юқори бўлиши шарт...

Бунча фазилатларга эга бўлиш осонми, ё оғирми?

«Филология фанлари кандидати» деган ун-вонни кўтариб юрган ўн олимдан «Филология» атамасининг лугавий маъноси нима?» деб сўрадим. Шулардан еттитаси «адабиётшунослик» деб жавоб берди. Учтаси ҳақиқатга сал яқин келиб, «Тил тарихини ўрганувчи фан», деди. В. Далнинг лугатида шундай изоҳ ҳам бор. Аммо сўзнинг асл келиб чиқиши бутунлай бошқа — «филология» атамаси лотинчада «билимни севаман», деган маънони англатади. Шунини билмагани учун у дўстларимни билимсизга чиқармайман. Лекин ҳеч бўлмаганда ўз фанининг номи билан қизиқиб қўйишлари лозим эди, деб ўйлайман.

Аниқ фанларда ҳам шундай ҳолни учратиб турамиз. Аввало физика, кимё каби фанлар майда тармоқларга бўлиниб кетди. Ана шу бўлиниш оқибатида бошқа-бошқа фанлар қушилиб, янги фан тармоқлари юзага келди:

биофизика, астрофизика, биохимия, бионика каби фанлар шулар жумласидан. Демак, физик ёки кимёгар олимнинг даражаси шунга мос равишда ошиши керак. Ҳолбуки, биз акс ҳолатларга дуч келамиз. Физика фанлари номзоди, агар у ярим ўтказгичлар бўйича мутахассис бўлса, айтишлик, магнит майдони ёки космик нурлар ҳақида етарли билимга эга бўлмайди. Ёки Техника университетида «материаллар қаршилиги» фанидан дарс берувчи олимни бўлажак ирригаторларга рўпара қилсангиз, мум тишлаб қолиши мумкин. Физик фалакиётни яхши билмаса, астроном табобатни, медик кибернетикани... Ҳар бири ўз қўргонидан ташқарига чиқмаса, қандай ютуққа эришиши мумкин? Ахир фанлар бир-бири билан узвий боғланган-ку? Ҳозир медицина билан кибернетика бирлашиб, кўп ажойиботлар яратаяпти. Фаннинг ана шу тарзда шаклланишининг ўзиёқ бутунги олимдан кўп нарсаси талаб қилади. Медицинадаги мутахассисликларнинг бўлинишини мен «шартли бўлиниш» деб ҳисоблашни истардим. Асаб хасталикларини ўрганган олим кўз бўйича ёки томоқ бўйича мутахассиснинг ёрдамига муҳтож бўлади. Назаримда, бу медик олимнинг билимлари чекланганини кўрсатувчи бир мисолдир.

Ўз фанини атрофлича билмаган олимдан нима кутиш мумкин? Унинг тадқиқотлари юзаси бўлади, демакки, арзирли бирон янгилик бера олмайди. Фақат ўз қобилигига ўралиб олган олимга бошқа даъво қилмасак ҳам бўлар. Аммо бир масалани эслатмай ўтишнинг иложи йўқ. Олимларимизнинг аксари ўз фанлари,

тадқиқотлари, ҳатто кашфиётлари билан халқни таништира олмайдилар. Қадимда алломалар бу ҳақда кўп бош қотирганлар. Фандан йироқ халққа илмий тилда гапириш самара бермайди. Шунда алломалар адабий тарзда мурожаат этганлар. Умар Хайём, Ибн Синоларнинг аруз вазнида ижод қилганлари бежиз эмас. Кейинги асрларда эса Европада фан асосларини халққа етказиб беришга хизмат қилувчи «илмий-оммабоп жанр» пайдо бўлди. Бу жанрда ижод қилиш учун арузда газал ёзмаса ҳам бадиийлик нима эканини билиш шарт. Афсус билан айтиш лозим, ҳозирги табиий фанлар олимларининг кўпчилиги адабиётдан, умуман гуманитар фанлардан узоқдалар. Бу ҳолда маънавий камолга эриша олинмаслигини таъкидлаш ортиқчадир. Шу ўринда муҳтарам олимларимиз «Хўп, биз бадиий адабиётдан узоқда эканмиз, айбимизни бўйнимизга оламиз, ўзингиз-чи, ёзувчилар-чи, аниқ фанлар билан умумий тарзда бўлса-да, хабардормисизлар?» дейишга ҳақлилар. Чин маънодаги маънавий камолот ҳақида гап кетар экан, бу саволдан сўнг биз ҳам бош эгиб қолишимиз тайин. Ҳар ҳолда кўпчилигимиз аниқ фанлар билан мактабдаги умумий танишувдан сўнг қизиқмаганмиз. Филфақда ёки журфақда аниқ фанлар ўтилмаганидан қувониб юраверганмиз.

Яқинда Тошкентдаги «Профессорлар шаҳарчаси» деб ном олган мавзеда олимлар даврасида бўлдим. Даврада бир маҳалла кишилари, бироқ турли фан вакиллари тўпланишган эди. Ўқиётганингиз сатрларни ёзишга ўша суҳбатдан сўнг эҳтиёж сездим. Олимларимизнинг мендан норози бўлишларини, айрим фикрларимни

инкор этишларини била туриб, бу ишга қўл урдим. Ҳеч бўлмаса, фанга кириб келаётган ёшларга фойдаси тегар, деган умидда ёзишга қарор қилдим.

«Хўш, даврада нима воқеа юз берди?» дерсиз. Гап шундаки, ҳеч қандай воқеа содир бўлмади. Турли соҳа олимлари ўзаро шунчаки гурунглашиб ўтирдилар. Олимлар йигилганларида фақат фан соҳасидан гаплашсинлар, демайман. Даврада ўтириб, мен бошқа нарсани ўйладим. Агар давра фақат физиклардан иборат бўлганида, истайсизми ё истамайсизми, суҳбат физика фани атрофида юритиларди. Бу даврада эса ҳуқуқшунос, физик, геолог, кимёгар, математик... Суҳбат учун умумий мавзу тополмаганларидан ажабландим. Бунинг сабаби оддий: юқорида айтганимдай, ҳуқуқшунос физикадан, математик геологиядан беҳабар.

Олимнинг фандан бўлак ташвишлари ҳам мавжуд. Буни рад этмайман. Суҳбат учун ўзи қизиққан, ўзини тўлқинлантирган мавзу танлаши ҳам табиий. Лекин гап унинг шу мавзуда қандай фикр юритишида. Баъзан бошқа касб эгаларининг даврасида олимлар ҳам бўлишади. Фандан йироқ одамлар улардан кутилмаган гаплар кутадилар. Олим фан ҳақида гапириши шарт эмас, лекин турмуш икирчикирларими, халқаро аҳвол ҳақидами сўз кетганда олимона фикр юритиши, мантиқий хулосалари билан бошқалардан ажралиб туришга мажбур. Дипломатик алоқалар ҳақида ибтидоий тушунчага эга бўлган одамнинг ўша олимлар даврасида халқаро аҳвол бўйича зўр бериб сафсата сотишидан ажабландим. Мантиқ тарозиси палласини босмайдиган гапларни

олимлар даврасида айтаётган одам бошқа ерда гапирмайдими? Матбуотни зийраклик билан кузатувчи оддий ишчи ундан кулмайдими? «Шунга ақлинг етмаса қанақа олимсан?» демайдими? Шунақа ҳол юзага келса, у одам албатта «Мен файласуф (ёки тарихчи) эмасман, математикман», деб ўзини оқлар. Лекин унутмайлик: гап фан намояндасининг маънавий камоли ҳақида кетяпти. Олим — ўзида маънавий бойликни, ахлоқий покликни ва жисмоний мукаммалликни (бу масала ҳам доимо диққат марказида бўлиши шарт) мужассамлаштирган, ҳар томонлама камол топган, ижтимоий жиҳатдан фаол шахс бўлиши керак.

Азизлар, суҳбат аввалини ўзимиздаги қусурлардан бошлаганим учун каминани айбситманг. Ахир аҳли дониш «Аввал ўзингга боқ, кейин ногора қоқ», деганлар-ку? Камина бу мавзуда ҳам жиддий, ҳам ҳажв йўсинида фикрлар баён қилиб тураман, балки бундан хабардордирсиз. Эҳтимол, ҳозир муаммоларни гапиравериб, сизни толиқтиргандирман. Шуни мулоҳаза қилиб, сиз азизларга пича танаффус бермоққа, бу танаффус чоғида диққатингизни ҳажв йўси-нида баён қилинган бир воқеага тортишга журъат қилдим. Бу воқеани ҳазил ўрнида қабул қиларсиз, деган умиддаман. Фақат... мутойи-бамизни ўқигач, «Шургинанг қурсин, бечора мўйлов!» деб юбормасангиз бас.

ЯШАСИН, МУЙЛОВ!

Мусича чумчуқнинг инида тунаб қолган куни «Муйловчиликни ўрганиш билмий-текшир-маслик институти»да Маънижон Ҳузуралиев «Йигирманчи асрнинг олтмишинчи йилларида муйловчилик ҳаракати» деган мавзуда чала номзодлик диссертациясини ўрнига қўйди. Бу маросимда меҳмон сифатида иштирок этсам-да, «Ўрганган кўнгил ўртанса қўймас» деганларидек, қогоз-қаламни қўлга олиб, муҳокамада қимматли фикр ва мулоҳазаларини билдирган атоқли муйловшунос олимларнинг сўзларини ёзиб қўйибман. Ёзилган нарсга ташлаб юборилса увол бўлар, деб сизга илдиним. Истасангиз ўқинг, истамасангиз йўқ. Хоҳласангиз, бу гапларга ишонинг, хоҳламасангиз йўқ.

Сизга ёлгон, менга ҳам чин бўлмаган ўша муҳокамада биринчи гапни муйловчилик фанлари дўктўри Шопазим Соқолиев бошлаб бердилар. Сўзларининг баёни будир:

— Азиз ўртоқлар, Маънижоннинг диссертацияси менда улуғ таассурот уйғотди. Шу пайтгача, ўртоқлар, олтмишинчи йиллар муйловчилиги ҳақида илмий иш олиб борилмаган эди. Мен Маънижоннинг ушбу ишини тўла маънода кандидат деган унвонни беришга лойиқ деб топаман. Лекин укамиз Маънижон йўл қўйган айрим жузъий камчиликлар ҳақида ҳам тўхталиб ўтишим лозим. Ўйлайманки, Маънижон бу камчиликларга дўктўрлик ишини ёзиш пайтида аҳамият беради. Хў-ўш... Маънижон бизга муйловчилик ҳақида гапира туриб, асосан муйловнинг икки тури, яъниким, биринчи — «Қалдирғоч муйлов» ва иккинчи —

«Шоп мўйлов» ҳақида тўхталади. Хўш, бизда мўйловнинг фақат икки тури мавжудми? Йўқ, ўртоқлар, аксинча жуда кўп. Мисол учун олайлик — «Қиличсимон мўйлов». Бу мўйлов қадим юнон манбаларида «Қиличсимус мўйловсимус» шаклида учрашига диққатингизни тортаман. Хўш, Шоп мўйловнинг Қиличсимус мўйловсимусдан нимаси ортиқ? Аксинча, Қилич мўйлов ҳам Шоп мўйлов каби кишига ҳусн бериб туради. Яъниким, юнонча айтилганда: кишимус ҳуснимус. Бу ўринда Маънижон яна бир нарсага эътибор бермаганлар. Яъниким, хўш... мўйлов рангларини олайлик. Диссертант асосан қора мўйловлар ҳақида фикр юритади. Хўш, малла, яъни маллиус мўйловлар, сап-сариқ, яъни сапиус сариқус мўйловлар, оқ оралаган, яъни мошгуручиус мўйловлар қаерда қолди?

Сўзимнинг охирида мен яна бир нарсага тўхталмоқчиман: яъниким, хўш... Маънижон «мўйловчилик» сўзини кўп қайтарганлар. Бу жуда қўпол ва гализ, энг муҳими, антиилмий сўз, ўртоқлар. Атама илмий бўлиши, жаҳон стандартларига жавоб бериши шарт. Яъниким, диссертант «мўйловчилик» эмас, «мўйловизм» дейишлари жоиз эди.

Навбат мўйловчилик фанлари дўктўри, билмий-текширмаслик институти «Мўйлов на-мояндалари» бўлими мудирини Осимали Қаригановга берилганда, ул зот жумладан шундай дедилар:

– Ўртоқлар, ҳаммамиз учун устоз саналган қадрли Шопазим Соқолиевнинг сўзларига юз фоиз қўшилган ҳолда «Маънижон агар тўғридан-тўғри «Мўйловизм ва соқолизм» деяверганларида хато қилмаган бўлар эдилар»,

деган фикрни ўртага ташламоқчиман. Айни чоғда бу атама қадим Рим империяси даврида «Мўйловетти ва соқолетти» тарзида қўлланганини эслатиб ўтаман. Кейинги давр арман манбаларида «Мўйловян ва соқолян», грузин манбаларида «Мўйловидзе ва соқолашвили» тарзида учраши диққатимиздан четда қолмаслиги керак. Диссертацияга нисбатан менинг асосий притензиям қуйидагича: Маънижон асосан шоп мўйлов ва унинг олтмишинчи йиллардаги намояндалари ҳақида гапирди. Менинг фикримча, у шоп мўйлов ҳақида кўпроқ адабиётлар бўлгани учун шундай қилган. Ҳолбуки, қалдиргоч мўйлов ҳақида ҳам кўпроқ тўхталиши шарт эди. Чунки қалдиргоч мўйловизм ҳаракатини баралла туриб «йигирманчи асрнинг шоҳ асари» дейишимиз мумкин. Олтмишинчи йилларда мўйловчиликнинг асосини именно ана шу қалдиргоч мўйлов ташкил қилган. Масаланинг сиёсий томонига қарасак, мустабид тузум йилларида «буруннинг ҳуснини бузади», деган баҳоналар билан сиқувга олинди ва бу мўйловнинг гуркираб-яшнашига йўл берилмади. Бу йиллар мўйловизми намояндалари ҳақида ҳам жиддий притензияларим бор, ўртоқлар. Диссертант бу йилларни асосан қарияларга боғлаб ўрганган. Бу нотўғри йўл фанни антимўйловизмга буриб юбориши мумкин. Масалан, Францияда Одам Атодан олдинги саккизинчи асрда шундай ҳол кузатилган. Мен аниқ ишонч билан таъкид эта оламанки, олтмишинчи йиллар мўйловизмини асосан ёшлар ташкил этган эди. Шу ўринда ёшлар мўйловизмини уч қисмга бўлиб ўрганиш керак. Биринчи: тўлиқ қалдиргоч

мўйловизмчилик; иккинчи: сабза урган қалдиргоч мўйловизмчилик; учинчи: яккам-дуккам қалдиргоч мўйловизмчилик. Ўртоқлар, мен диссертантни сиёсий хатода ёки сиёсий саводсизликда айбламоқчи эмасман. Аммо унинг хатоларидан кўз ҳам юма олмайман. Диссертациядан ноҳақлик ҳиди уфуриб турганини барча сезса керак, деб ўйлайман. Ҳеч биримизга сир эмаски, айрим хотинларда ҳам мўйлов учраб туради. Қадимги Испан қиролигида бу фактдан кўз юмиб келинган. Мўйловли хотинлар таҳқирланган. Хўш, мустабид замонлар ўтиб кетган ҳозирги озодлик кунларида хотинларнинг мўйлов қўйишларига кенг йўл очиб берилганида, бу ҳақда ёзишга Маънижонга нима халақит берди? Албатта, ўша қадимги Испан қиролигининг бизгача етиб келган салбий таъсири! Гарчи вақти бўлмаса-да айтиш лозимки, ўртоқлар, мўйловли хотинларни ўзимиз билан бир сафга қўйиш вақти етди. Энди етар, кўп гапириш ўрнига кўпроқ ишлайлик. Ҳар бир кунимизни мўйловли хотинларга қайғуриш билан бошлайлик. Мен институтимиз ташаббуси билан «Мўйловли хотинлар ассоциацияси»ни ташкил этишни таклиф қиламан. Илмий ишлар билан гоят банд бўлишимга қарамай мазкур ташкилотга жамоатчилик асосида раис бўлишга розиман. Ассоциация ўз фаолиятини чойхоналарда «мўйловли хотинлар» бўлимини очишдан бошлайди.

Учинчи бўлиб билмий-текширмаслик институти «Мўйловчиликни ҳаётга татбиқ этилиши» бўлими мудирининг муовини Ўтбосар Бурунбоевга сўз берилди. Муовиннинг сўзлари бир

неча марта қарсақлар билан бўлиниб турганини таъкид этган ҳолда баённи бошлаймиз:

– Азиз ва муҳтарам устозлар, мен диссертация ҳақида гапиришдан олдин қадрли устозимиз Осималижон акамизнинг таклифларини қўлламоқчиман. Шундай ассоциация ҳозир бизга керакми? Керак! Минг марталаб керак! Чунки устозимизнинг оталари кўса бўлганлари билан муҳтарам валидаи муҳтарамаларида мўйлов бўлганини тарихий далиллар таъкидлайди. Яна тарихий далиллар шуни билдирадики, Момо Ҳавводан олдинги учинчи асрда яшаган айрим бувиларида ҳам мўйлов учраб турган. Демокчиманки, бу анъана ўзининг тарихий илдизларига эга. Янги ассоциация раиси айнан шундай маънавий ҳуқуққа эга бўлиши адолат юзасидан гоят тўғридир. Агар ассоциацияга авлодида битта ҳам мўйловли хотин учрамайдиган одам раис бўлиб қолса, ташкилотни расво қилади. Энди диссертация хусусига келсак, азиз дўстимиз мисолларни чизмалар ёрдамида яхши тушунтирдилар. Лекин айтиш зарурки, чизмалар ҳаёт билан узвий боғланмаган. Қўлда чизилган расм эмас, мўйлов эгаси бўлган шахсларнинг фотосуратлари кўрсатилганда яхшироқ бўларди. Диссертацияда мўйловчилик процесси ва ўсиш проценти ва диаграммаси тахминан айтилди. Ҳолбуки, сартарошхоналар билан алоқа боғлаб, мўйловкашларнинг сони аниқ даражада кўрсатилиши керак эди. Бу жузъий камчиликлардан ташқари диссертант «Киши салмоқдорлигини оширишда мўйловизмнинг роли», «Мўйловизмнинг кенг тараққий этишида сартарошлар томонидан олиб борилиши лозим бўлган агитация ва пропаганда ишларининг

ўрни», «Мўйловизм ва соқолизмнинг қардошлик алоқалари», «Мўйловизм ва колониализм», «Қўлтиқсоқолнинг ўтмишда камситилиб, қириб ташлашга ҳукм қилиниши» каби масалаларга яхши эътибор бермаган. Шунингдек, бутунги кунда айрим аёлларнинг мўйловизм ва соқолизмга қарши курашига жиддий зарба берилмаган. Хотини рухсат бермагани туфайли соқол-мўйлов қўёлмай хорланишларининг олдини олиш йўллари илмий асосда кўрсатиб берилиши керак эди. Хотинларнинг «Соқол ва мўйлов ўпишаётганда халақит беради», деган даъволарининг пучлиги жонли мисоллар орқали рад этилиши шарт эди. Эрнинг соқол ва мўйловидан ҳузурланувчи аёлларга диссертацияда алоҳида боб ажратилиши негидир унутилган. Мўйловизм ва соқолизмга аёлларнинг таъсирини четлаб ўтиш мутлақо мумкин эмас. Қўлтиқсоқол масаласидаги илмий тортишувларда аёлларнинг иштирокини ҳали унутганимиз йўқ. Айнан уларнинг ёрдами туфайли «қўлтиқ жуни» деб камситилишига чек қўйилиб, соқолизм оиласининг тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида «қўлтиқсоқол» деб шарафланди. Энди кўкрак жуни масаласида ҳам аёлларнинг қўллаб-қувватлашига суянишимиз вақти етди, ўртоқлар. Кўкрак жуни шунчаки мўй эмас, соқолизм оиласига мансуб эканини исбот эта олмас эканмиз, тарих бизни кечирмайди.

Диссертантнинг яна бир камчилиги: айрим ҳайвонларда учрайдиган мўйловларни мутлақо эътибордан четда қолдирган. Мисол учун айтсак, эркак мушукдаги мўйловнинг ургочи мушукка таъсири ўрганилмаган. Мушуклар мов бўлган даврда эски маҳаллалар томида бир

неча кун илмий изланиш олиб борилганида бу камчиликка йўл қўйилмаган бўларди. Умуман мушуклардаги мўйловизм онгли равишда тараққий этадими ё онгсиз равишдами, бу саволга ким жавоб бериши керак?

Илм ошкораликни яхши кўради, мен ҳам нуқтаи назаримни яширмайман: шу ўринда устоз Осималижон акамизнинг бир фикрларига қўшила олмайман. У киши ўтган асрнинг олтин-шинчи йилларида асосан қалдирғоч мўйловлар тараққий этди, дедилар. Ахир бу масалага бир томонлама ёндашиш эмасми? Хўш, номи хунук бўлса ҳам ўзи баъзи кишиларга чирой берувчи «қўнгиз мўйлов» тўғрисида нима учун гапирмаймиз? Шу масалада мен битта таклифни ўртага ташламоқчиман: кейинги йилларда қўнгиз мўйловизм ҳаракатининг анча сустлашгани қайд этилмоқда. Шу муносабат билан институтимиз ташаббуси билан «қўнгиз мўйловизмни асраш қўмитаси» тузишни таклиф этаман. Бунинг учун чет эллик мутахассисларини ҳам жалб этиш лозим бўлади. Балки институтимиз қошида германиялик мутахассислар билан биргаликда «қўнгиз мўйлов» деган қўшма корхона очиш мақсадга мувофиқ бўлар? Мен бир камтарин мўйловист олим сифатида бу чораларни зарурий деб ҳисоблайман.

Хотима ўрнида:

Маълумингиз бўлсинки, диссертация муҳокамасида айтилган барча фикрларни қозғога туширишдай огир иш йўқ. Мен айтилган фикрларнинг қаймоғинигина сизга етказишга ҳаркат қилдим. Мазкур муҳокамада яна икки мўйловист фан дўктури, тўртта номзод, бир қанча аспирантлар сўзга чиқишди. Улар «Бурун оқ-

қан маҳалда мўйловнинг ҳолати», «Мўйлов ва зилзила», «Камчаткада уйгонган вулқоннинг Ўзбекистондаги мўйловизмга таъсири» каби муҳим масалаларда диссертантга маслаҳатлар бердилар. Шунингдек, мўйловчиликни ривожлантиришни кўзда тутувчи яна учта жамият, бешта ассоциация, ўн иккита қўмита тузишга келишиб олинди. Камина ҳам эътибордан четда қолгани йўқ. «Ёмгирда ҳўл бўлган мўйловни қуриштиш принциплари» деб аталмиш қўмитага аъзо қилиб сайландимким, аҳа... ўзларингга ҳам муборак бўлсин, табрикларингизни бажонидил қабул этурман.

* * *

Танаффус пайтига белгилаган сўзларимиз якун топиб, энди сиз азизларни ҳикматлар бўстонида таклиф этаман.

ИНСОНИЙЛИК ТОЖИ

Илм хусусида кўп гапирилган, кўп ёзилган. Ҳар куни фарзандларимизнинг бири шошилиб, бири эса эриниб ўқишга боради. Бири хоҳишсиз, бири кучли интилиш билан илм олади. Бу мавзуда кўп гапирилгани билан орамизда мазкур фарзга амал қилиш лозимлигини ҳали ҳам тўла ҳис қила олмайдиганлар ҳам бор.

Ота-она олти ёки етти ёшга етган фарзандини мактабга беради, чунки ҳукумат белгилаган тартиб шундай. Мактабни битиргач, бировлари: «Шунча ўқиганинг етар, энди менга шаҳар олиб берармидинг?» дейди (Бу гап қизларга нисбатан кўпроқ айтилади, тўғрими? Бу ота-оналарга Расулуллоҳнинг (с.а.в.) «Илм исташ ҳар бир муслим ва муслима учун фарздир», деб марҳамат қилганларини эслатамиз. Мазкур шарафли ҳадисда «муслим» ва «муслима» деб алоҳида таъкидланишига эътиборни тортамыз. Кўп масалаларда умумий тарзда «мусулмонлар» ёки «Эй, иймон келтирганлар!» дейилгани ҳолда аёлларнинг илм олишлари фарз экани алоҳида таъкидланиши «қизларнинг ўқиши шарт эмас», дегувчиларга сабоқ бўлишини истардим). Яна бировлари: «Ҳамма олим бўлиб кетаверса, подани ким боқади?» деб ҳам қўяди. Афсусимиз шуки, бу бемаъни талаб айрим ёшларга ёқиб тушади. Поданинг боқувсиз қолиб кетишидан ташвишланишлари яхши. Аммо бу ҳаракатлари билан комил одамийлик талабларидан бирини инкор этаётганларини ўйлаб кўрадиларми? Уларга «подани боқиш учун ҳам илм керак», дейилса, эҳтимол заҳарханда қиларлар. Балки уларга Суқрот ҳақимнинг «Ўқиб ўрганмай туриб ҳам фойда ва зарарнинг фарқига ета оламан,

«аган одамни тентак деб билмоқ керак», деган ҳикматли гаплари жавоб бўла олар? Эҳтимол, Ҳуффи Оллоҳёр ҳазратлари бу сатрларни айнан шундай биродарларимизга атаб битгандирлар:

*Агар бўлмаса илминг, э сабук сайр,
Билур болинг ву болинг барчасин хайр.*

Демоқчиларки, э шошқалоқ инсон, илминг бўлмаса, сен учун фойда ҳам, зарар ҳам бирдир. Биро, сенинг заиф фикрингча, гуноҳларингнинг барчаси ўзингга хайрлидай бўлиб кўринади.

Одам маймунсифат, ҳеч нарсани билмайдиган, маданиятсиз ҳолда яратилмаган. Аллоҳ одамни илмли қилиб яратган. Аллоҳ таборақ ва таоло элчиси Иброҳим алайҳиссаломга: «Эй Иброҳим, Мен олимман ва олимларни яхши кўраман», деб марҳамат қилган. Жоҳиллик Одам болаларида кейинчалик пайдо бўлган. Одам кўз, тил ва қалб билан ҳайвонлардан фарқланади. Айрим ҳайвонларнинг кўзлари пиёладек келади, боши ҳам шунга яраша жуда катта бўлади. Аммо улар ўқиш ва илм олиш фазилатидан маҳрумлар. Яралмиш махлуқлардан инсонгагина илм раво кўрилган. Ҳеч қайси махлуққа берилмаган маърифат кийимлари Одам болаларига на-сиб этилган. Донишманд: «Хотинлар ипак кийимларини безанмоқ учун эмас, балки ўз гўзалликларини қўримоқ учун киядилар», деган экан. Одам ўз инсоний қиёфасини асраши учун ҳикмат ва маърифат либосини кийиши шарт. Баъзилар қилиб қўйган номаъқул ишлари учун нолиб, «Мени шайтон йўлдан урди», дейдилар. Шайтон йўлдан оздиргани рост. Аммо билмоқ лозим: шайтон алайҳилаъна илмли одамни, айниқса, илмига тўла амал қилувчи одамни

йўлдан оздир олмайди. Илмга интилган киши энг яхши инсондир. Илмдан юз ўтириш — инсонийликдан юз ўтириш демак. Чунки илм инсонийлик тожи ҳисобланади. Инсон илм билан шараф топади. Мол-мулк эса жоҳилнинг гурурланадиган матоҳидир. Илм одамни юксалтириб, ундан ёдгорлик қолдиради.

*Яна бир ҳикмат бор: ҳазрати Одам —
Билим, ақлу идрок сабаб муҳтарам.*

«Қутадғу билиг»даги бу байт бизнинг аجدодимиз ким эканини эслатиб турмайдими? Тарихдан аёнким, Одам болалари ер юзида пайдо бўлган дастлабки пайтларданоқ илм сари, ўрганиш сари интилганлар. Ҳазрат Али (р.а.) дебдиларким: «Жаннатга кириш ҳайратланарли муваффақият эмас, маърифат — дунёнинг ўзида жаннатга эришиш демакдир». Уқув-идрок қоронғи тундаги машъалага ўхшайди. Билим эса машъаладан таралаётган нурга қиёс. У кишини ёритади, унга рўшнолик беради. Ҳар қандай ҳурмат кишининг уқув-идрокидан келади. Уқув-идроксиз киши бир ҳовуч кепак билан тенг, дейдилар. Заковат — ўзаро онг ичишиб дўстлашган кишиларга ўхшаса, билим — яқин қариндошларга ўхшайди. Буни дилга тутиб олмоқ фойдалидир. Дўст-огайнилар, қариндош-уруғлар даврасидаги киши ўзини дадил сезади. Шундай экан, билимсизлар-чи? «Сўзни билимдон кишига сўзлаш керак, билимсизнинг тилини тушуниш қийин», деб бекорга айтмаганлар.

Билим — мисоли бир жилов, у одамни барча ёмон, ярамас ишлардан тийиб туради. Илм эгаси ўз тилакларини топади, орзу-мақсадларига

эришади. Ақл-идрок эгаларининг нафи ҳар доим кўпчиликка тегиб туради. Билимдилар эда азиз бўладилар, ҳурмат қозонадилар. Бутун ишлар уқув-идрок билан амалга ошади. Барча мураккаб ишлар билим билан ҳал этилади. Билимсиз кишилар — доноларнинг душмани. Билимсиз доимо доноларга хорлик тилайди. Бу улар кўнглининг туб-тубига чўкиб ётган ҳасад аломати. Илмсиз одам сўқирга ўхшайдики, уни камситиб, четта суриб ташлаш инсофдан эмас. Балки кўр кўзни очиш учун билимдон илм хазинасидан унга нур бериши лозим.

Бақувват одамнинг жисмоний кучи доимий эмас, бугун бўлмаса, эртага тугайди. Лекин илм мангу яшайди. Илм эгаси бадавлат бўлмаса-да, ўз иззат ва ҳурматини йўқотмайди. Аксинча, итнинг бўйнига тилла занжир боғланса-да, ҳам-ма жойда ҳаром ҳисоблангани каби, илмсиз ва саховатсиз давлатманд ҳам кишилар нафратига дучор бўлади.

Илмли одамлар давлатнинг кўплигидан қувониб, озлигидан ранжимайди. Чунки илм шундай битмас ва тутанмас хазина ва давлатки, уни ҳеч ким инсондан тортиб ололмайди. Фалакнинг айланиши ҳам унга таъсир эта олмайди. Ҳар нарсa кўпайса, қиймати тушади. Аммо илм ва одоб бундан мустаснодир.

Улуғларимиздан Абулқосим Замахшарий айтиди:

«Хуш сифат ва яхши хулқлар билан зийнатланмаган кимсани ипак кийимлар зийнатлай олмайди. Ернинг зийнати илм эгалари билан, кўкнинг зийнати юлдузлар биландир. Илм бир тоғ мисолидир. Бу тоғдан ошув кўп душвордир, тушув эса осондир. Билувчи билан кўп

текшириб, янгилик кашф этган билимдон орасида фарқ каттадир. Капалак ҳам, қарчигай ҳам қанот қоқиб учади, аммо икковининг учиши бирдай эмас. Байт:

*Чин олим ҳийладан узоқдир, узоқ,
Нурнинг ўз сояси бўлмайди ҳеч чоқ”.*

Жаноби Пайгамбаримизнинг (с.а.в.) аҳли аёллари Умму Салама (р.а.) ривоят қиладилар: «Ҳасан ёш бола эди, ҳазрати Расулуллоҳнинг косаларидаги сувни ичиб қўйди. Расули акрам савол бердилар:

– Менинг косамдаги сувни ким ичди?

– Ҳасан ичди, – деб жавоб қилинди.

Шунда ҳазрати Расулуллоҳ:

– Ҳасан қанча сув ичган бўлса, барчаси илм бўлсин, – деб дуо қилдилар».

Киши эгаллаган илм ёки ҳунар ҳеч маҳал унга зарар келтирган эмас. «Билимдонга бало йўқ», деб бежиз айтмаганлар. Илмсизлик ва ҳунарсизликнинг хорлик келтириши ҳақида ҳаётда миллионларча мисоллар мавжуд. До-нишманд дебдики: «Мен илм топа олмаган одам нима топганини, илм топган одам эса нима йўқотганини билсам эди...» Илм олишда диққат қилиш лозим бўлган жиҳат: бу дунёда билмасликдангина эмас, нотўғри билишдан ҳам ҳазар қилмоқ шарт. Зотан, бу барча ёмонликларнинг аввал боши ҳисобланади.

Ота-оналар орасида бир тоифаси борки, улар фарзандлари то коллежни (ёки лицейни) тугатгунларича уларнинг илм олишга муносабатлари билан қизиқмайдилар. Ўқишни тугатиш арафасида уни бирон олий ўқув юртига кири-тиш ҳаракатини бошлайдилар. «Фарзанд азиз-

дир», деган ҳикматга амал қилиб, пулларини аямайдилар. Мазкур ҳикматнинг «одоби унданда азиз», деган иккинчи қисмини унутадилар. Одоб фақат илм орқали камолга етажагини ўйлаб кўрмайдилар. Фарзандни бирон жойга ўқишга беришдан аввал келажақда қанчалик моддий манфаат бўлишини ҳисоб қиладилар. Камданкам ота-оналар «Фарзандимни халққа, Ватанга яхши хизмат қилиши учун ўқитишим керак», деган аҳда бўладилар. Бу ўринда мен шундай ота-оналарни эмас, балки ақл ва зеҳнга суянмай, пул эвазига олий ўқув юртига кириб, ўқишдан қувонувчи фарзандларни маломат қиламан.

Сўфи Оллоҳёр ҳазратларининг бу ҳикматлари эҳтимол уларга ибрат бўлар:

*Замона аҳли аксар толиби қадр,
Бўлай деб садри мажлис, қон қилур садр.*

Дейилмоқчиким, бу замондаги илм истағувчиларнинг илм ҳосил қилишдан (яъни, илм олмақликдан) мақсадлари халқ ичида ҳурмату обрў топишдир. Бундай мақсад билан охират мажлисининг тўрида ўтирмоққа улар қандай қилиб муяссар бўлсинлар?

Албатта, бундай ният билан охират мартабасини топиб бўлмайди. Дейдилар: «Фарзандимни шарқшунослик институтида ўқитмоқчиман». Сўрайсиз: «Нечун?» Жавоб берарларки: «Хориж мамлакатларига бориб ишласа, кўпроқ пул топиб келади». Дейдилар: «Фарзандимни ҳуқуқшуносликка ўқитмоқчиман». Сўрайсиз: «Нечун?» Жавоб берарларки: «Бу соҳада пул топиб, бойимоқ осондир». Демасларки: «Фарзандимни Ватанга яхши хизмат қилиши учун ўқитгум, фарзандим халққа яхши хизмат қилиш

учун илм олсин, сўнг илмига амал қилиб, элнинг дуосига етишсин ва шу йўл билан охират саройини қуриб олсин...» Навоий ҳазратлари бу хусусда шундай деганлар: «Илм ўрганмоқ — эътиқодни мустаҳкамламоқ учундир. Аммо бойлик орттириш учун эмас. Саховатсиз бой ёгинсиз булутга ўхшайди. Илмига амал қилмаган олим устига китоб ортилган эшакка ўхшайди.

*Ҳаммол нафис рахт ила гар урса қадам,
Йўқ нафъ анга гайри музд бир, икки дирам».*

(Маъноси: Ҳаммол қимматбаҳо юк ташиса ҳам, унга бир, икки дирҳамли иш ҳақидан бўлак фойда йўқ).

Илмли одамни олтинга, билимсизни эса сарик чақага қиёслайдилар ва дейдиларки:

*Илм агар дилга урар — ёринг эрур,
Урса танга, шубҳасиз, моринг эрур.*

(Агар илмни чин дил ва ихлос билан холисаниллоҳ эгалласанг, бутун ҳаётинг даврида оғирингни енгил қилиб юрувчи йўлдошинг бўлади. Агар дунё бойлигига етишмоқ мақсадида илм олсанг, эгаллаган илминг илон бўлиб, танангга чирмашади ва умринг бўйи сени азоблайди).

Юқорида зикр этилган бир неча салбий ҳолатларга учраб турганимиз учун ҳам, айтадиганларимиз такрор бўлса-да, мазкур мавзунини четлаб ўта олмаймиз.

Илм эгаллаш инсоний бурч, юксак масъулиятдир. Илм Аллоҳни таниш, ўзликни англаш, дунёни идрок этишнинг муҳим воситасидир. Шунингдек, давлат қудрати ва мамлакат тараққиёти асосида ҳам илм ётади.

Суюкли пайгамбаримиз (с.а.в.) дедилар: «Ким илм ўрганиш учун йўлга отланса, Аллоҳ таоло унга жаннат йўлини осонлаштиради. Малаклар илм толибининг амалидан хушнуд бўлганларидан унга қанотларини ёзадилар. Ердаги ва самодаги барча мавжудотлар ва ҳатто балиқлар унинг гуноҳларини кечишини сўраб, Аллоҳдан унга афв тилайдилар. Олимнинг обиддан устунлиги мисоли тўлин Ой нурининг бошқа юлдузлар нуридан устунлиги кабидир. Шубҳасиз, олимлар — пайгамбарларнинг ворисларидир. Пайгамбарлар ўзларидан кейин на бир динор, на бир дирҳам қолдирдилар. Ким илм олса, ўзига жуда улут бир улуш олган бўлур». Яна бир ўринда бу ҳадис ривоят қилинади: «Бир соат илм ўрганиш бир кечалик ибодатдан яхши, бир кунлик дарс эса уч ой тутилган нафл рўзадан афзалдир». Мазкур шарафли ҳадисни тўғри англамоқ лозим: бунда нафл ибодатлар инкор этилаётгани йўқ, балки улардан ҳосил бўлажак савоб билан илм олмоқликдан ҳосил бўлувчи савоблар миқдори қиёсланяти.

Муҳтарам Пайгамбаримиз (с.а.в.) илм олаётиб, ё илм бераётиб вафот этган кишини шаҳид деганларким, бунинг ҳикматини англаб етсак, рўпарамиздаги кўп тўсиқларни енгиб ўта оламиз.

Илм — инсонийлик тожидир. Инсон илм билан шараф топади. Мол-мулк эса жоҳилнинг гурурланадиган матоҳидир. Илм одамни юксалтириб, ундан ёдгорлик қолдиради. «Садақатул жория» деб аталмиш гўзал амал мавжудким, илм ҳам шу доирага киради. Илм туфайли қолдирилган, одамларга манфаат берадиган ёдгорлик шу олимнинг вафотидан кейин ҳам номаи аъмолига ёзилиб турадиган савоб ёмгирини ёғдириб туради.

«Гулистон»да шайх Саъдий ҳазратлари бир ҳикоятни баён қиладилар:

«Миср вилоятида икки амирзода бор эди. Бири илм ўрганди ва бири мол жамъ этти. Охируламр, бири алломаи аср бўлди ва бири Азизи Миср бўлди. Сўнгроқ ул бириким, мол жамъ этмиш эрди, илм ўргангонга ҳақорат кўзи билан қараб, деди: «Мен салтанатга етушдим, сен ҳануз бурунги масконатда турмишсен». Бу деди: «Эй биродар, Ҳақ таолонинг бу неъматини шукрин ҳаргиз адо қила олмасменким, пайғамбарлар меросин топмишмен ва сен фираъвн ва Хомоннинг меросин топмишсен, яъни Миср мамлакатига подшоҳ бўлмишсен». Маснавий:

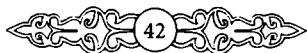
*Эрурмен нотавон ул навъким мўр,
Эмасмен нишзан ондоки занбур.
Мунинг шукрин нечун қилгум мани зор,
Ки эрмасмен қавийю мардумозор.*

(Мен ниш санчиб озор берувчи арилардан эмасман, мен чумоли каби беозорманким, нечун бунинг шукронасин қилмай?)

Мақсадлари фақат бойлик бўлганлар унутмасинларким, Сулаймонга (алайҳиссалом) илм, мол ва мулкдан биттасини танлаш таклиф қилинганда ул зот илмни танладилар. Сўнг унинг сабабидан молга ҳам, мулкка ҳам эга бўлдилар.

Шоирнинг бу сатрларига диққат қилайлик:

*Илм ҳам боқийдир, ҳам абадий у,
Илмдан бошқаси саватдаги сув.
Илмсиз киши нима? Ҳайвон эрур,
Жонсиз тана, бир нақшсиз айвон эрур.*

Исломнинг асосларидан бўлган намоз, рўза, ҳаж, закот одам балоғат ёшига етгандан сўнг фарзга айланади. Бироқ, илм олиш муддати бешиқдан то лаҳадга қадар деб белгиланган. Яъни, она қорнидан тутилганидан то лаҳадга қадар бўлган давр мобайнида бани Одам илм олмоққа мажбур. Қуръони каримнинг 752 жойида «илм» калимасининг зикр этилиши бу мажбуриятни бажармоқ гоят зарур эканини таъкидлайди. Қудсий ҳадисда Аллоҳ таборақ ва таоло марҳамат қиладиким: «Эй одам боласи! Билгилки, саломатлик — бирликда, ихлос — тақвода, художўйлик — тавбада, ибодат — илмда ва бойлик — қаноатдадир». Демак, илм олмоққа зеҳни етарли бўла туриб, бу фарз амалига эътиборсиз юрган одам бурчини бажармаётган экан. Бу хусусда «Қутадғу билиг»да ажиб ҳикмат бор:

*Билиг ўтран ашну топуғқа ўкуш,
Билигсиз топуғ осғи булмоз улуш.*

Дейилмоқчиким, ибодатдан бурун илм ўрган.
Билмасдан ибодат қилган билан савоб тегмас.

*Билигсиз топуғ қилмишиндан кўру,
Билиглиг уюмиш муёни ўру.*

Дейилмоқчиким, илмсизлик билан ибодат қилгандан кўра, илм билан ухлаганнинг савоби кўпдир.

Унутмайликким, ҳаётнинг чегараси бор, илмнинг эса чегараси йўқ.

Бадр урушида асирга олинган мушрикларни нима қилиш масаласи кўрилганда баъзилар

уларни ўлдириб юборишни айтдилар. Аммо асирларни маълум маблағ тўлаш ҳисобига қариндошларига бериб юбориш таклифи маъқулланди. Айрим асирлар камбағал, уларни сотиб олувчи қариндошлари ҳам йўқ эди. Шунда Расулуллоҳ (с.а.в.) болаларга илм ўргатишни озод бўлишларининг шарти этиб қўйдилар.

Одамлар икки тоифада: билувчилар, яъни илм олганлар ва билмовчилар, яъни илм олмай жоҳил бўлиб қолганлар. Билим олганларни илмларига қараб даражаларга ажратиш мумкин. Илмни ўрганишни бошлаган-у, берилган зеҳн ва идрок неъматига хиёнат қилиб, дангасалиги, сабрсизлиги ёки лоқайдлиги туфайли давом эттирмаган. Буларни чала билимли десак, ранжишмасин. Идроки ва имконияти кўтарганича ўқиб ўрганган, аммо илмни тўла қамровда эгаллай олмаганларни ўртача билимли деймиз. Юқори даражада мукаммал илмли олимларнинг мавқеи ҳар томонлама баланд. Бу хусусда Аллоҳ ўз каломида биладиган зотлар билан билмайдиган кимсаларнинг баробар бўлиши душвор эканлигига бандалар диққатини бекорга тортмаган. Албатта, улар тенг эмаслар. Ўзингиз мулоҳаза қилиб кўринг-чи: тилсиз ва қулоқсиз одам билан саломат одам тенгми? Тилсиз ва қулоқсиз одам имо-ишоралар билан соғ одам вазифасини бажариши мумкин. Лекин илмсиз одам илмли кишининг вазифасини ҳеч қачон бажара олмайди.

Букрот ҳаким айтганларидек: «Агар киши ўзи мукаммал эгалламаган илм ҳақида гапирмаса, одамлар орасида тушунмовчилик ва тортишув юз бермайди. Жангу жадал олови сўнади».

Шу ўринда бир масалага ойдинлик кири-тишга ҳаракат қилиб кўрайлик: илм олишга даъват этувчи оятлар ёки ҳадисларни айрим биродарларимиз фақат диний илм олишга хос деб шарҳламоқчи бўладилар. Уларнинг бу фикр-лари тўғри эмас. Чунки дунёвий илмларга эга бўлмаган миллат асоратда қолади. Шунинг учун ҳам Расулуллоҳ (с.а.в.) «Илм олиш учун ҳатто Чин мамлакатига ҳам боринглар», деганлар. Хитойда ислом дини илми мутлақо йўқ эди-ку? Бутпарастлар мамлакатига бориб, фақат дунё-вий илмларни ўрганиш мумкин бўлганлиги ҳа-қиқат эмасми?

Аслида илмни диний ва дунёвий деб иккига ажратиш тўғри эмас. Зеро, бу ажратиш нас-роний динининг меваси. Бу дин тарихида «инквизиция» (лотинчада «таъқиб» маъносини англатади) деган жаҳолат ва зулм даври бўлган. Католиклар оламида XIII асрда бошланиб, то XIX асрга қадар давом этган бу ҳаракатдан асл мақсад насроний эътиқодига зид бўлган таълимотларга қарши курашиш эди. Бу даврда неча ўн минглаб одамлар гулҳанда ёқилди. Булар орасида жодугарликда айбланган олимлар ҳам кўп эди. Ислом динида бундай жаҳолат бўлмаган, аксинча, барча илмларни олиш рағбатлантирилган. Дунё фанининг шарқда гуллаган, беқиёс даражада ривожланган даври айнан ислом тарихи билан боғлиқ. Хоразмий, Беруний, Фаргоний, Форобий, Ибн Сино каби илм даҳоларининг фаолиятларини ёдга олсак, фикримизга далил бўлар. Ҳам дунёвий, ҳам ух-ровий илмни биргаликда олиб борилганига Амир Темур ҳазратларининг ҳаётлари ҳам мисол бўла

олади. Ул зот «Ҳофизул қуръон» бўлганлар. Қуръон, ҳадис, тавҳид, тафсир, фикҳ, тасаввуф илми билан бир қаторда тарих, фалсафа, жугрофия, иқтисод, ҳарб, санъат, меъморликни яхши билганликлари тарихдан маълум. Ўзингиз айтинг: жугрофияни билмай туриб жаҳонгир бўлмоқлик мумкинми эди?

Муфтий ҳазрат Маҳмудхўжа Беҳбудий миллат келажаги ҳақида қайгуриб фикр юритар эканлар, «Дунёда турмоқ учун дунёвий фан ва илм лозимдир. Замона илми ва фанидан бебаҳра миллат бошқаларга поймол бўлур», деб таъкидлаган эдилар. Бу фикрнинг нақадар тўғри эканини англаш учун тарихга бир назар ташлаш кифоя. Шарқ мамлакатларининг қудрат топиши фақат илм билан бўлди. Бу мамлакатларнинг хорланиши, ўзга мамлакатларга қул бўлишлари эса илмнинг таназзулга юз тутиши, бошқачароқ айтсак, жаҳолат туфайли бўлди. Ҳа, гоят кучли мамлакатларни илмсизлик барбод этган. Илмдан юз ўгирган мамлакатлар ўзга мамлакатларга қул бўлишдан аввал ўз жоҳилликларига қул бўлган эдилар. Зеро, Суқрот ҳаким демишларким, «Фақат бир эзгулик бор — билим ва фақат бир ёмонлик бор — жаҳолат». Нажот эса бир — Бухорий ҳазратлари ёзганларидай, «Дунёда илмдан бошқа нажот йўқ ва бўлмагай». Қай миллат олам аро улуғликни истабди, илм йўлини истамоги даркор. Дунё неча минг йиллардан бери илмсиз одамнинг улуғланганини кўргани йўқ.

«Қутадғу билиг»да шундай ҳикматли сатрлар бор:

*Билиг бирла ёзлур қомуғ терс тутун,
Билиг бирла уқуш уқ тирилгил ўтун.
Билиг ишқа тутқил тақий тил кўпи,
Тақий ўтранутур усанма бу кун.*

Дейилмоқчиким: ҳар бир қийин ишлар илм билан ҳал қилинур. Шунинг учун ақлли бўл, илмли бўл. Ақл билан яша. Илмни тўғри тил билан ишлат. Яна бир тарафдан ўрганишни қўйма.

Илмнинг ҳамма турини эгаллашга барча ҳам қодир эмас. Чунки одамлардаги зеҳн даражалари ҳар хил. Шунинг учун дунёвий илмларни эгаллаш фарзи кифоя саналади. Мисол учун бир одам математиканинг гоят оғир масалаларини осонгина ҳал қилиб бера олса, бошқа одам бу формулаларни идрок қила олмайди. Бошқа бир одамнинг лаёқати кимёда, яна бошқасиники табобатда...

Умидимиз юлдузлари бўлган азиз фарзандларимизни ўқиш жараёнида бир нарса қийнайди. Барчанинг бир даражада илм ололмаслиги ҳақиқат. Лекин катталар бу ҳолатни кўпинча тан олмайдиларким, илм толибларининг парিশонлиги шундан. Бу ҳолатдан менинг ҳам кўнглим оғрийди. Кўпгина оилаларда фарзанд бечора ўз зеҳнига муносибини эмас, балки ота-онаси истагига мос илмни эгаллашга мажбур. Шу илмга унинг иқтидори борми-йўқми, ўйлаб ҳам кўрилмайди. «Фалончининг ўгли физик бўлибди, ўғлимнинг ундан нима ками бор, у ҳам физик олим бўлади!» деб чиранадилар ёки «Фалончининг қизи уч ойда инглизчани

ўрганиб, бийрон-бийрон гапирадиган бўлибди, сен дангасасан, ҳали тўртта гапни эплаб гапиролмайсан!» деб уришадилар. Фарзандларининг зеҳни, қобилияти даражасига аҳамият бермайдилар. Типратикан боласини «юмшогим» деб эркалаганидай, ҳар бир ота-онанинг фарзанди «энг ақлли бола»дир. Шу нуқтаи назарни маҳкам ушлаб олганлари боланинг умрини совурадилар.

Ўрни келганда олдинги суҳбатимизда бошлаб қўйган гапимни давом эттирай:

Бу дунёда яшаб, илмга рағбат этмаган кишини ҳаммомга кириб ювинмай чиққан нодонга ўхшатишади. Шукрким, илм истовчи ёшлар кўп. Аммо улар орасида ҳаммомга гоят кўп миқдорда пул тўлаб кирганлари ҳолда ювинмай юриш учун яна қўшимча ҳақ тўловчилар ҳам бор. Демокчиманки, ота ёки она, амаки ёки тоға фарзанди ёки жиянининг ўн икки йил ўқигани билан билимсиз эканини, илм олмоққа рағбати ёки идроки йўқ эканини билса-да, пул, ўз номи билан айтсак, пора эвазига олий ўқув даргоҳига киритадилар. Бу билан кифояланишса, олам гулистон эди. Афсус шундаки, ўша бола, илмга чанқоқ, аммо пули бўлмагани туфайли ўқишга кира олмаган зеҳн эгасининг ўрнини эгаллаб турган ўша думбул, бари бир илм олмайди. Тўртбеш йил мобайнида биттагина дафтарни дастмоя қилиб кўтаради-ю, бориб-келаверади. Имтиҳон чоғларида эса отасининг чўнтаги яна кавланади. Бундан айрим муаллимлар ҳам манфаатдорлар. Ўша «айрим муаллимлар» илм истагидаги идрокли бола ўрнига дангаса ва нодоннинг ўқиш-

га кириб қолганидан қайгурмайдилар. Жамият тақдири майли, ҳатто ўз фанларининг келажagini ўйламайдилар. Жамиятга хиёнат қиладилар, фанга хиёнат қиладилар. Илмсиз болага диплом берилиши туфайли жамиятнинг озор чекиши уларни ташвишга солмайди. Пора бериб ўқишга кирганларни икки тоифага ажратиш мумкин: биринчиси, зикр этганимиздай, битта дафтарни кўтариб олиб ўқишга бориб келувчи такасалтанглар. Иккинчи тоифа булардан ҳам ўтиб тушади. Бу тоифа бирон виждонсиз муаллимни топиб, унга синов дафтарчасини бериб қўяди, вассалом! Ўзи ўқиш муассасасига қадам босмайди. Синов дафтарчасига эса баҳолар қўйилаверилади. Оқибатда бу ноинсоф диплом ишини ҳам аъло баҳога ҳимоя қилиб ташлайди. Бундайларга ёшларнинг ўзлари «зачеткаси ўқиди» (синов дафтарчаси ўқиди) деб таъриф берадилар.

Иқтидорли ёшлар бу ноқобил тенгдошларини яхши биладилар. Улар билан бирга ўқиётганлари учун кўнгиллари гашланади. Лекин бирон чора кўриш имконияти ҳозир уларда йўқ. Бу ҳолатларни кўриб, «Ҳаётда адолат йўқ экан» деган бадбин хулосага ҳам келиб қоладилар. Биз ёшларимизни шу бадбинликдан эҳтиёт қилишимиз шарт. Тўғри, адолатсизликлар бор, лекин у узоқ йиллар давом этмаслиги керак. Бугунги ақли ёшларимиз улғайганларида бу адолатсизликларга барҳам бериш имконига эга бўладилар. Уларни кўпроқ шу ҳақда ўйлашга даъват қилмоғимиз зарур, токи оналарни замонидаги хатоларни қайтармаслик чорасини кўришга ҳозирдан тайёрланишсин.

Адолатсизликни кўрганда «Менга нима?» деб қўл силтаб қўйиш, лоқайд бўлиш касаллигига ҳозирдан чалиниб қолмасинлар.

Кейинги йилларда хорижга бориб ўқишга интилиш кучайди. Бу ҳаракатни бутунлай инкор этмаганимиз ҳолда деймизки, хорижда олинадиган илмни ўз юртимизда ҳам эгаллаш мумкин. Чунки ҳам ухровий, ҳам дунёвий илмларда етук олимларимиз борким, баъзи соҳаларни хорижликлар келиб биздан ўрганишса арзийди. Бу борада фақат бир масала ҳал қилинса бас: ўргатувчига ҳам, ўрганувчига ҳам хориждаги шарт-шароитларни муҳайё қилиб берилса кифоя. Олдимиздан оқувчи сувни қадрласак, ўзимизга фойдадир (Биласизки, кейинги йилларда юртимизда дунёнинг йирик до-рулфунунлари Вейсмейстер, Турин, Сингапур университетлари, Россиянинг қатор олий ўқув юртлари ўз бўлимларини очганлар). Бизнингча, гап қаерда, ўқишда эмас, қандай ўқишда! Илмни ўрганишга чин ихлос билан киришиш керак. Ишига ихлоссиз киришган киши уни охирига етказа олмайди. Кейинги йилларда хорижга борган айрим ёшларимизнинг асл мақсадлари илм олиш бўлмаганини кўрдик. Таъбир жоиз бўлса, ўша айрим ёшларимиз илм толиби сифатида эмас, томошаталаб сайёҳ мақомида ўйнаб-кулиб бориб келишди. Илмга эмас, сайру томошаларга ихлос қўйишди. Яъниким, хориж ҳаммомига бориб, ювинмай қайтиб келишди. Номлари улуг: чет элда ўқиб келган! Аммо супраси қуруқ — бошда илм йўқ, бирон-бир ишни эплотмайди. Илм танбал ва ишёқмасларга насиб

этмайдиким, бу ҳам сизу бизни ўйлантириши лозим бўлган бир масаладир.

Айтишларича, бир одам арабчани ўрганишни ҳавас қилиб, илмли дўстларининг биридан олтин тахта устига бир неча арабча сўзларни ёзиб беришни сўрайди. Дўст илтимосни бажаради. У одам эса араб сўзлари ёзилган олтин тахтани уйига олиб боради ва унга ҳар замон-ҳар замонда бир қараб қўйиб, ниҳоят «арабчани жуда яхши билиб олдим» деган қарорга келади-ю, мажлисда арабча сўзламоқчи бўлиб, миси чиқади. Мажлис аҳлидан бири унинг илмсизлигини фош этиб, кўпчилик олдида уялтиради. У жоҳил одам эса: «Мендан хато топа олмайсан, сен ёғоч тахтага ёзиб ўргангансан. Мен ўрганган олтин тахтага шундай ёзилган», деб газабланади.

Айизлар, шу ўринда сизларни яна танаффусга таклиф этаман. Ишониш унча шарт бўлмаган бу ҳангомага эътибор қаратайлик-чи, ҳажвчи назари билан қараганда бу масала қай тасвирда кўриниш берар экан?

ЯНГИ ХАРИТА

Жаҳон харитасига ўзгартириш киритишнинг қандай йўллари бор, биласизми? Ҳа, тўғри, бир маҳаллар бунинг учун урушлар қилинган, қонлар тўкилган. Лекин ҳозир ундай замон эмас. Харитага ўзгартириш киритувчи бола-нинг отаси бақувват бўлса бас. Тушуниб тургандирсиз, «бақувват» деганда биз чўнтакни назарда тутаямиз. Бу жиҳатдан Бўтақулга гап йўқ. Углининг ақлига эса тан бермасдан илож йўқ. Энди ўтмишга бир оз назар солайлик. Бўтақулнинг пул санашни ўрганиши учун мактабда ўн йил ўқитишнинг сира ҳам ҳожати йўқ эди. Шундай бўлса ҳам зўрлаб ўқитдилар. «Одамлар гап-сўз қилишмасин», дейишди-да. Ундан ташқари, у замонлар одамлар мактабда ўқимаган болага қиз бермай қўйишган эди. У замонлар «тест» деган дахмазалар йўқ эди. Имтиҳон олувчига биргина ишора кифоя. Бўтақул ўша ишорадан кейин имтиҳон олувчи билан юзма-юз ўтирган эди. Унга қўйиладиган баҳо аввалдан маълум бўлса-да, имтиҳон олувчи ирими учун унга савол берди: «Ньютон қонуни ҳақида нималар биласиз?» Бўтақулга Ньютон деган одамнинг номи сал таниш туюлди-ю, аммо қариндошлари ичида бу одам ким бўлиши мумкинлигини эслолмади. Шунда имтиҳон олувчи унга туртки бўлар деган умидда «Олма-чи, олмани эсланг» деди. Бўтақул шунда эслади. «Россияга олма сотиш қонунини чиқарган масковлик хўжайин», деб жавоб берди. Имтиҳон олувчи «Россияга олма олиб бориб сотишнинг физика фанига нима дахли бор?» деб ўтирмай, ўзича «Бу болага қолса, Ўзбекистонда узилган

олма Россияга бориб Ньютоннинг бошига тушгандир», деб қўя қолди. Иккинчи саволни осонроқ қилди. «Беруний ким-у, Беллини ким?» деб сўради. Бўтақул «Беруний — шарқ алломаси, Беллини Европа композитори» деса, олам гулистон эди. Аммо бола тушмагур ўйлаб ўтирмай, «Булар иккови амакивачча» деб қўя қолди. Имтиҳон олувчи ичида «Пешонамнинг шўри!» деб қўйди, савол берган тилини чайнаб ташламоқчи эди, ҳали учинчи савол ҳам борлигини эслаб, бундан ўзини тийди-да: «Карра жадвални ёдлаб беринг», деб илтимос қилди. Бўтақул «Уч карра тўққиз ўттиз саккиз» дегунича чидаб ўтирди-да, ваъда қилинган баҳони қўйиб, енгил нафас олди ва қутулганига шукур қилди. Тагин ҳам Бўтақул гапдон бола эди, саволларга доводирамади. Бошқаларга ўхшаб огзини очолмай турганида у шўринг қургур имтиҳон олувчи нима қиларди? Бўтақул шу тарзда ўқишга кириб, яна худди шу тарзда ўқиб, олий маълумот олди.

Ўгли Тойлоқ мактабни битириб, уни ҳам олий маълумотли қилиш фикрига тушди. Тест дегани сал осонроқдир деса, чўнтакни зириллатиб юборар экан. Нима қилсин, фарзанд азиз, ўқиши ундан азиз деди-ю, харажатларига чидади.

Тойлоқ ҳам гапдонгина бола эди. Аммо бу имтиҳонларда гапдонликнинг сираям ҳожати йўқ. Тойлоққа қийин саволлар тушмади. Биринчиси: «Франциянинг пойтахтини аниқланг. Жавоблар: Петербург, Пекин, Париж». Тойлоқ «биринчи жавоб ҳамиша тўғри бўлади» деб эшитган эди. Шу жавобни танлади ва Петербург унчинг доллар эвазига Франциянинг пойтахтига

айланди. Наполеон дод деганича қолаверди. Ишнинг шунақа осон ҳал бўлишини билганида аҳмоқ бўлиб уруш қилиб юрармиди! Иккинчи савол «Уганда қайси қитъада жойлашган: Европа, Африка, Осиё». Тойлоқнинг марҳамати билан Уганда Африкани тарк этиб, шу залда Европага кўчди. Яхшики, биров унинг қўлига ёзувсиз (яъни, контур) харита бериб, Угандани шу Европага жойла, демайди. Дегандами, Франциями ё Германиями харитадан ўқиб кетган бўлармиди. Тойлоқ Ҳиндистоннинг пойтахтини «Америка» деб белгилагач, Африкани Қрим ярим оролига жойлаштирди-да, имтиҳонлардан аъло баҳолар билан ўтди. Бу билимлар эвазига тўғридан-тўғри диплом талаб этилса ҳам бўларди-ку, аммо камтарлик юзасидан ўқишни лозим кўрди.

Бу ўтган йилги воқеа. Бир йил давомида Тойлоқ ўқишда катта ютуқларга эришди. Ҳатто тарихий шахслар таржимаи ҳолига аниқликлар киритди. Унинг олиб борган илмий изланишлари натижасида Колумб 1917 йилда Бухорода тутилгани ва Самарқандни кашф этгани маълум бўлди. Жаҳон харитасини тўла ўзгартиришга эса улгурмади. Ҳозирча Австралия, Швеция, Албания ўз жойида турибди. Ҳали яна тўрт йиллик ўқиш бор, ҳафсала қилинса, йўқ, аниқроғи чўнтак кўтарса, магистратура деган ўқиш ҳам бор.

Унгача харита кўрадиганини кўрар, балки унгача «Англиянинг пойтахти Бразилия» деган мавзуда диссертация ҳам тайёр бўлиб қолар. Айрим мамлакатларни эса Марс харитасидан излаб топармиз. Ўн минг доллар ҳисобига шунча ўзгаришлар қилинса яхши-ку, дейсизми? Шошилманг, ўн минг биринчи имтиҳон учун,

яъни хамир учидан патир эди. Кейингиларини биз билмаймиз.

Азизлар, кўрганингиздек жаҳон харитасига ўзгатиришлар киритиш унча қийин иш бўлмай қолган. Агар сизнинг кўнглингизда ҳам шундай истак бўлса, ийманиб четда турманг. Чўнтакни қаппайтиринг-у, отни сурунг. Қани, олга!

* * *

Илмли бўлиш инсонга ўз ҳурматини оширмоқ ва иззатини сақламоқ учун ҳам керақдир. Илм бошқаларга ўргатиш учунгина қўлга киритилса, одамнинг ўзи ундан бирон наф кўрмаса, у сувидан барча фойдаланадиган, лекин ўзи бебаҳра бўлоққа ўхшаб қолади. Икки нарсадан: илм ва мол-дунёдан одам аввал ўзи фойдаланиб, сўнг бошқаларга улашиб бериши керак, дейдилар. Аммо мазкур фикрни бу шарафли ҳадис зидди деб тушунмаслик керак. Шарафли ҳадислардан бирида зикр этилишига кўра агар ерни одамга қиёсласак, ёмғир — илмдир. Ёмғирдан ернинг ўзи ҳам манфаат кўради, тўяди ва шунинг эвазига бағрида экинлар ўстиради, мева беради. Баъзи ерларда сув тўпланади, кўл бўлади. Бу сувдан одамлар, жониворлар ичадилар. Айрим ерларга ёмғир ёққанининг фойдаси йўқ, сингиб кетаверади, гиёҳ унмайди. Ернинг ёмғир сувига тўйиши, сўнг мева бериши, бағрида тўпланган сувдан бошқаларнинг баҳраманд бўлиши илмга амал қилмоқликка бир ишора. «Ер тўйса, эл тўяди», деган мақолга кўра, агар ер тўймаса, унинг бағрида униб-ўсувчи ўсимликлар мева ҳам бермайди.

Илмга интилган киши энг яхши инсондир. Илмдан юз ўтиришни эса инсонийликдан юз ўтириш деб билмоқ керак. Киши «Эртага нима

бўларкинман?» деб гам чекмаслиги учун кунини илм билан нурлантириши зарур бўлади. Чунки илм уни адаштирмайди, хайрли оқибат келтиргувчи йўللарга етаклайди. Танлаган йўлининг тўғри эканини киши қандай англайди? Агар илм топгани сайин кимсанинг кибри ўла борса, демак, у тўғри йўлда. Қуёш зулматни қувгани каби илм нури одамдаги ботил ишончларни кетказдими, демак, унинг қаршисида шараф дарвозалари очилибди. Ботилдан юз ўтирган одам илмни илм денгизидан идишига сиққанича олаверади. Ҳамма нарсани йўқдан бор қилганин англаган ва билган одам оқибатда энг катта илмга эришган бўлади. Саҳрода адашган сайёҳга кўкдаги юлдузлар, ҳаётда адашганларга эса олимлар йўл кўрсатадилар. Илмни ўрганишга киришмоқдан аввал ҳидоят йўлидаги устозга ихлос билан боғланиш керак. Таъкид этамизким, илмга ва устозга ихлосиз боғланган кимса ишни охирига етказа олмайди. Шунингдек, мағрур ва нопок олимлардан илм олганлар ҳам мақсадга етолмайди. Замонасининг энг аъло олими саналса-да, ахлоқан бузуқ, жамоатга, жамиятга қўшилмайдиган инсонлардан ҳар доим узоқроқ юриш ва сақланиш лозим. Зеро, бундай кишилардан кўп зарарлар келиши мумкин. Олимларда учрайдиган ҳар қандай иллат бошқаларникидан кўра зарарлироқдир. Олимлардаги ёмон хулқ юқумли хасталик сингари ғоят хатарлидир. Унинг яхши инсонларга тез ўтиб қолиш хавфи мавжуд.

Илмига амал қилувчи олим — олам нуридир. Инсонлар шу нурга интиладилар. Тоғларга чиққанда киши роҳатлангани каби илмга рағбат қилган ақл эгаси олимларнинг ёнига борганда,

ажиб бир ҳузур топади. Илмига амал қилмаган киши уйқусираган одам кабидир. Агар илм тилда қолаверса, қалб тирилмайди. Илмни оғзида қолдириб, ёмон амаллар қилганлар Қуръони каримда китоб юкланган эшакка ўхшатишган. Кимки илмига мувофиқ иш тутмабди, эшакликдан қутулмабди. Бошқача айтганда, бундай ҳолат берилган зеҳн, идрок, ақлни исроф этмоқликдир. Масалан, кибернетика илмини эгаллаган кимса бозорда аёллар ичкўйлагини сотиб ўтирса, унга нима деймиз? Имом Ғаззолий ҳазратлари илмига амал қилмаган олимни бошқаларни кийинтиргани ҳолда ўзи ялангоч қолган игнага ўхшатганлар. Илмига амал қилмаган кишининг жоҳил ва нодондан фарқи йўқ, дейишади. Чунки «Илм билан амал — лафз ва маъно жиҳатидан бир-бирига мулозим ва мувофиқдир. Чунки илмдан мақсад — амалдир.

*Илм, Навоий, сенга мақсуд бил,
Эмдики илм ўлди, амал айлагил».*

Ҳазрат Навоий яна таъкид этарларким: «Илм ўқиб, унга амал қилмаган — ерни ҳайдаб, уруғ сепмаган ёки уруғ сепиб, ҳосилдан баҳра олмаганга ўхшайди».

Имом Аъзам (р.а.) бу хусусда «Чўлда адашганда кўп озуқадан кўра адашмай тўғри юрилганда озгина озуқа қанчалик фойдали бўлса, илмга асосланган озгина амал ҳам жаҳолат ила қилинган кўп амаллардан фойдалироқдир», деганлар.

Хожа Аҳмад Яссавий ҳазратларининг ҳикматларида ўқиймиз:

*Амал қилса олимлар дину ойин ёруқи,
Курса бўлур аларни ранги-руйи кўркини.
Амал қилмай қол илмин, ўқуй
билмай қолганлар,
Орқасига кўтарур қирқ эшакни юкини.
Хожамен деб лоф урма, ушбу дунё бепоеъ,
Биламен, деб айтма, сен, кўнгилдаги чиркини.*

Саҳл Тустарий ҳазратлари таъкид этмишларким: «Олимлардан ташқари ҳамма ўлиқдир. Илмига амал қилувчилардан бошқа барча олимлар сархушдир. Ихлослилардан бошқа барча амал қилувчилар алдангандир». (Илм-сизлар ўлик каби дейилганда жисмнинг эмас, руҳнинг жонсизлиги назарда тутилганини англаб турибсиз, деган умиддамиз).

Имом Ғаззолий ҳазратларининг қуйида баён этилгувчи ибратларини ҳар биримиз ёдда сақласак чакки бўлмайди.

«Ақлий ва шаръий илмларни ишғол қилган эдим. Жуда кўп талабаларим бор эди. Қарасам, турли эҳтиромларга ўралиб қолибман. Шунда илм олишдан мақсадимни тушунгандай бўлдим. Амалим Аллоҳ ризоси учун эмас, мақом савдоси ва шуҳрат орзуси йўлида экан. Билдимки, ҳалок бўлишим муқаррар. Жарнинг ёқасига келиб қолибман. Ўз-ўзимга: «Қани, тезроқ ҳаракат қил. Умринг оз қолди. Ўрганган илмларинг ҳақиқатга айланмас экан, бу бир алданишдир. Энди вақтингни бўш ўтказишда давом этаверсанг, оқибатинг нима бўлади?» дедим.

Шу пайт ўзимда бир ўзгариш сездим. Дунё ва дунё савдоларидан қочиш билан дунё орзулари ва охират орзуси ўртасидаги ҳайрат водийсида

олти ой жонсарак ҳолда қайгу ва кўз ёшлари ичида қолдим. Юрагим изтироб чекарди. Нақадар ожиз эканлигимни тушуниб етдим. Ихтиёримнинг қўлдан кетаётганига томошабин бўлиб турар эдим. Давосиз дардга, чорасиз хасталикка дучор бўлган киши каби Аллоҳга ёниб-ёлбордим, тазарру айтдим. Ниҳоят, Намл сурасида: «... ёки музтар-ночор одам дуо-илтижо қилган вақтида (дуосини) ижобат қиладиган ва (унинг) мушкулани осон қиладиган...» дейилгани каби, Аллоҳ таоло дуоларимни қабул айлаб, қалбимни уйготди. Ичимдаги мол ва мақом орзуси йўқ бўлди. Ҳаммасидан юз ўтгирдим.

Зикр, узлат, хилват, нафсни тийиш, риёзат ва ахлоқимни мукаммаллаштириш билан машгул бўлдим. Илмал яқин билан билдимки, Аллоҳга етишганлар ва ҳидоят йўлида юрганлар тасаввуф аҳли бўлган буюклар экан. Энг гўзал сийрат ва ахлоқ уларда экан. Зеро, уларнинг зоҳирий ва ботиний ҳоллари пайгамбарлик нуридан олингандир. Ер юзида эса пайгамбарлик нуридан ҳам порлоқроқ нур йўқдир».

Абдуллоҳ ибн Масъуд (р.а.) сўрадилар: «Эй, Расулуллоҳ, охиратда сизнинг умматингиздан ёмонларнинг ёмонроғи ва азобининг кўпроғи қайси одам бўлади?» Ул саййид бул сўроққа шу он жавоб бермадилар. Сўрагувчи киши уч марта такрор сўраганларидан сўнг Пайгамбаримиз (с.а.в.) дедилар: «Охиратда ёмонларнинг ёмонроғи — илмларидан фойда олмай, амал қилмаган олимлардир. Халқ орасида нима ҳукм қилсалар, пора учундир. Авомларнинг нафси ҳаволарига қараб юрган олимларга бериладиган азоблардан қаттиқроқ азоб ҳеч кимда бўлмас».

Жавобнинг савол уч карра қайтарилганидан сўнг берилишига сабаб: Пайгамбаримизнинг (с.а.в.) олимлар ҳурмати сақлаб, уларни айб-лашга шошмаганларидадир. Аллоҳнинг ҳабиби онҳазрат ўша мажлисда яна дедилар: «Охиратда яхшиларнинг энг яхшироғи — яхши олимлардир. Улар билган илмлари билан халқ орасида амри маъруф ва наҳйи мункар қиладилар. Юмшоқ сўзлар сўзлаб, фосиқлардан йироқ қочгувчи бўлурлар. Бойлару амалдорларнинг мажлисларига яқин йўламаслар. Ва буларга бойликлари учун тавозуъ қилмаслар. Ҳукмлари учун пора олмайдилар. Масжид йўлидан қолмай, баҳслар қилмайдилар. Ҳар қандайин замима ишлар бўлса, яхши олимлар барисидан йироқ бўладилар».

Олам аҳлини тўғри йўлга бошловчи Пайгамбаримиз (с.а.в.) яна дедилар:

«Дўзахда бир азобли қудуқ (чуқурлик) бор. Уша қаттиқ азобли қудуқни Аллоҳ таоло «Жуббул ҳузн» («Қайгу қудуги») деб атади. У қудуқ риёкор қорилар учундир. Булар шундайин олимларки, илм топиб, риёкорлик билан халқ орасида ниятлари фақат обрў-эътибор топиш бўлган».

Уламоларнинг тушунтиришларича, у қудуқ жаҳаннам ўртасида жойлашган. У чуқурнинг ҳайбати-ю азоби кўплигидан жаҳаннамнинг ўзи Аллоҳ таолога ҳар куни тўрт юз марта мадад сўраб сигинар экан.

Шайх Саъдийдан ўқиймиз:

«Икки киши беҳуда ранж кўрдилар ва бефойда саъй зуҳурга еткурдилар. Бири улким, кўп мол йигинди ва емади. Яна бири улким, кўб илм ўрганди ва амал қилмади. Маснавий:

*Илм аро гар ваҳиди давронсан,
Амалинг бўлмас эрса нодонсан.
Топмогунг дониш аҳли ичра ҳисоб,
Бир эшаксен, сенга юк улди китоб,
Бўлмагай ҳарғиз ул эшакга хабар,
Ўтун устида ё эрур дафтар.*

Илмни ўрганмак дунё учун, неъматни емакга
васила ва равеш қилмоқ учун эрмастурур. Байт:

*Илм сотмоқга кимки юз ўрди,
Жамъ этиб хирман ўтга куйдирди.*

Ҳикмат: «Парҳезкор бўлмаган олим машъа-
ладор бўлгон кўрдур. Ўзгани йўлга солур ва ўзи
йўлдин қолур. Байт:

*Илмдин ҳар кишики олмади ком,
Бир матоъ олмай этди зарни тамом».*

Эрон шоҳининг вазири Бузургмеҳрдан: «Илм
афзалми ёки мол?» деб сўрашди. «Илм», деди
вазир. Яна сўрадилар: «У ҳолда нега олим-
ларни бойларнинг эшигида кўрамиз-у, бойлар-
ни олимлар эшигида кўрмаймиз?» Жавоб
бўлдики: «Чунки олимлар молнинг фойдасини
билади. Бойлар эса илмнинг фазлини билмайди».
Ажиб ва доно жавоб! Олим билади. Бой бутун
бойлигини сарфлаганда ҳам сотиб ололмайдиган
илмнинг фазлини билмайди. Мана шу жиҳати
билан бой, гарчи олимни ўзининг эшигида
хизмат қилдирса ҳам, даража жиҳатидан олим-
дан анча паст туради.

Адабиёт дарслигида ўқиган бўлсангиз керак:
Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг «Падаркуш» саҳна

асарларида ўглининг илм олишига рағбат кўрсатмаган бойнинг фожиаси кўрсатилган. Аммо уларда илм аҳли билан давлатмандлар бир-бирларига зид қўйилмаган. «Бойларнинг ҳаммаси илмсиз бўлади», деган хулоса эса нотўғридир. Чунки ҳалол йўл билан топиладиган бойликка илмсиз эришиб бўлмайди. Бундан ташқари истеъдодли ёшларнинг илм олишлари учун ҳиммат қилган бойлар ўтмишда каммиди? Бутунги кунда ҳам шундай ҳиммат эгалари бор. Улар илм учун сарфлаган маблағларига яраша эл ардогига етишадилар.

Илм олмоқлик афзал, илмга амал қилмоқлик зарур экан. Илм ўргатувчи ҳақида нима деймиз?

Пайгамбаримиз (с.а.в) бу хусусда: «Ким бировга бир нарса ўргатса, ундан ўрганиб амал қилган одам савобича савоб олади», деб марҳамат қилганлар. Яна таъкид этганларким: «Инсонларга яхшиликни ўргатиб, ўзини унутган киши инсонларга ёруғлик таратиб, ўзини эритган мум кабидир».

*Киши икки турлут киши отанур,
Бири ўргатигли, бири ўтранур.
Икидин нару борча йилқи сони,
Тиласа муни тут, тиласа они.*

«Қутадғу билиг»да таъкид этиляпти: инсонлар бири ўргатувчи, яна бири ўрганувчи деб икки турли бўлур. Бу иккисидин қолганини йилқи санаб, истасанг бу йўлни, истасанг у йўлни тут. Бу фикр сизга қўпол туюлиши эҳтимоли бор. Лекин холис ўйлаб кўрайлик, киши бир нарсани бошқаларга ўргатмаса, ўзи ўзгалардан ўрганмаса, унинг ҳайвондан нима фарқи қола-

ди? Инсоннинг бошқа жонзотлардан фарқи айнан шунда эмасми?

Умидимиз юлдузлари ҳисобланмиш азиз фарзандимиз туғилиб, беш-олти кунлик бўлганларида бешикка берайдилар. Оналар кечани кеча, кундузни кундуз демай ҳаракат қилиб, фарзандларини тарбия қиладилар, огринмасдан эмизиб вояга етказадилар. Қачонки олти-етти ёшга етганида мактабга берадилар. Мактабда муаллимлар уларга меҳр билан таълим-тарбия берадилар. Шу боис мактабни «илм бешиги» деб ҳам атайдилар. Бу бешикда фарзанд илм ва одоб ўрганиб, ақл ва фикрларини ўстиради. Бола чоғида тан саломатлиги қанча зарур бўлса, ақли ва фикрининг саломатлиги ҳам муҳимдир. Чунки ақл ва фикрсиз тандан на ўзи учун, на бошқалар учун фойда бор. Шунга кўра, биринчи бешикка қараганда иккинчиси афзал кўринади. Биринчи бешикда сут ва таом бериб боққан она ва ота қанчалик азиз бўлса, иккинчисиди илм ва одоб ўргатиб таълим-тарбия берган муаллим ундан ортиқ азиздир.

Тарихга шон-шараф берган буюк давлат арбоблари улуг устозлар парваришида етишган эдилар. Бу устозлар ўз тарбиясидагилар қалбига масъулият ва марҳамат туйғуларини жойлаштирганлар. Инсоният тарихида ўтган шоҳу султонларнинг сон-саногии йўқ. Лекин уларнинг оз қисмигина кишилик хотирасида қолган. Тарих зарварақларида номлари нақш этилган шахслар ҳаётига разм солсак, уларнинг доно устозлардан сабоқ олганларига гувоҳ бўламиз. Доно устоздан сабоқ олмоқ бир масала, бу сабоққа амал қилмоқ янада муҳимроқ масала. Амир Темур, Мирзо Улутбек, Мирзо Бобур ҳаз-

ратларининг устозларга кўргазган меҳр-илтифотлари бизга маълум. Мирзо Улутбек ёшлик чоғларида, гарчи шаҳзодаларга хос одат бўлмасида, устозлари Қозизода Румий ҳазратларининг тўнлари этагини ўпган эканлар. Мирзо Бобур Самарқандга лашкар тортиб келганларида Хўжа Аҳрор Валий ҳазратларининг беҳуда қон тўкмаслик хусусидаги ўғитларига амал қилиб, жанг қилмай изларига қайтганлар. Амир Темур ҳазратларининг хотираларида устозларнинг мартабаси хусусидаги ибратли гапларни ўқиймиз:

“Мени ёшлигимда ўқитган мулла Алибек деган кишинининг оғзида тиши йўқ бўлса ҳам, маҳалла болаларига Қуръон таълими бериб, хат ёзишни ўргатар эди. Мен етти ёшимда бу одамнинг мадрасасидан чиқиб, Шайх Шамсиддиннинг мактабхонасида ўқидим. Мен Кеш шаҳрини бино қилдираётган чоғимда у одамнинг вафот этиб кетганига хийла вақт ўтиб кетган эди. Устозларимдан Шайх Шамсиддиндан қолган фарзандларининг ҳаёт вазияти ёмон эмас бўлса ҳам, Мулло Алибекнинг фарзандларида қийинчилик борлиги кўрунур эди. Бу аҳволни кўзда тутуб, устозим Мулло Алибекнинг фарзандларининг ҳар бирига бир донадан уй солиб бериш билан уларни узилмас маош билан таъминлашни волийларимга таъкидлаб, амр берган эдим.

Шу мавзу устида Шом шаҳрида кўрушганим Ибн Холдун деган зотнинг бир ҳикматлик сўзи ҳамон ёдимда эди. У одам бундоғ дер эди: «Аллоҳ таоло инсонларга берган саломатлик неъматидан кейинги неъмат, улўғ одамлар билан дўст қилмоқ неъматидур. Чунки улўғ

одамнинг дўстлиги орқасидаги кишилар, тилак ва орзуларига эришиб, халқ орасидаги ўрни ва ҳашамати ҳам юқорилайдур», деб эди. Бу ҳикматлик сўздан ташқари ўз идрокимда шундай бир гоё ҳукмфармо эдики, «Менга нисбатан ҳар қандай жиҳатдан дўстлиги зоҳир бўлган, озу кўп хизматлари сабоқ айтган зотларнинг ўзларигина эмас, авлодлари ҳам майшат тўғрисида қийналар экан, бу менинг паст фитратлигимга далил бўлмай, деб тушунар эдим. Бу умумий кўз қараш орқасида ёлғиз Мулло Алибекнинг авлод, афродларигина эмас, киндигим қони тўкилган, кўзим очилганда биринчи марта шу шаҳарни кўрган, мен билан бирга бу шаҳарда ҳаёт кечирган эркак-хотунларнинг барчасининг рустозларим каби зиммамда ҳақлари бор эди. Буларнинг бир ҳамшаҳарлари дунёга ҳоким бўла туриб, қийинчилик ичида яшамоглари муносиб бўлмамай, деган фикрда илгаридан Кеш шаҳрининг бўлиб келган ўз қуввату лоёмутига ҳожатманд қадим ерлик кишилардан бўлмоғи шарти билан туғулган шаҳримда бирорта фақир одам бўлмаслиги учун доимий ойлик тайин қилдим. Бирор одам оила таъминотидан қийинчилик кўриб гамлик бошини тиззасига қўймаслигининг тадбирини кўрдим».

Бу гапларни ўқиб, ўйланиб қолдим: Амир Темурдан олдин ва кейинги йилларда оталаридан сўнг тахтга ўтириб, саройдаги илм аҳлининг қадрига етмай хорлаганлар ва оқибатда ўзлари хорланганларга шундай васият қилинмаганмикин? Қилингандир. Илм аҳлининг қадрига етган подшоҳ уларнинг келажагини ўйлаши табиий ҳолдир. Кўзлари хазинадаги олтин жилосидан кўр бўлган тахт ворислари бу ва-

одамнинг дўстлиги орқасидаги кишилар, тилак ва орзуларига эришиб, халқ орасидаги ўрни ва ҳашамати ҳам юқорилайдур», деб эди. Бу ҳикматлик сўздан ташқари ўз идрокимда шундай бир гоя ҳукмфармо эдики, «Менга нисбатан ҳар қандай жиҳатдан дўстлиги зоҳир бўлган, озу кўп хизматлари сабоқ айтган зотларнинг ўзларигина эмас, авлодлари ҳам маишат тўғрисида қийналар экан, бу менинг паст фитратлигимга далил бўлғай, деб тушунар эдим. Бу умумий кўз қараш орқасида ёлғиз Мулло Алибекнинг авлод, афродларигина эмас, киндигим қони тўкилган, кўзим очилганда биринчи марта шу шаҳарни кўрган, мен билан бирга бу шаҳарда ҳаёт кечирган эркак-хотунларнинг барчасининг устозларим каби зиммамда ҳақлари бор эди. Буларнинг бир ҳамшаҳарлари дунёга ҳоким бўла туриб, қийинчилик ичида яшамоглари муносиб бўлмағай, деган фикрда илгаридан Кеш шаҳрининг бўлиб келган ўз қуввату лоёмутига ҳожатманд қадим ерлик кишилардан бўлмоғи шарти билан туғулган шаҳримда бирорта фақир одам бўлмаслиги учун доимий ойлик тайин қилдим. Бирор одам оила таъминотидан қийинчилик кўриб гамлик бошини тиззасига қўймаслигининг тадбирини кўрдим».

Бу гапларни ўқиб, ўйланиб қолдим: Амир Темурдан олдин ва кейинги йилларда оталаридан сўнг тахтга ўтириб, саройдаги илм аҳлининг қадрига етмай хорлаганлар ва оқибатда ўзлари хорланганларга шундай васият қилинмаганмикин? Қилингандир. Илм аҳлининг қадрига етган подшоҳ уларнинг келажагини ўйлаши табиий ҳодир. Кўзлари хазинадаги олтин жилосидан кўр бўлган тахт ворислари бу ва-

сиятни назар-писанд қилмаганлар. Натижада, тириклик чоғлари элнинг қарғишига қолдилар, ўлгач, номлари қора билан ёзилди...

Искандар Румий (Александр Македонский)-нинг Арасту (Аристотель) исмли устози бор эди. У билан бемаслаҳат иш қилмасди. Устози саройга кириб келса, ўрнидан туриб, иззат билан кутиб оларди. Ҳатто уни ўз отасидан ҳам ортиқроқ кўрарди. Бир куни Искандар Румийдан: «Нечун Арастуни отангиздан ортиқ иззат қиласиз?» деб сўрадилар. Ул дедик: «Отам гўёки мени осмондан ерга туширди. Аммо устозим Арасту мени ердан осмонга кўтарди» (Яъни, отам мени дунёга келмоғимга сабаб бўлди. Устозим илм ва одоб ўргатиб, мартаба ва иззатимнинг ортмоғига сабаб бўлди).

Яна ҳукмдорлардан бири Султон Салим Мисрни забт этиб, Истанбулга қайтаётган эди. У қўшин олдида устозлари, мулозимлари, шайхулисломлар қуршовида эди. Зафар машқлари чалинганда ибн Камолнинг оти ҳуркиб сакради-ю, Султоннинг сут каби оппоқ либосига лой сачради. Буни кўрган ибн Камол қўрқиб кетди. Бошқалар ҳам подшоҳнинг га-забланишини кутдилар. Аммо Султон Салим дедик:

– Бу либосимни олиб, сақлаб қўйинг. Бу либос шундайлигича, лойи билан сақлансин!

Вазирлар бу буйруқ ҳикматини, сабабини сўраганларида Султон Салим шундай жавоб берди:

– Муҳтарам зот отининг оёғидан сачраган лой бизнинг шарафимиздир, у охиратда васиқаи баротимиз бўладир. Либосимизга теккан лойни

кўриб, авлодимиз ҳам ибрат олсинлар, уламо отининг оёғидан сачраган лой бизнинг назаримизда қанчалик қадрли эканлигини дунё тургунча авлодимиз хотирласин.

Бу ҳикоятларга ҳазрат Навоийнинг «Бир ранж ила ҳарф ўргатган устознинг ҳақини дунё ганжи билан адо этиб бўлмайди», деган ҳикматлари илова этилса, узукка кўз қўйгандай бўлади.

Не афсуски, устозлар ҳақини адо этишни ўйламайдиганлар ҳам бор. Мактабларда устозларни ранжитувчи ўқувчиларни учратиб турамиз. Айрим ота-оналар фарзандлари олдида устозларни ҳақорат қилишдан ҳам тоймайдилар. Устозига меҳр ва ҳурмат кўрсатишни билмайдиган ва ўрганишни истамайдиган бахтсиз талаба бир умр фақат ўзигагина меҳрибон ва фақат ўзинигина ҳурмат қилувчи худбин бўлиб қолади. Саҳро тиконини экиб, гул оламан деган одам ақлли одам эмасдир. Ўзига илм-ирфон ўргатувчи устозининг қадрини билмаган одам Ватан, миллат учун фойдали бир одам бўла олмайди.

Шу ҳикоятлар баҳонасида икки мазмун англатувчи бир мақолга изоҳ бермоқ зарурати туғилди. Устозларнинг мавқеи ҳақида гап кетганда айримлар бу мақолни «Устоз отангдан улут» тарзида, бошқалар эса «Устоз отангдек улут» шаклида баён қиладилар. Бунга сиз нима дейсиз? Қайси бири тўғри? Фарзанд учун одамлар орасида отанинг мавқеидан баланд зот йўқ. Лекин ота ўрнида кўриб ҳурмат қилинадиганлар бор. Демак, устоз отадек улут экан. Лекин масаланинг бошқа томони ҳам бор: ота фарзандини

боқишга, тарбия қилишга мажбур. Лекин устоз айнан шу фарзандга илм беришга мажбур эмас. Агар «Бу болани ўқитмайман» деса, айбли саналмайди. Шу боис ҳам унинг отага нисбатан улуглиги мавжуд. Ҳазрат Али (р.а.) «Менга бир ҳарф ўргатган кишининг хизматкори бўлишга тайёрман», деганлар.

Бугунги ёшлар — шогирдлар орадан беш-ўн йил ўтиб, устозлик мартабасига етадилар. Унутмаслик шартки, устознинг шогирдга биринчи галда ўргатадиган хулқи — камтарлик бўлмоғи шарт. Бу хулқни шогирдга сингдиришда ўз хулқи билан намуна бўлмоғи талаб этилади. Чунки манман, кибри устознинг шогирдини камтаринлик шоҳсупасига кўтарганини ҳали тарих кўрган эмас. Манман олимнинг ҳамкасбларга ёмонлик қилиши бир нохушлик, энг асосий нохушлик — у ўз кибри туфайли илмнинг керакли чўққисини забт этиб бўлдим деб ўйлайди ва ўсишдан тўхтайдди. Манман олим юқорига қарамайди, ўз оёғи остидан кўз узмайди. Шунинг учун илмдаги юқори чўққиларни кўрмайди. Афсуски, бундайлар кам эмас. «Мадрасада ўқиганим кифоя, илмим битта масжидни тебратиб туришга етиб ортади», дейдиганлар ёки «Диссертацияни бир амаллаб ёқлаб олдим, энди умримнинг охиригача дам оламан», деб адашувчилар ҳам бор. Буларга бир ҳикоятни эслатамиз:

Эрон шоҳи ҳузурига Румдан бир элчи келди. Шоҳ вазири Бузургмеҳрнинг донолигини элчига маълум қилиб қўйиш мақсадида:

«Эй Бузургмеҳр, дунёда нимаики бўлса, сен ҳаммасини биласан-а?» деб сўради. Шоҳ ва-

зиридан «ҳа, биламан» деган жавоб кутган эди. Аммо вазири «билмайман», деб жавоб қилди.

Элчининг олдида мулзам бўлган шоҳ газабланиб сўради:

«Ҳамма нарсани ким билади?»

«Ҳамма нарсани ҳамма билади, аммо ҳамма ҳали онасидан туғилган эмас», деб жавоб берди доно вазир.

Яна бир доно вазирдан савол сўрадилар. «Билмайман» деб жавоб берди у. Яна сўрадилар, яна шу жавоб: «Билмайман». Шунда ажабланиб дедилар: «Шоҳ сизни доно вазир деб катта миқдорда ҳақ тўлайдилар-у, билмайман дейишга уялмайсизми?» Доно вазир деди: «Подшоҳ менга билганларим учун ҳақ тўлайди. Агар билмаганларим учун ҳам тўласа, етти иқлимнинг хазинаси етмаган бўларди». Бу доно жавобларда камтарликнинг гўзал кўриниши мавжуд.

Устозлик ва шогирдлик бобида кишининг ёши аҳамиятли эмас. Илм олиш муддати лаҳадга қадар экан, фарзанди ҳатто набираси тенги устоздан ҳам илм олишга тўғри келади. Катталар аввалига болаларига илм ўргатадилар. Сўнгра ўзлари улардан ўрганишга ҳожат сезадилар. Кимки буни хоҳламас экан, ўз давридан орқада қолади. Чунки фан янгиликларини ёшлар кузатиб борадилар ва тез эгаллайдилар. Ўз ташвишларига ўралашиб юрувчи катталар эса бу янгиликларни вақтида сезмайдилар ёки сезсалар ҳам тан олгилари келмайди. Шу боис ҳам фанда ёш олимлар билан катталар орасида тез-тез зиддият ва ихтилофлар чиқиб туради. Илм олишдан тўхтаб, қотиб қолган, ёшлардан ўрганишни истамаган катта олимлар фан тараққиётига салбий таъсир кўрсатадилар.

Ҳазрати Умар (р.а.) илмни ёшлиқда эгаллаш керак деб билганлар. Чунки ёш улғайгач, киши ёшлар билан бирга илм олишга уяла бошлайди. Айниқса, бирон мансаб эгаси қўл остидаги ёшлар билан бирга ўтириб илм эгаллашдан ор қилади. Илм ёшлиқда эгалланса, онгга нақшланиб қолади. Ҳазрат Умар «ёшлар билан илм олишга уялсанг, ўқимай қўя қол» демоқчи эмаслар, балки шундай ноўрин ҳолатлар учраб қолишидан огоҳлантирмоқчилар.

Бир донишманддан сўрабдилар:

– Қандай қилиб илмнинг энг юқори чўққисига чиқдингиз?

Донишманд деди:

– Билмаган, тушунмаган нарсамни олимдан ҳам, оддий кишидан ҳам, каттадан ҳам, кичикдан ҳам сўрадим. Бу тўғрида уялмадим, номус қилмадим. Ўзимни юқори тутиб, мутакаббир бўлмадим.

Шу олимнинг ҳаёти барчамиз учун ибратдир. Чунки илм сўрашдан истиҳола қилинмайди, балки илмсиз юришдан уялиш керак бўлади.

*Уялма маърифатни ўрганурдин,
Танур жойинг бўлур қолсанг танурдин.*

«Сабот ул-ожизийн»даги бу байтнинг мазмуни будир: оқил киши илмни ўрганишдан уялиб ўтирмайди. Нақадар қари бўлса ҳам ўзидан кичиклардан ва катталардан сўраб ўрганмоққа қасд қилади. Зеро, киши орланиб илмни ўрганмай қолса, оқибатда дўзахга борур. (Байтда зикр этилган биринчи «танур»да «тандир», «ўчоқ» маъносида, яъни дўзах ўчоги

назарда тутилади. Иккинчи «танур» танимоқ, яъни билмоқ маъносида келади.)

Ҳазрат Навоий ёзганлар: «Билмагани сўраб ўрганган — олим, орланиб сўрамаган ўзига зolim. Оз-оз ўрганиб, доно бўлур, қатра-қатра йигилиб, дарё бўлур. Ўрганишдан қочган — дангаса, ўрганишдан қочиш учун юзига важабаҳона эшигини очган — ишёқмас. Заҳмат чекиб илм ўрганган — донишманд.

*Илмдин орий улуснинг жоҳили худномаси,
Ўрганурга жидду жаҳд этган жаҳон алломаси».*

(Илмдан четда қолган одам халқ орасидаги қайсар, жоҳилдир. Ўрганишга қаттиқ киришган эса жаҳон алломасидир).

Илмни эгаллаш қай пайтда афзал деган муаммога донишмандлар турлича жавоб берганлар. Абдуллоҳ ибн Масъуд илмни фурсат бўлганда ўрганавериш керак, чунки илм зарур бўлган пайтда фурсат топилмайди, деб таъкидлаганлар. Кўпгина манбаларда илмни ёшлиқда эгаллашга даъват этилади. Буни «илмнинг асосларини ёшлиқда эгаллаб олишга ҳаракат қилмоқлик даркор» маъносида англасак, дуруст бўлади ва бу бизларни катта ёшга етганда илм олишдан тўхтаб қолиш касалидан қутқариб қолади.

Умар Хайёмда шундай рубоий бор:

*Акнун ки гул-и саъодатат пур бораст,
Даст-и ту зи жом-и май чиро бакораст.
Май хўр ки замона душмане гаддораст,
Дарёфтани рўз-и чунин душвораст.*

Рубойининг лугавий мазмуни: Ҳозир саодатнинг гули серҳосил пайтда нега қўлинг май жоми билан машғул эмас. Май ичиб қол, чунки замона ўта бевафо душмандир. Бугунгидай кунни топиш қийиндир.

Мазкур рубойни шарҳлашдан аввал бир эслатмага эҳтиёж сезилди. Шеърятда истиора, яъни бадий ўхшатма бўлади. Шунга кўра рубойдаги, «май» сўзи ароқ ичимлиги эмас, балки «ҳақиқат маърифати» маъносини англатади. Бадий адабиётдаги бу услубни яхши англаш сизларни адашишлардан асрагани туфайли мавзуга мурожаат қилишни лозим топдик.

Демак, мумтоз адабиётда учровчи «май» ва «жом» сўзларини тўғридан-тўғри тушунмаслик керак. Устоз Алийбек Рустамий юқорида зикр этилмиш рубойининг асл маъносини бундай тушунтирадилар: куч-қувватга тўлган, саодат гулидан мўл ҳосил олишинг мумкин бўлган ҳозирги навқирон пайтингда ўзингни ўзинг ичкилик билан заҳарламасдан ва бошқа беҳуда ишлар билан машғул бўлмасдан ирода қўлини ишга солгин-у, кўнгил жомини маърифат майи билан тўлдир, кишини бадбахт қиладиган ичкиликни эмас, саодатга мушарраф этадиган маърифат майини ҳозир имкон борида ичиб қол. Чунки замона ҳозирги ёшлигингдан, куч-қувватинг ва имкониятингдан ва охири жонингдан ҳам сени жудо қиладиган гаддор душмандир. У сени қаритиб, турли дардларга мубтало қилганда бундай кунларни тополмайсан ва бу дунёдан ўкинчу надоматлар билан ўтасан.

Илмдан баҳраманд бўлиш кишига беадад ҳузур ва лаззат бағишлайди. Ҳақиқий маърифатга

эришган одамнинг нафақат дўстлари осойишта, балки душманлари ҳам тинч ҳаёт кечирадилар, дейдилар. Чунки маърифатли одамнинг ўй-хаёли илм билан банд бўлади, бировга душманлик қилишни ўйламайди. Мирзо Бедил ҳазратларининг «Кимки ҳаёт шамини илм нури билан ёқса, ҳаёти асрлар бўйи сўнмайди» деган ҳикматларини тарих улуг алломалар ҳаёти мисолида тасдиқ этади. Мавзунини давом эттириш учун Ҳофиз Шерозийдан бир байт ўқиймиз:

*Аё, аййуҳа-с-соқий, адир каъсан ва новилҳо,
Ки ишқ аввал намуд осон,
вале ўфтод мушкилҳо.*

Лугавий маъноси: Қани эй Соқий, бир косани айлангириб, уни менга ҳам етказ. Чунки ишқ аввал осон кўриниб, кейин қийинчиликлар юз берди.

Байтга яширинган маъно: Соқийдан мурод — маърифат тарқатувчи. Косадан мақсад — маърифатдир. Ишқ эса маърифат ишқидир. Шунга кўра байтни бундай тушунамиз: Эй маърифат ошиқларининг Устози! Менга маърифат идроки аввал осондек кўринган эди. Аммо бунинг кўпгина қийинчиликлари чиқиб, менинг унга бўлган ишқимни сусайтира бошлади. Шунинг учун сен даврангга йигилган шогирдларингни, жумладан мени маърифат сирларидан бир озгина огоҳ қилиб, совиётган кўнглимни қиздир.

*Гул даврида ич боданиким, оқил эмастур,
Ҳар кимки, бу кун дунёда ҳушёр топилса.*

«Гул даври»дан мурод — умр баҳори. Яъни, кишининг илм ўрганадиган ёшлик даври. Бода, яъни майдан мурод — маърифатдир. Бу байтни «баҳорни ичкиликбозлик қилиб, кўнгилни айнитиб, бошингни огритиб ўтказ» деб англамоқ нодонликдир. Байтнинг асл мазмуни будир: умрдан яхши ҳосил олиш учун унинг гул давридагидек гуллайдиган, ҳосилга замин тайёрлайдиган ёшлик даврида ҳаром ичкиликни эмас, маърифат бодасини ич. Кимки бу дунёда маст қилувчи ичкилик туфайли эс-ҳушини йўқотса, ҳунар ўрганиб, илм олиб, ҳақиқат сирларини билишга интилиб, камолот ҳосил этишга ҳаракат қилмаса, уни ақлли киши деб ҳисоблаб бўлмайди.

Бобур Мирзода бир байт бор:

*Баҳор айёмидур доғи йигитликнинг авонидур,
Кетур соқий, шароби нобким,
ишрат замонидур.*

Агар бузуқ шеърият нуқтаи назаридан тушунсак, йигитлик чоғида айш-ишрат қилиб ол, деган маънони уқамиз. Ҳолбуки, Бобур Мирзо бундай ишратларга қарши бўлганлар ва ул зотнинг май ичишни тақиқлаш ҳақидаги фармонлари тарихдан машҳурдир. Мазкур байтда шоир йигитликни баҳор айёмига қиёслаб, бу фаслда маърифатга даъват этипти.

*Боши билан шўнгиб кирмаса ҳар дам,
Сув остидан дурни топарми одам?*

Ҳамма гап ана шу дурни топишда. Афсус шуки, биз дурни севамиз, аммо уни топиш учун

шўнгишдан эринамиз. «Тоққа чиқмасанг, дўлона қайда, жон куйдирмасанг, жонона қайда» деган мақол илм олишга ҳам тааллуқлидир.

Дунёда илм турлари кўп, барчасини бара-варига эгаллаш мумкин эмас дедик, ҳаммасини эгаллайман деб интилувчи кимса оқибатда ҳаракатларини шамолга совуриши мумкин. Чунки ортиқча билагонликни фазилат деб ўйлаш хатодир. Билимнинг миқдори эмас, сифати зарурроқ деган нуқтаи назардан қарасак, фойдали нарсаларни билганимизга нисбатан бефойда нарсаларни кўпроқ билишимиз аниқ бўлиб қолади. Одам егани билан эмас, ҳазм бўлгани билан яшайди. Бу ақлга нисбатан ҳам тааллуқлидир. Хоҳламай ютилган таом азобга айланганидек, иштиёқсиз илм билан шуғулланиш хотирани суст қилиб қўяди, нокерак нарсалар билан мия шу қадар тиқиштириб ташланадики, оқибатда у қабул қилаётганларини сингдиролмай қолади.

*Ёниб келганда меҳнат шамъи, э ёр,
Ёниб, тутма ҳаво бодига зинҳор.*

«Қутадғу билиг»да айтилмоқчики, кўп машақ-қатлар билан ҳосил қилган илмингни нафс орзуларига сарф айлама, дўстим.

Ҳар нарсанинг зидди: оқнинг қораси, яхши-нинг ёмони бўлганидек, илмнинг муқобилида «жоҳиллик» деган иллат борки, у ёш ақлларни заҳарлашга ҳамиша шай бўлиб туради. Тарбия жараёнида уларни бу иллатдан ҳимоя қилиш хусусини назардан четда қолдирмаслик керак.

ДАРД УСТИГА ЧИПҚОН

Бировнинг айбини ёки қусурини айтадиган бўлсак, «ақлсиз», «тентак», «эси йўқ» ёки дабдурустан «аҳмоқ» деб қўя қоламиз. «Жоҳил» деган иборани камдан-кам ҳолларда тилга оламиз. Орамизда жоҳил камми? Жоҳил ким ўзи? Жоҳилликдан бесаодатроқ яна нима бор? Энди шу ҳақда гаплашиб олиш фурсати етди.

Инсонлар бошига тушадиган кулфат ва зулмнинг асосий сабаби жаҳолатдир. Кулфат ва зулмдан халос бўлишнинг ягона давоси эса — илм. Жаҳолат ҳомийлари инсониятнинг энг ашаддий душманлари ҳисобланадилар.

Тилимиздаги «жаҳолат», «жоҳиллик» ата-малари нодонликни ва бу нодонликни туғдирувчи билимсизликни англатади. Ёмонликнинг уч манбаи борлигини айтадилар: шайтон, нафс ва жоҳиллик. Ҳар қандай ёмон хулқнинг бошида нафс ва шайтон туради. Жаҳолатнинг турлари кўп, улардан учтасини алоҳида таъкид этиш керакки, қолганлари шу учтасидан баҳра олади:

- Умуман ҳеч нарса билмаслик;
- Ҳамма билган нарсаларни жуда ёмон билиш;
- Лозим бўлмаган нарсаларни билиш.

Жаҳолат — ҳақиқатдан беҳабарликдир. Жоҳилни таълим-тарбия кўрмаган, ҳеч ерда ўқи-маган дипломсиз одам, деган маънода тушунмаслик керак. Жоҳилликнинг асли моҳиятни билмасликдир. Шунинг учун олимликнинг юқори погоналарига даъво қилувчилар орасида ҳам жоҳилларни учратиб қолиш мумкин. Бунга сабаб: диний илмнинг озлиги, илоҳий ҳик-

матларни билмаслик, ижтимоий, ахлоқий маданият танқислигидир. Жаҳолат одамни дунёга бефарқ қилиб қўяди, бепарволик эса секин-аста, аммо чекиниш билмай саратон (рак) ўсмасидек улғаяверади. Шунинг учун ақл эгаси жаҳолатга тўқнаш келгани ҳамон чарчоқ ва дам олиш нималигини билмай унга қарши ҳужум қилиши керак. Зарба кетидан зарба беришни тўхтатмаслиги зарур. Бу жараён умр бўйи давом этадики, буни эплай олмаган кимсанинг ҳаёти паришонликда ўтади.

Хожа Аҳмад Яссавий ҳазратлари илм ўрганиш билан шуғулланмайдиган илмдан йироқ кишиларни «нодон» деб атайдилар. Жоҳилликлари аниқ бўлгани сабабли ҳам улар нодондирлар.

*Аввал-охир ҳублар кетти, қолдим ёлғиз,
Нодонлардин эшитмадим бир яхши сўз.
Доно кетти, нодон қолди, едим афсус,
Йўлни топмай, ҳайрон бўлуб қолдим мано.*

Ислом инсон тарбиясида аввало жоҳилликни бартараф этишга алоҳида аҳамият беради. Чунки банданинг Аллоҳни худди кўриб тургандек ибодат қилиши қурбиятнинг аломати, қаерда турганини билмаслик эса гафлат ва жоҳиллик аломатидир. Дунёга нима учун келганини билмаган, ҳатто сўрамаган, айниқса, бу хусусда тинглашни истамаган киши энг хавфли жоҳилдир. Исломда фақат билиш кифоя эмасдур, билганига амал қилиш лозим. Фақатгина билиб амал қилгани ҳам кифоя эмас, амалларни фақат Аллоҳ розилиги учун қилиш зарур. Кишининг олим бўлмоғига Аллоҳдан қўрқмоғи, жоҳил

бўлиб қолмоғига эса амали билан гердаймоғи кифоядир. Жоҳилнинг биламан дегани, кўрнинг кўраман дейишига ўхшайди. Ўзининг илмига, мартабасига мағрур бўлиб, кеккайиб кетиш жоҳилликнинг бир хилидир. Ҳақиқатни инкор этиш жоҳилликдир.

Бирон амални яхши деб ҳисоблаб, бу йўлда бардавом бўлиши оқибатида инсонда ўша амалга мувофиқ хулқ шаклланади, мустаҳкамланади. Шунга кўра Имом Ғаззолий ҳазратлари одамларни тўрт тоифага бўлганлар:

– Ғофил инсонлар ҳақ билан ботилнинг, чиройли билан хунукнинг фарқига бормайдилар. Улар фитратан барча эътиқоддан холи. Лаззатларга ҳаддан ташқари тобе бўлиб қолганлари учун улар биронта истакларини ҳам тўла қондира олишмайди. (Яъни, бир лаззатни қўйиб, ундан яхшироғига чопади, кейин ундан ҳам яхшироғини истайди... Шу тарзда биронта истагини ҳам мукаммал амалга оширолмайди). Бу тоифадаги инсон муолажани, яъни тарбияни тез қабул қилади. Фақатгина у бир муаллимга, бир муршидга муҳтож. Қалбида уйғониб, уни гайратлантирадиган бир ҳимматга муҳтож. Шунда у тез орада хулқи гузал инсонга айланади.

– Жоҳил ва адашган инсонлар ёмоннинг нелигини биладилар, лекин яхши ишларга одатланмаганлари сабабли қилаётган ёмон амаллари ўзларига чиройли бўлиб кўринади. Дунё истакларига қул бўлиш билан улар тўғрилиқдан юз ўтирган бўлсалар-да, амалларидаги қусурлардан хабардорлар. Бу тоифанинг тарбияси огирроқ бўлгани учун уларга бир неча вазифалар юкланади. Аввало, улар бузуқликка

одатланиш натижасида ичларида маҳкам ўрнашган жуда кўп иллатларни нафсларидан сугуриб олишлари шарт. Кейин яхшиликка ундайдиган сифатни қалбларига эсмоқлари керак. Хуллас, энг шимариб жидду жаҳд этилса, бу тоифа тарбияси риёзат учун кенг майдондир.

– Жоҳил, адашган ва фосиқ кимсалар ёмон ахлоқни яхши ахлоқ деб эътиқод қиладилар. Уларнинг наздида бу ахлоқ ҳақ ва энг гўзал. Ундаги бу қараш борган сари такомиллашади. Шунинг учун бу тоифадаги кишининг муолажаси мушкул, соғайишига деярли умид йўқ. Камдан-кам ҳолда у дардига даво топиши мумкин. Бу жиҳатларнинг барчаси залолатга кетиш имкониятини оширади.

– Жоҳил, адашган, фосиқ ва ёвуз кимсалар нафақат бузуқ қарашда такомиллашадилар, балки улар ёмонликларини кўпайтиришни фазилат деб биладилар, бу билан фахрланадилар ва «бу ишлар қадримни оширади» деб ўйлайдилар. Бу тоифадаги кишиларнинг аҳволи огир. Улар ҳақида шундай дейилган: «Кексани тарбияламоқ — машаққат, бўрини тарбияламоқ — уни азобламоқдир».

Жоҳиллар жамият ичидаги иллатдир. Улардан эҳтиёт бўлмоқ керак, уларга яқинлашган кишининг қалби хасталанади. Ўтмишда қанча жоҳиллар неча мамлакатларни ва юртларни фалокатга дучор қилмадилар. Сир эмаским, Наполеон ёки Гитлер каби жоҳиллар ҳозир ҳам Ер юзида урчиб кўпайиб ётибди. Турли мамлакатлардаги сайловларда улар миллионлаб овоз оладилар. Жоҳилнинг раҳбар бўлишини истовчиларнинг ўзлари жоҳилмилар ёки сайлаётган одамларининг жоҳил эканини бил-

майдиларми? Бу ҳам кишилик учун бир муаммодир. Ҳар ҳолда бир ариқдаги тоза сувни бошқа ариқдан оқиб келиб, унга қўшилган кир сувлар булғагани каби покиза инсонларни ҳам жоҳиллар тўғри йўлдан оздириб кирлатадилар.

Жамиятнинг ярасини фақат олимлар тушунадилар. Аниқлаган ташхисларига қараб даволар топадилар. Жоҳиллар эса баттар яралаб қўядилар. «Қош қўяман деб кўз чиқариш», «Дард устига чипқон» дейилган мақоллар шундай жоҳилларнинг ҳаракатига қараб юзага келган.

Нисо сурасида марҳамат қилинади: «Жаҳолат-ла ёмонлик қилиб қўйиб, сўнгра тезда тавба қиладиганларнинг тавбаси Аллоҳнинг зиммасидадир. Аллоҳ ана ўшаларнинг тавбасини қабул қилади. Ва Аллоҳ билувчи ва ҳикматли зотдир». Демак, йўлдан адашиб гуноҳ ишларни қилиб юрганлар «Биз қиладиганимизни қилиб қўйдик, энди кеч бўлди, тавбамиздан фойда борми, тушар еримиз аниқ-ку?» деган тушкун ўйга бормасликлари керак экан. Улар хатоларини қанчалик тез тушунсалар, қанчалик тезроқ тавба қилсалар, ўзларига шунчалик яхши бўлади. Аллоҳ тавбаларни қабул этувчи зотдир.

Исломдан аввалги даврлар «жоҳилият замони» деб юритилади. Ҳолбуки, у замонларда илмилар, шоирлар кўп бўлган. Аммо улар ҳақ билан ботилни ажрата олмаганлар. Пайгамбаримиз (с.а.в.) ўқиш ва ёзишни билмасдилар, аммо Аллоҳнинг суюкли ҳабиби мақомига етдилар. Дунёвий илмлар нуқтаи назаридан қарасак, Мирзо Улуғбекнинг суюкли шогирди Али Қушчи ҳам хизматкорликдан олимлик шоҳсупасига кўтарилган эди.

Агар бир киши аниқ фанлар соҳасида олим даражасига етса-ю, аммо ўзининг инсоний вазифаларини билмаса, жоҳил бўлса, биринчи галда ўзига, кейин фанга ҳам зарар. Масжидга имом бўлиб, ислом динини билмаса, жоҳил бўлса, бу хиёнатдир. Бундай кимсалар динга ганимлардан кўпроқ зарар етказадилар.

Бир мисол келтирамиз, зинҳор тўқима деб ўйламанг. Муҳтарам уламоларимиз ва имомларимиз ҳозир баён қиладиганларимизни малол олмасинлар. Гуручни курмақдан тозалаш учун аввал шу курмакни кўриб олишимиз лозим бўлади. Мазкурни ўқигувчилар ҳам «ҳамма имомлар шундай» деган хато фикрга бормасинларким, «курмак» деб атаётганимиз — жоҳиллар ҳамма соҳада топилади.

Масжидлардан бирининг илмсиз имоми: «Шахмат ҳаром эмас, Қуръонда бундай гап йўқ, Пайгамбаримиз ҳам ўйнаганлар», деб юборди (астағфируллоҳ). Худди шу жоҳил имом «Пиримиз Бобораҳим Машраб Аллоҳнинг юзини кўрган», деб тинмай таъкидлашни одат қилган ҳам эди. У шоирнинг «Кўрдум юзингни, девона бўлдим» деган сатрига маҳкам ёпишиб олган. Тасаввуф адабиётининг рамзий маъноларини эса тушуна олмайди.

Пайгамбаримиз айтмаган гапларни «айтди», қилмаган ишни «қилди» дейишнинг ўзиёқ нақадар гуноҳлиги маълум, биз бу гапларнинг нақадар жоҳилона ва аҳмоқона эканини таъкидлаймиз.

Маълумки, диёримиздаги барча чойхоналарда шахмат, нард, қарта ўйналади. Ўз уйига сигмайдиган, фарзандлари, набиралари би-

лан бирга бўлишдан роҳатлана олмайдиган бекорчилар ўз вақтларини шу ерларда, шу ўйинлар билан ўлдирадилар. Ҳа, айнан ўлдирадилар! Чунки беҳуда ўтказилган умр — ўлдирилган умр ҳисобланади. Афсус шуки, булар орасида беш вақт намозни ўқиб қўйиб, комил мусулмонликка даъво қилувчилар, ҳатто «ҳожилар» шарафи билан кеккайиб юрувчилар ҳам бор. Бутунги кунда ҳожилар бўлмоқликнинг унча мушкул эмаслиги, қалбни Ҳаққа қайтариш эса ғоят қийин эканини тушуниб етмаган биродарларимиз ҳам борларки, уларни ҳам «жоҳил» деб атамоқликка журъат этамиз. Бунақа кишиларнинг қалбида Аллоҳ зикри йўқ десам, фикримга қўшиларсиз? Ҳа, бу ҳолатлар ҳам жоҳилликнинг меваларидан.

Жоҳилликка доир муаммолардан сўз очилган давраларда «Намоз ўқийдиган одам жоҳил эмас», деган таъкидларни ҳам эшитиб қоламиз. Жоҳилликдан йироқлаша олган намозхон Аллоҳнинг ризолигига етишсин! Гўзал фазилатли бундай одамлар жамиятнинг кўрки ва қудратидир. Қани эди ҳамма шундай бўлса, деб умид қиламиз ва ўзимизни ҳам улар орасида бўлишимизни Аллоҳдан сўраймиз.

Аммо...

Шу «аммо» дейилгани чатоқ-да!

Бир кишиникига келган меҳмон намоз ўқимоқчи бўлиб сўради:

– Қибла қай тарафда?

Уй эгаси жавоб қайтарди:

– Бу ерга кўчиб келганимга ҳали икки йил тўлгани йўқ. Қибла қайси томондалигини қаёқдан билай?

Буни латифа ўрнида қабул қилдингизми? Қани эди, бу каби воқеалар латифа ичида қолиб кетса...

Энди намознинг моҳиятига келсак, кўпчилигимиз яхши биламизки, намоз фақат ётиб-туришдан иборат эмас. Балки истигроқ, яъни ўздан кечишдир. Чунки барча суратлар ичкари киролмай, ташқарида қоладилар. Ҳатто Жаброил алайҳиссаломдай олиймақом малак ҳам у ерга сигмас. Бу хусусда Расулуллоҳ (с.а.в.) марҳамат қиладиларки: «Менинг Аллоҳ ҳузурида шундай бир вақтим борки, унга на Тангри томонидан юборилган бир пайғамбар ва на Тангрига энг яқин бўлган бир фаришта сигади». «Намоз фақат суратдан иборат эмас, – дейдилар мавлоно Румий. – Бу намознинг қолипидир. Намознинг боши ва сўнгги маълум-у мавжуддир. Ибтидоси ва интиҳоси бўлган ҳамма нарса қолипдир. Такбир — намознинг аввали, салом эса охиридир. Шаҳодат ҳам фақат тил билан айтиб қўйиладиган нарса эмас. Унинг ҳам боши ва охири мавжуд. Боши ва охири бўлган ҳамма нарса сурат ва қолипдан иборат бўлади. Унинг РУҲИ беқиёс ва бениҳоядир. Аввали ва охири йўқдир». Зикр эса имом Қуртубийнинг таъкидларига кўра, Аллоҳ азза ва жаллани эслаш, унинг буйруқларини бажариш ва қайтарганларидан қайтишдир. Ана шундай итоатга эришганлар жоҳилликдан нари бўлишга ўзларида ақл ва куч топа оладилар. Демак, гап яна амалга бориб тақалаяпти. Намоз ўқимоқ аъло фазилат, илм олмоқнинг фазилати ҳам ундан кам эмас. Бироқ, унга амал қилмаслик жоҳилликдир. Буни подшо саройидаги энг қимматбаҳо қилични олиб, ошпичоқ ўрнида

ишлатишга ёки жавҳар билан безатилган ханжарни мих ўрнига деворга қоқиб қўйишга қиёслашади.

Кейинги йилларда маълум биродаларимиз орасида «ҳожилар оши(гапи)» расм бўлган. Бирга ҳажга бориб келган биродарлар ойда бир ё икки марта жамланиб, зиёфат уюштиришади. Баъзи давраларга илмироқ киши ҳам чорланади. У киши ўн-ўн беш дақиқа мавъиза қилиб берадилар ёки бирон китобдан икки-уч саҳифа ўқиб берадилар. Шу билан бу зиёфат гўё шаръий ўтиришга, ўзларининг тиллари билан айтилса, «илмий мажлис»га айланади. Қаранг, тўрт-беш соат давомида тўрт-беш хил таом ейилиб, бозордаги картошка баҳосидан тортиб, то Америка Президентининг жазманларигача ҳақида гапирилади-ю, «илмий мажлис»даги диний суҳбатга кўпи билан ярим соатгина вақт ажратилади. Шунда ҳам қуруқ тингланади, айтилган масалалар ҳавога учadi, чунки амал қилишга интилиш йўқ. Қорин тўрт-беш кило таомни ўзига сигдиради, онг (агар таъбир жоиз бўлса) бир неча грамм илми ҳазм қила олмайди. Бу жаҳолат эмасми? Бундай биродарларимизнинг мазкур ишлари саҳрода деҳқончиликни қилиб, йилда бир марта икки томчи сув билан экинни сугориб, мўл ҳосил ку-таётган кишининг телбалигига ўхшамайдими?

Бу каби ҳожи биродарларимизга бир эслат-мамиз бор: валилардан бири шайх Самадоний Боязид Бистомий ҳаж нияти билан йўлга чиқиб, ўн икки йил деганда Каъбага етиб бордилар. Ҳар қадамларига икки ракаат намоз ўқир эдилар. Етиб келган йиллари Каъбага

кирмадилар. Лойиқ эмасман деган хижолатда одоб сақладилар ва изларига қайтдилар. Биз, бугунги ҳожилар-чи?! Бу фарзни бажаришда қандай заҳмат чекяпмизки, кейинги умримизни зиёфатлар билан ўтказсак? Боязид ҳазратлари ҳар гал масжид эшигига келганларида бир муддат тўхтаб, йиглар эдилар. Сабабини сўрашганларида, дейдиларки: «Ўзимни ҳайз кўрган хотиндек санаб, Байтуллоҳга кирмоққа лойиқ кўрмайман, шунинг учун йиглайдурман».

Биз-чи? Чойхонадаги нард, қарта, шахматни омонат равишда бир неча дақиқага суриб қўйиб, намозга отланганимизда Байтуллоҳга бораётганимизни ҳис қиламизми?

Покистонлик буюк шоир ва мутафаккир Муҳаммад Иқбол ҳожиларни зиёрат қила туриб, улардан сўрадилар:

– Сиз Мадинаи мунавварани зиёрат қилиб қайтдингиз. Мадинанинг илоҳий кўчаларидан кўнглингизга қандай ҳадялар олдингиз? Сиз у ердан келтирган моддий ҳадялар, яъни тасбеҳлар, қалпоқлар, жойнамозлар бир оз муддатдан кейин эскириб қолади. Лекин асло ўлмайдиган руҳий ҳадялар ҳам олиб келдингизми? Ҳадяларингиз ичида ҳазрати Абу Бакрнинг садоқати ва таслимияти, ҳазрати Умарнинг адолати, ҳазрати Усмоннинг иймони, ҳаёси ва жўмардлиги, ҳазрати Алининг ҳаяжони ва жиҳоди борми? Бугун минг бир изтироб ичида инграётган ислом дунёсига кўнглингиздан бир саодат асри бера оласизми?

Ҳар ҳожи ҳар куни ўзини ўзи шу саволлар билан имтиҳон этса ва бу синовдан яхши ўта олса, икки дунё саодатига етишган бўлармиди...

Кейинги йилларда «ҳожи оши» деган маросим ҳам қанот ёйяпти. Фарзандлар ҳожи оталари ёки ҳожи оналарининг муборак сафардан қайтишларига икки юз, уч юз, ёнки ундан-да кўп меҳмонлар учун эҳсон дастурхонини шай қилиб турадиларки, барака топишсин, деймиз. Аммо бизни ўйлантираётган нарса бу маросим худди фарз амал каби сингиб боряпти, дабдабага айланыпти, кибр аломатлари кўриняпти. Тавозе эса чекиняпти.

Адолат соҳибларидан бўлган Ҳорун ар-Рашид ҳаж ибодатларини бажариб қайтар эди. Уни Бағдодда асъасаю дабдаба билан кутиб олишар-ётган пайтда донишманд Баҳлул унга қараб: «Эй мўминларнинг амири!» деб хитоб қилди. Ҳорун унга қараб: «Нима гапинг бор, айтавер» деб ижозат берди.

– Эй ҳукмдор, сен Байтуллоҳ зиёратидан қайтмоқдасан, – деди Баҳлул. – Шундай муборак сафардан келяпсан-у, бу кибр, бу гурур нимаси? Агар тавозе қилсанг, ўзинг учун янада хайрли бўлмайдами?

Бу танбеҳни эшитиб, ҳалифа Ҳорун йиглаб юборди-да:

– Эй Баҳлул, давом эт, яна насиҳат қил менга, – деди.

– Эй Ҳорун, барча ерлар сеники, барча инсонлар сенга тобе бўлган тақдирда ҳам борадиган жойинг тупроқдир...

Ҳар бир инсон фарзанди учун гоят зарур бўлган ҳикматдир бу! Муборак ҳаж ибодатидан қайтаётган бахтиёр биродарларимизнинг қалбларида бир Баҳлул бўлиб, яхшиликка даъват этиб туриши керакка ўхшайди. «Ҳожи оши»дан

мурод эҳтимол шукроналикдир, эҳтимол «билиб қўйинглар, энди камина ҳожи эрурлар» деган писандадир. Ҳаётда шукронанинг бошқа гўзал турлари бор. «Мен ҳожиман» деб эълон қилиш дастурхонга ош тортиш билан эмас, эзгу ишлар, чиройли амаллар билан бўлади. Жамаратда шайтонга тош отган мусулмон уйига қайтгач, ўз вужудига ҳукмронлик қилишга уринаётган шайтон билан олишувини кучайтириши шарт. Агар таъбир жоиз бўлса, муслимнинг «Аллоҳу акбар!» деб тошларни отиши шайтонга қарши уруш эълон қилганидир. Қандай жойда аҳд қилипти? Қанча гувоҳлар ҳузурида онт ичяпти? Уйига қайтгач, арзимас бидъатларга ўралашиб, бу урушда мағлуб бўлишдан Аллоҳ сақласин!

Яна бир эслатма: Ҳазрати шайх Ҳасан Басрий (қоддасаллоҳу сирраҳул азиз) «Ухлаган кўнглимизни уйготтил», деган жамоатга хитобан дедилар: «Ухлаган кўнглини уйготмоқ қулайдир. Аммо сизнинг кўнглингиз ўлгандир. Зеро, ҳеч ҳаракат этмас». Аллоҳим, ўлик кўнгиладан ўзинг асра!

Ён-атрофимизда, дўстлар ёки қариндошлар орасида шундай кимсалар борки, кўнгиллари тинмай зиёфат истар. Бутун бирга ҳажга борганлар билан зиёфат дастурхони, эртага мактабдошлар билан, сўнг касбдошлар, сўнг қудалар билан... Шундай кишиларга шайх Абу Сулаймон Дараний ҳазратларининг бу сўзлари ибрат бўлармикин: «Ҳар нарсанинг дарди бор, кўнглининг дарди — кўп емоқдир. Ҳар ким кўп еса, унга олти бало келгай: биринчи — ўқиган намозининг тотини билмас; иккинчи — унутувчан бўлур, бирон нарсани эслай-ёдлай

олмас; учинчи — ўзи тўқ бўлганидан шафқати оз бўлур; тўртинчи — тоат-ибодат этмоққа танбаллик қилур; бешинчи — шаҳвати голиб бўлур; олтинчи — мусулмонлар масжидга борсалар, у ҳожатга борур». Яна шайх Ҳамдуни Гассор (қ.с.) сўзларини унутмаким: «Барча касалликларнинг асл манбаи ва диннинг офати кўп емоқликдир».

Ҳазрат Умарнинг (р.а.) муборак одатларидан бири — эрта саҳарда масжидга бориш эди. Ул зот масжидга азон чақирилмасдан аввал борар ва намоз вақтини Жомеда кутар эдилар. Бир куни субҳ кирмай масжидга борар эканлар, ёш боланинг шошилиб кетаётганини кўрдилар. Бола ҳазратнинг назари олийларига тушди.

— Болажоним, шошилиб қаерга кетаётибсан? — деб сўрадилар.

— Намозга кетмоқдаман, ҳазрат, — деди бола, — намоз вақти яқинлашди. Менинг эса таҳоратим йўқ, таҳорат олишга улгуришим керак. Азон чақирилмай таҳорат олиб, намоз вақтини кутаман.

— Болам, ҳали ёш кўринасан, сенга намоз ҳали фарз эмас, — дедилар ҳазрат Умар.

— Ҳазрат, бу ишда катта-кичиклик бўладими? Кеча маҳалламизда ёш бир бола вафот этди. У мендан анча ёш эди. Демак, вафот учун катта ёш ёки кичик ёш деган айирма бўлмайди.

Ҳазрат Умар (р.а.) боланинг бу сўзларидан жуда тўлқинланиб кетдилар. Шундай мутаассир бўлдиларки, шундай қувондиларки, муборак кўзларидан инжу доналаридек ёшлар оқа бошлади:

— Ё Раббий! Бу бола қандай ажойиб, қандай ақлли! Бу гўзал сўзлар улугларнинг огзи-

дан чиқадиган сўзлардир, – деб шундай йигладиларки, муборак хирқалари ҳўл бўлиб кетди.

Шунга ўхшаш яна бир воқеа баёнида намозга кетаётган болага «Ёшсан-ку ҳали?» дейишганда бола: «Гулханни аланга олдириш учун аввал майда, кичик ўтинлар ёқишлини билмайсизми? Дўзах оташилини ёқишда тутантириқ бўлишдан қўрқаман», деган экан.

Бир киши шайтон билан дўстлашиб, сафарга чиқди. Бомдодни ўқимади. Шайтон ажабланди. «Ухлаб қолган бўлса, қуёш кўтарилгач, ўқиб олар» деб ўйлади. У одам намознинг қазосини ҳам ўқимади. Сўнг пешин, аср, шом, хуфтонни ҳам ўқимади. Шунда шайтон ҳайратланиб сўради:

– Эй одам, сен намоз ўқимайсанми?

– Мен намоз ўқимайман, – деди у одам бамайлихотир.

Шунда шайтон деди:

– Мен Аллоҳга муқарраблардан эдим. Фаришталарга дарс ўтардим. «Одамга сажда қил!» деган биргина амрига бўйсунмаганим учун лаънатландим. Сен бугуннинг ўзида беш марта осий бўлдинг. Сенга қўшилиб, мен ҳам гуноҳга ботишни истамайман.

Шайтон шундай деб бенамоз одамнинг олди-дан нари кетган экан.

Биз-чи? Бизнинг вазифамиз нари кетиш эмас, уларни жаҳолатдан қутқариб қолишдир.

Пайгамбаримиз (с.а.в.) марҳамат қилурларки: «Кимки тонг намозини жамоат билан ўқиб, сўнгра то қуёш чиққунига қадар ўтириб Аллоҳнинг зикрига машғул бўлса, сўнгра икки ракаат нафл намози ўқиса, комил бир ҳаж ва умранинг савобига мушарраф бўлади».

Расулуллоҳ (с.а.в.) «жамоат «нотўғри эшитдик», демасинлар, ҳайрон бўлмасинлар» деб, «комил ҳаж ва умра» деб яна алоҳида таъкидлаганлар. Бу имом ат-Термизий ривоят этган саҳиҳ ҳадислардандир. Эътибор қилайлик: комил бир ҳаж ва умра савоби (!) деганлар. Эҳтимол, бу шарафли ҳадисни билмайдиганлар бордир. Бироқ, «Инсон мақбул ва комил ҳаж қилдими, унинг мукофоти жаннатдан бошқа нарса эмас» дейилган ҳадиси шарифни билгувчилар кўп бўлиши керак, деб ўйлаймиз. Ҳаж инсонни гуноҳдан покловчи ибодат бўлгач, ҳар куни эрталаб бир ҳаж ва умра савобини қўлдан бой беришимизни ўзимиз қандай баҳолаймиз?

Мавлоно Румийда бир ҳикмат баёни бор:

Кўнглини айнитувчи ёқимсиз исларга одатланган чўчқабоқар атторлик дўконига кириб, димогига атирлар ҳиди урилди-ю, ҳушини йўқотиб ерга йиқилди. Атторлар шошиб қолиб, уни тезроқ ҳушига келтириш учун турли атирларни ҳидлата бошладилар. Чўчқабоқар бундан баттар ҳолга келаверди. Охири атторлар чорасиз қолдилар. Чўчқабоқар ўлар даражага келди. Уни таниганлардан бири уйига хабар бергани югурди. Чўчқабоқарнинг укаси воқеани дарров англади. Чўчқанинг тезагидан бир сиқим олди-ю, нажот бергани шошилди. У: «Акамнинг димогига ёмон ҳидлар сингиб кетган. Касалининг давоси ҳам шу ҳиддадир», деб чўчқа тезагини унинг бурнига тутди. Шунда ўлик каби ётган чўчқабоқар дарров ҳушига келди. Буни кўрганлар йигит акасига қандай афсун ўқиди экан деб ажабландилар. Лекин сир чўчқа тезагида эканини билмадилар.

Мавлононинг ҳикматларида гўзал ибрат бор. Мол-дунёни севган киши бойлик тўғрисида бирор нарса айтилган пайтда ухлаётган бўлса ҳам дарров уйғонади. Ҳатто ухлаётган ит ҳам бир нарса тарақласа, кўзини очиб қўяди-ю, уйқусини давом эттираверади. Лекин эгаси секингина чапиллатиб овқат ейишни бошласа, уйқудан уйғониб, сергак равишда унга тикилиб тураверади. Жоҳил ҳам чўчқабоқарга ўхшайди. Мушк ҳиди каби гўзал илмий мажлисларда ҳушидан кетиб, гафлат уйқусида ухлайверади. Жоҳиллар суҳбат бошласалар, кўзлари мошдай очилади. Чўчқа тезагидан ҳушига келган чўчқабоқарнинг бошқаларга зарари йўқ. Жоҳиллар суҳбатидан уйгонган жоҳилдан эса қўрққулик.

Туяқушнинг галати одати бор: бирон хавфни сезса, бошини қумга тикиб тураверади. Баъзи одамларда сал бошқачароқ одат мавжуд: туяқуш хавфдан қўрқаётган бўлса, булар ҳақиқатни кўрмаслик учун бошларини гўё қум орасига тикиб яшайверадилар. Атрофга қарамайдилар, келажакни тасаввур қила олмайдилар. Донолар насиҳатининг ҳақиқатга эришиш йўли эканини, ундан баҳра олиш зарурлигини англашни истамайдилар. Энг ёмони — жоҳилликлари туфайли яқинлашаётган хатарни сезмайдилар.

Баъзан атрофдаги кўнгилсиз воқеаларни кўриб, гашланганимда ҳаёлимдан бу сўзлар ўтади: бу не жоҳиллики, билмаган кишини камситамиз; жоҳил билмагани учун исёнда экан, биз билиб туриб гуноҳ қиламиз, демак, у биздан узрлироқ. Уламони тан олмаймиз. Ҳолбуки, улар биз билмаган нарсаларни биладилар, биз нимани биламиз?! Ёши улуғларни менсимаймиз. Ахир

улар Аллоҳга биздан олдинроқ итоат этишган, уларга қандай тенг бўлайлик?! Ёшларни ҳақир санаймиз. Ҳолбуки, биз улардан олдинроқ гуноҳга шўнгиганмиз, маъсиятга ботганмиз. Бидъат ва куфр аҳлини ерга уриб, нафсимизни кўкларга кўтарамиз. Қайдан биламизки, балки биз бидъат ва куфрда айблаётган инсон кун келиб ҳидоятга қайтар. Бизнинг охиригимиз нима бўлади, хотима ёлғиз Аллоҳга аён. Ҳидоятдан огиб, залолатга кетишдан Ўзи асрасин!

Атрофимизда ҳаётлари бизларга ибрат бўлувчи мўминлар кўп. Сталин зулми даврида бегуноҳлардан бири қамоқ азобини чекарди. Меҳнат гоят азоб-уқубатли эди. Маҳбуслар орасидаги бир мўмин рамазон ойида рўза ибодатини қанда қилмас эди. Қамоқхона бошлигининг унга раҳми келди ва дедик:

– Сен рўзангни оч, бу меҳнат ва очлик азобига чидай олмай ўлиб қоласан.

Бу меҳрибончиликка жавобан мўмин дедик:

– Рўза — Аллоҳнинг амри. Бутунги иш натижасини талаб қилиш эса сенинг ҳақинг. Сен ўз ҳақингни талаб қилавер.

Мўминнинг иймони ўзга дин вакили кўнглини юмшатди — уни огир ишлардан озод қилди.

Яна ўзимизни имтиҳон қилайлик: ҳар биримиз Аллоҳ амрини ўша мўмин каби бажара оламизми?

Айрим биродарларимизга ўқишдан гап очсангиз, илмга чанқоқ эканликларини баён этиб, иш ва ташвишлари кўплигидан нолийдилар, илм ололмаётганлари учун афсусда эканликларини ҳам айтадилар. Бу дунёда иш ва ташвиши йўқ одамнинг ўзи йўқ. Биз баҳона топиб, ўзимизни ўзимиз алдашга ўрганиб қолганмиз. Дейлик,

мени ёки сизни эртадан то кечгача Қуръон ёки ҳадис ўқинг, барчасини тўлиқ ёд олинг деб биров зўрлаётгани йўқ. Ҳар куни битта ҳадис, битта оят ўқийлик, маъносини англайлик. Шунга нари борса ўн-ўн беш дақиқа кетар. Агар бу ўқишимиз кунлик одатимизга кирса, бир йилда уч юз олтмиш олти оят ва ҳадисни ўрганган бўламиз. Агар Аллоҳ инсоф бериб, икки ёки уч ҳадисни ўргансак, бир йилда анча нарсани ўрганиб оламиз, шундай эмасми? Дунёвий илмларни олиш жараёни ҳам худди шу кабидир. Бир кеча-кундуздаги йигирма тўрт соат умримизнинг ярим соатини жаҳолатимизни йўқотишга сарфласак, қанчалик саодатга етаркинмиз, валлоҳу аълам! Ҳар ҳолда турли баҳоналар билан жоҳиллигимизни яширишга тирिшмайликки, жоҳилликни яшириш ҳам оқилликни кўрсатиш каби қийиндир.

Жоҳиллик аломатлари яна нималарда кўринади: ўз нафсига қул бўлишлик, ҳуда-беҳудага сўзлайверишлик, бекорга аччиқланиш, эҳсонни ўз жойида қилмаслик, ҳаммага, айниқса, синалмаган одамга ишонавериш, дўстни душмандан фарқ қилмаслик, сирини ҳар кимга айтавериш, ақлсиз, иймонсиз одамларнинг маслаҳатларига қулоқ солиш, бефойда сўзларни кўп сўзлаш ва лойиқ бўлмаган одамларга (айниқса, ношаръий ишларига) ёрдамлашиш.

«Агар жоҳиллигим намоён бўлмасин десанг, ўзгаларни эътибор билан тингла» дейилган доно гапга мавлоно Сайфи Саройининг «Гулистони бит туркий» асарларидаги бу ҳикмат қувват беради: «Ҳакимлардан бири айтмиш эканки, ҳеч ким ўзича ўз жоҳиллигига иқрор бўлмайди.

Аммо ул одамнинг жоҳиллиги шундан маълум бўлиб қоладики, агар бир киши сўз бошласа, унинг сўзи тамом бўлмасдан туриб ўша жоҳил ўртага тушиб, сўзлай бошлайди. Бу эса жоҳиллик — жаҳл аломатидир. Ҳикматдан маълум бўладики, суҳбат чоғида сўзловчининг сўзларига диққат билан, сабр ва тоқатли бўлиб қулоқ солмоқ керак экан. Чунки ҳар кимнинг сўзидан ҳам ўрнак олса бўладиган фикр бўлиб, ундан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Байт:

*Ҳар жоҳилдин халқ бўлса норизо,
Ул бўлур юз минг балога мубтало.*

Ўзимизга диққат қилайлик-чи, саналган жоҳиллик белгиларидан бизда ҳам бормикин? Давра суҳбатларида ўзимизни қандай тутамиз? Кимдадир жоҳиллик белгиларининг ҳаммаси бордир. Кимдадир битта ёки иккитаси мавжуддир. Атрофимиздагиларнинг бизга «жоҳил» деган сифат беришлари учун шу битта ёки иккитаси кифоя қилади. Хонадонларимизга ҳам қараб қўяйлик: жоҳил ота-она хонадони бамисоли уруш ўчоғи эмасми? Ёки инсонийлик ҳиссидан маҳрум ҳибс жойи эмасми? Бу ҳибсхонада туғилган, тарбия топган боланинг ҳаётдаги аҳволи не бўлар экан? Бугун дунёни разолатга тортаётган жоҳиллар шундай уруш ўчоғида таваллуд топмадиларми экан?

Эҳсонни ўз жойида қилмаслик ҳам жоҳилликдан экан. Шукрким, диёримиз аҳли эҳсонни яхши амаллардан деб билади ва имкон туғилди дегунча дастурхон тузаб, элни йўқлашга интилади. Лекин эҳсон қилиш учун бирон са-

бабни пойлаш одатимиз ҳам йўқ эмас. Эҳсон учун бировнинг туғилишини ёки бировнинг вафотини, ё бошқа бир баҳонани кутамиз. Демаймизки: «Аллоҳим, ўзингга шукр, мени, аҳли хонадонимни едириб-ичирияпсан. Топган-тутганларим ўзимга етиб ортяпти. Шу ортгани ҳисобидан муҳтожларни Ўзингнинг розилигинг учун бир зиёфат қилай».

Қадим замонда Бағдод шаҳрида бир новвой яшарди ва у замоннинг энг машҳур валийси ҳисобланган ҳазрат Шиблийнинг зиёратига етишмоқ орзусида эди. Новвойнинг ул валийга бўлган ихлоси шу даражада ошдики, ҳатто баъзан нон ёпишга ҳам қўли бормаи қолди. Шунда муридлар ҳазратга дедилар:

– Бир новвой сиз учун ҳасрат чекмоқда, истиқболингизга етишмоқ учун кўз ёшлари тўкмоқда.

«Бир оз муддатга бўлса ҳам у новвой билан учрашиб, кўнглини олурман», дедилар ва бир куни саҳарда новвойнинг маҳалласига қараб йўл олдилар. Узоқ йўл юриб толиққан ҳазрат новвойхонага яқинлашиб, ҳазин овоз билан:

– Биродар, Аллоҳ йўлида бир бурда нон беринг, – деб ёлбордилар. Ҳазрат Шиблийни уст-боши чанг, кийимлари ямоқ дарвиш кўринишида кўрган новвой газабланди:

– Сендақа текинхўрларга нон йўқ, жўна, менга ҳалақит берма. Ишим кўп. Бу уйга бошқа тиланиб келма. Бу уйда бепул нон берилмайди, – деб ҳайдади.

Ҳазрат Шиблий индамайгина бурилдилар-у, нари кетдилар. Бу воқеага гувоҳ бўлган қўшнилари эса новвойни қойий бошладилар:

– Нима қилиб қўйдинг? Ҳозиргина сен ранжитган зот ўзинг ихлос қўйиб юрган, кеча-кундуз йиглаб етиша олмаётганинг ҳазрат Шиблий эдилар-ку?! Ҳазрат учун жонимни ҳам бераман дердинг. Сенга нима бўлдики, бир бурда нонни қизгандинг ва ул зотдан айрилдинг!

Буни эшитган новвой дод-фарёд билан югурди. Ҳазратга етиб олди-ю, қўл-оёқларини ўпиб, афв этишни сўради. «Мендан ўтди, кечиринг, гуноҳимни ювиш учун сиз нима десангиз шуни қилайин», деб ёлборди. Ҳазрат Шиблий бу ақли калта одамга қарадилар-да:

– Айбинг кечирилиши учун юз олтин танга сарфлаб, бир зиёфат тайёрла. Маҳаллангдаги барча қарияларни тўпла, – дедилар.

Новвой «бош устига» деб, қувонганича ҳазратнинг айтганларини бажарди. Зиёфат чоғи қариялардан бири ҳазрат Шиблийга мурожаат этди:

– Ҳазрат, бир суҳбат қилиб, бизга «жаннатий» ва «жаҳаннамий» инсонлар қандай бўлишларини айтиб беринг.

– Жаннатий инсонни билмайман. Аммо жаҳаннамий бир инсонни кўришни истасангиз, ана шу зиёфатни бераётган ҳамсоянгиз жаҳаннамийдир.

Бу гапдан гоят ажабландилар:

– Ҳазрат, тушунтиринг, нега ундай деяпсиз? Ахир бу одам сиз учун юз олтин танга сарфлаб, зиёфат беряпти-ку? Қанақасига жаҳаннамий бўлсин?

– Албатта тушунтираман. Аллоҳ учун, Аллоҳ йўлида бир бурда нонни кўп кўриб, бермаган бул одам Шиблий учун юз олтин танга харажат қилди. Аллоҳ номига бир бурда нон бермаган

бул нотаваон, мендай бир кул учун юз олтин танга сарфласа-я! Бундан ортиқ жаҳаннамга олиб борувчи иш бўладими?

Азизлар, бизнинг эҳсонимизда ҳам шундай нуқсон йўқмикин? Фақат тўқларни зиёфат қилишдан чарчамадикми? Эҳтимол, ҳазрат Умардан ўрнак олганимиз (р.а.) бизга саодат йўлини кўрсатар?

Бу воқеа қаҳатчилик йили содир бўлган эди. Мусулмонлар амири ҳазрат Умар (р.а.) туя сўйиб, гўштини Мадинадаги фақир ва йўқсулларга тарқатишни буюрдилар. Буйруқ бажарилди. Туянинг семиз еридан бир бўлак кесиб олиб, пиширдилар-да, халифанинг дастурхонига қўйдилар.

– Бу сергўшт таом қаердан келди? – деб ажабландилар халифа.

– Эй амиралмуслимин, буйруғингиз адо этилиб, туя сўйилди, гўшти фақирларга тарқатилди, бу эса сизнинг ҳиссангиз, – деб жавоб бердилар.

Бу гапни эшитган халифа гоят газабландилар ва дедиларки:

– Умардек халифага бу уят эмасми? Туянинг яхши, семиз гўштини ўзи еб, ёмон, ориқ ерларини фақирларга бериш пасткашлик-ку?! Тезда бу таомни фарзандлари бор бирор фақирга олиб бориб беринг. Бундан сўнг бундай хунук иш қилманг! Йўқсуллар бор экан, халифанинг гўшт ейиши раво эмас!

Хизматчи дарҳол таомни дастурхондан олди-да, уни бир фақирнинг уйига элтди. Халифага ҳар сафаргидек бир оз зайтун ёғи ва қуруқ нон келтирди. Халифа шуни едилар ва жаноби Ҳаққа шукр қилдилар.

Қани эди, биз ҳам шундай бўлсак! Тукин эҳсон дастурхонлари атрофида ўтириб, шу неъматларга муҳтож биродарларимиз ҳам борлигини ҳис қилсак. Эҳсонга меҳмон чорлаганимизда, энг аввало камбағалларни таклиф этсак, нақадар улуг савоб иш қилган бўлар эдик.

Бу ҳикматлар каминанинг ёдига бир мактубни туширди. Тоғам, атоқли адиб Мирзакалон Исмоилий вафот этганларида сурхондарёлик бир муаллим ўзи гувоҳ бўлган воқеани баён қилган эди. Элигинчи йилларнинг охирларида бир гуруҳ ёзувчилар уларнинг жамоа хўжалигига меҳмон бўлиб келишибди. Учрашувлардан сўнг таомилга кўра хўжалик раҳбарияти зиёфат берибди. Шунда тоғам дастурхондаги неъматлардан тотиб ҳам кўрмабдилар. Ғамгин равишда ўтираверибдилар. Сабабини сўрайверишгач, охири айтибдилар:

– Мен бу ерда хунук манзарани кўриб, паршон бўлдим. Жуда кўп болаларнинг усти юпун, тўйиб овқатланмаслиги юзларидан билиниб турибди. Бу дастурхон шу оч болаларнинг ота-оналари меҳнати туфайли неъматларга тўлган. Тўғри, халқимиз меҳмондўст, лекин болаларни оч қўйиш ҳисобига тантилиқ қилмаслигимиз керак. Ҳимматингиз учун раҳмат. Энди сизлардан илтимос, шу дастурхон устидагиларни, бунга сигмай ошхонада қолганларини хўжалиқдаги муҳтож оилаларга тарқатиб чиқсангиз. Мен тўрт йил урушда, тўрт йил қамоқда бир бурда нонга қаноат қиладиган бўлиб қолганман. Болаларимиз нонга зориқмасинлар.

Жамоа хўжалиги раиси шу ондаёқ ёзувчининг илтимосини бажарган экан.

Бошқалар ҳақида қайгуриш эҳсоннинг олий кўриниши ҳисобланади. Акси эса жоҳилликдир. Эҳсон қилган чоғимизда жоҳиллигимизни енга олмасак, кибрга, риёга, миннатга йўл қўямиз. Бу иллатлардан Аллоҳ сақласин!

Жаҳолат замонга мос равишда янги-янги кўринишларда намоён бўлаверади. Бошқа мамлакатларда борми ё йўқми, билмайман, аммо биз томонларда «пайгамбар оши» деган эҳсоннинг янги кўриниши ривож топмоқда. Авваллари «суннат тўйи» деган бидъат авж олган эди. Ароқхўрликдан иборат бу зиёфатнинг динга, хусусан, суннат амалларига нима алоқаси бор экан, ҳайронмиз. Ҳар нечук, авом орасида мусулмончиликда шу амални ҳам қилиш шарт, деган бемаъни фикр ҳукм сурарди. Иқтисодий қийинчилик туфайли бундай тўйлар камайди. Фақат пулдорлар ўзларича мусулмонликларини шу тарзда намоён этишга уринишяпти. Бундай зиёфатлар савоб билан эмас, гуноҳ билан тақдирланишини билиб олишса, нур аланнур бўларди. «Пайгамбар оши»ни ҳам авомда учратмаймиз. Мана бир мисол:

«Пайгамбар оши» деган одатни қачон ва ким бошлаб берган — ҳеч ким билмайди. Олтмиш уч ёшга тўлганлар элга ош берсин деган фатво ҳам бўлмаса керак. Айрим уламоларимиз, имомларимиз бундай эҳсон туридан парҳез қиладилар. Айримлари эса давра тўрини эгаллаб, ош ошалайверадилар. Ажабланарли томони шуки, «пайгамбар оши» берувчиларнинг кўпчилиги шу ёшга киргунига қадар ҳам пешоналари жойнамозга — саждага тегмаган. «Пайгамбар оши» муносабати билан

зар чопонлар киядилар, совгаларни оладилар-у, аммо бу ошдан кейин ҳам ибодатдан четда юраверадилар.

Мана бу манзарага диққат қилайлик: катта тўйхона иккига бўлинган. Бир бўлагида хос меҳмонлар, иккинчисида авом мартабасидагилар. Киши шу қадар фосиқ бўладими? Одамни лавозими, бойлигига қараб ажратсанг, дастурхонни ҳам шунга қараб безасанг, авомни нимага таклиф қилдинг? Хосларнинг ўзини меҳмон қилавермайсанми? Меҳмондорчиликнинг номи — «Пайгамбар оши!» Пайгамбаримиз (с.а.в.)нинг муборак номларини тилга олган ҳолда суннатга хилоф иш қилиняпти — одамлар тоифаларга ажратиляпти.

Энг даҳшатлиси, хос меҳмонлар учун шайтоний ичимликлар — ароқ ва коньякларнинг неча турлари қўйилган. «Пайгамбар оши»да ичяптилар Аллоҳ ҳаром қилган ичимликни! Аллоҳ-Аллоҳ! Бу нақадар тубанлик! Бу ҳаром ишларни Пайгамбаримиз (с.а.в.)нинг муборак номлари билан парда қилиб тўсмоқчи бўлсалар!?

Бу надир?

Жаҳолат ботқоқлигими?

Ундан-да ёмон!

Ботқоқ лойлари кийимга ёпишса, тозалаш мумкин. Бунини гуноҳини юиш мумкин бўлармикин?

Бу — тавбага боғлиқ. Аммо улар тавбага улгурармикинлар? «Пайгамбар оши» Қиёматда асқотармикин?

Шу ўринда бидъат ва хурофот доирасига кирувчи, жоҳиллигимизни намойиш этиб қўювчи айрим одатларимиз ҳақида фикр билдириш хо-

наси келди. Сўз бошлашдан аввал икки узрим бор: мазкур баёнда бидъат ва хурофотга йўл бериб қўювчи айрим имомларимиз ҳақида сўз борадики, буни «барча шундай экан» деб қабул қилмаслигини яна таъкид этаман. Ислоҳ йўлида хизмат қилаётган имомларимиз масалани тўғри англаб, каминани айбситмайдилар деган умиддаман. Иккинчи узрим шуки, мазкур масала матбуотда эълон қилинган мақоламизда баён этилиб эди. Эҳтимол, у мақолани мазкур китобни қўлга олган биродарлар ўқимагандирлар деган мулоҳазада мавзудан бу суҳбатимизда фойдаланяпмизким, такрордан ранжимассиз, иншооллоҳ!

Жамият, наинки жамиятга, ҳатто динга зарар келтирувчи одатлар бор. Биз уларни умумий тарзда «Бидъат ва хурофот» деб юритамиз.

Бир мамлакатнинг одил ва доно подшоси қарилик ёшига етгач, тахтни ўтга топшириб, дебдики:

— Эй кўзимнинг нури, умидим чечаги, бу обод мамлакатни сенга топширяпман. Ақл билан иш юритгин ва унинг хорланишига йўл қўйма. Мен мамлакат хазинасидан ташқари ўзимнинг бойлигимни ҳам қўлингга топшираман. То менинг жоним бор экан, сен унинг бир мисқолига ҳам тегмагин. Аллоҳнинг раҳматига қовушганимдан сўнг бу хазинани очасан-да, мискин-камбағалларга улашиб чиқасан. Токи уларнинг дуоларидан руҳим баҳраманд бўлгай.

Не бахтким, ўғил ҳам отаси каби доно экан. Мамлакатни яхши идора этиб, юртни янада обод қилиб, раият дуосини олибди. Аммо унинг бир одати бор эканки, на сарой аҳли ва на шаҳар аҳли тушунаркан. Бирон-бир кишининг

«Эй подшоҳим, бу қилигингизни тушунмоққа ақлларимиз қосирлик қияпти, бизга бунинг маъносини англаиб қўйинг», демоққа юраги бетламас экан. Вақтики келиб, кекса подшоҳ собиқ ва содиқ мулозимларини чорлаб, ўглининг ҳол-аҳволини сўраганда улар юрак ютиб воқеани баён қилган эканлар. Ўглининг қилигидан ҳайратланган подшоҳ дарҳол уни чорлатиб, бу ҳаракатининг маъносини сўрабди. Ўғил фарзандлик бурчига, одобига риоя қилган ҳолда дебдики:

– Отажон, сиз менга хазинангизни вафотингиздан сўнг халққа улашишни васият қилган эдингиз. Ростини мен бу амрни бажармоққа бурчли ва мажбур бўлганим туфайли сиз зоти олийларига эътироз билдирмоққа журъат этмадим. Бироқ, ҳар тун шаҳарга чиққанимда фонус-чироқни олдинда эмас, орқа томонда олиб юрмоқни амр этдим. Сабабки, вафотидан сўнг эҳсон улашмоқ — қора тунда чироқни орқа томонда ёритиб бормоқ каби эмасми? Орқа томондаги фонус ёругидан йўловчига не фойда? Олдинда ёқиб бормоқ афзал эмасмикин?

Ота ўглининг бу доно тадбиридан қувониб, бойлигини ўзи камбағалларга улашиб берган экан...

Ҳар сафар «йигирма» ёки «йил оши» деб аталмиш маъракани эшитганимда шу ривоятни эслайман.

Биров ўн кило, бошқаси юз (ёки ундан-да кўп) гуруч дамлаб, тўқларни ош билан сийлайди ва муҳим бир бурчини адо этгандай кўнгли таскин топади. Афсусли ери шуки, одамлар дин томонидан белгиланган, бажарилмоғи сўзсиз шарт бўлган вазифани қойилмақом қилиб уд-

даладик деб ўйлайдилар. Бу одатларнинг динга мутлақо алоқасиз эканини эса кўпчилик билмаслиги мумкин. Буни оммага етказишга масъул айрим биродарларимиз эса бурчларига совуққон равишда қарайдилар. Тўғри, улар вақти-вақти билан бидъат ва хурофот хусусида ваъз айтадилар. Аммо...

Жума намозидаги маъизасида «йигирма», «йил оши» бидъат эканини айтишиб, орадан ярим соат ўтмай, намоздан сўнг «Аҳли жамоа, тарқалиб кетманг, фалончиниқида йил оши» деб эълон қилиб, ўзи йўл бошлайдиганлар ҳам учраб туради. Шунинг учун ҳам қадрли имомларимизнинг ваъзалари қуруқ гап бўлиб қоляпти. Ҳатто «домланинг айтганини қил, қилганини қилма» дейилгувчи мақол даражасига ҳам етмаяпти. Яъни, домланинг қилганини қилмаслик бир масала, айтганини қилмаслик эса яна бир масала бўлиб қоляпти.

Бидъат ва хурофот хусусида фикрларни муҳокама тарзида кўпнинг эътиборига ҳавола этиш нияти анчадан бери мавжуд эди.

Даставвал «бидъат», «хурофот» сўзларининг луғавий маъноси хусусида: «Бидъат» — сўзи айнан таржима қилинса, «янгидан пайдо бўлган одат» деган маънони беради. Ҳазрат Алишер Навоий асарларида бу сўзни «ёқимсиз» деган маънода ҳам қўллаганлар. Яна «бидъати саййиа» ҳам дерларким, бу «янги пайдо бўлган ёмон одат» демақдир. Таъбир жоиз бўлса, динга ёт, ёқимсиз, янги пайдо бўлган одатларни «бидъат» деб белгилаймиз. Тўғри, «бидъати ҳасана» — яъни, «яхши одат» деган тушунча ҳам бор. Аммо тилимизда кўпроқ ёмон одат маъносини ифодалаб келгани учун «бидъати саййиа» деб

ўтирмай, қисқагина қилиб «бидъат» атамаси билан фикр билдиришга кўникиб қолганмиз. «Хурофот» эса «асоссиз» демак. Яъни, динда асоси йўқ, беҳуда ишлар, одатлардир. Абу Усмон Жаририй ҳазратлари деганларким: «Ҳар кишики, Пайгамбар алайҳиссалом суннатини ўзига ҳакам қилса, унинг сўзи ҳикматдир. Ҳар кишики, нафсининг хоҳишига тобе бўлса, унинг сўзи бидъатдир». Ўзбек тилида нашр этилган «Исломиё қомус»да «бидъат» атамаси «номаъқул янгилик», «дин ақидаларига хилоф янгилик», деб изоҳланган. Ўрни келганда «Қомус»да баён этилган фикрлар билан танишсак:

«Қуръон ва суннатга хилоф равишда пайдо бўлган ҳар бир нарсa бидъатдир. Дастлаб халифа Усмондан (р.а.) норози одамлар, асосан шиалар ва хорижийлар уни Муҳаммад (с.а.в.) сўзлари ва амалларига зид янгиликлар киритганликда, яъни бидъатда айблаганлар. Кейинроқ ислом дунёсида диний-ғоявий ихтилофлар ва баҳслар авж олган пайтда бидъат тушунчаси «нотўғри ёки хато тасаввур», «янглиш фикр» деган маъноларни касб этди. Бидъатга нимани киритишнинг аниқ чегараси бўлмаган. Фақиҳлар бидъатни бир неча турга бўладилар:

1) Ҳаром бидъат — қадарийлар, жабарийлар, муржиъийлар ва хорижийлар мазҳабларининг қилган бидъатлари;

2) Мандуб бидъат — мадрасалар ташкил этиш, таровиҳ намозини жамоат билан ўқиш;

3) Макруҳ бидъат — масжидларни безашга ўхшаш ишлар;

4) Мубоҳ бидъат — намоздан кейин қўл олишиб кўришиш, таом ва либосда кенгчиликка йўл қўйиш;

5) Вожиб бидъат — керакли илмларни ўрганишга ўхшаш ишлар.

Баъзи уламоларнинг фикрича бидъат асосан уч турли бўлади:

1. Кофирликка олиб борадиган бидъат. Масалан, ўликлардан, гойиб кимсалардан ёрдам сўраш.

2. Ҳаром бўлган бидъат. Масалан, дуода ўликларни восита қилиш.

3. Макруҳ бўлган бидъат. Масалан, жума намозидан кейин эҳтиёт юзасидан пешин намозини ўқиш.

Муайян амал бир фикҳий мазҳаб вакиллари томонидан «ножойиз янгилик», яъни ислом аҳкомларига хилоф иш деб баҳоланса, бошқа мазҳаб тарафдорлари уни Қуръон ва суннатга мувофиқ келадиган «ҳақ йўл» деб билганлар. Бу хилдаги баҳслар ҳамон учраб туради. Айтайлик, Имом Аъзам мазҳабига кўра отабоболар мазорларини зиёрат қилиш, оламдан ўтган аجدодлар руҳи покларига дуои фотиҳа қилиш савоб иш саналади ва шунга риоя қилиб келинади. Аммо ҳанбалийлик мазҳабининг ваҳ-ҳобийлик оқими вакиллари буларни бидъат деб ҳисоблайдилар. Шундан фойдаланиб, одамларни йўлдан урмоқчи, жамиятда беқарорлик вужудга келтирмоқчи бўладилар. «Бидъат» бемаъни гап, сафсата маъноларини ҳам англатган. Адабиётда «бидъат» — хурофот, уйдирма маъноларида кенг ишлатилади».

Ҳозирги кунда сиз билан биз қаттиқ амал қилаётган кўпгина одатларни дин ҳам, жамият ҳам рад этади. Диний томондан буюрилган фарз — суннат амаллар билан бидъат ва хурофотни айириб олиш аслида унча мушкул вазифа эмас.

Масалан, фарз ва суннат амаллар бизда ҳам, араб мамлакатлари ёки Малайзияда ҳам айнан бир хилдир. Яъни, намоз барча ерда беш маҳал ўқилади, бомдод азони Бухорода субҳи содиқда, Қоҳирада кун ёйилганда чақирилмайди. Қуёшнинг ҳаракатига қараб ибодат вақтлари ҳамма ерда бир пайтга белгиланган. Ёки ҳамма жойда инсоннинг инсонга зулми ҳаром, ҳамма ерда муслим ва муслималарнинг илм олмақлари бир хилда фарздир.

Тошкентда бир киши вафотидан сўнг ўн етти ёки ўн тўққиз кундан сўнг «йигирма оши» берилади. Водийда бу одат сал кечроқ бўлиб, «қирқ оши» деб номланади. Бошқа мамлакатларда бу каби ошхўрлик умуман йўқ. Тошкентда икки ҳайит байрамида марҳумнинг яқинлари уч кундан бел боғлаб туришади. Водийда эса уч ҳайит, аммо эркаклар арафа куни фотиҳада юрадилар. Тошкентда ўлик чиқарилган хонадонда уч кунгача ўчоққа ўт қаланмайди. Сирдарёда эса то жанозага қадар жонлиқ сўйилиб, таом тортилади. Кўриниб турибдики, булар маҳаллий шароитга мосланган одатлардир. Уларнинг айримлари, масалан, арафа куни қабр тепасига, ошхона бурчакларига шамчироқ ёқиб қўйиш ёки арвоҳларни меҳмон қилиш каби одатлар исломдан аввал ҳам мавжуд бўлган. Демак, улардан бемалол воз кечиш ёки камтарлик ва холислик билан суғорилган фойдали одатга айлантиришга ҳаракат қилиш мумкин. Воз кеча қолганимиз янада тўғрироқ. Чунки бугун соддалаштирилган одат эртага бари бир мураккаблашиб бораверади.

Бу каби одатлар бирданига юзага келмаган. Бир сабаб билан бошланиб, сўнг «ким ўзар» му-

собақа, яъни манманлик, риё югуриши бошланган.

Ҳар қандай одатнинг ё очиқ ёки рамзий маънолари бўлади. Қадим замонларда эр вафот этса, хотини ҳам тириклайин қўшиб кўмилган экан. Шубҳа йўқки, ўша давр дин руҳонийлари буни Худонинг хоҳиши деб белгилашган. Бу одат билан фақатгина хотиннинг марҳум эрга садоқати, фидойилиги намоён этилмаган, балки ўликнинг у дунёда қайта тирилиб, маишатини давом эттиришига ишонишган. Кейинроқ бу одат ислоҳ этилиб, қабрдаги хотин ўрнини чўри эгаллаган. Қабрга маишат учун зарур таомлар, ашёларни ҳам қўйганлар. Жоҳилият давридаги араблар эри вафот этган тул хотинга хароб кийимларни кийдириб, хароб ҳужрада бир йил яшашга мажбур қилган эканлар. Бу билан у гўё эрининг вафотидан ғоят қайғуда экани, дунё чиройидан завқланишини ўзига ҳаром этганини намоёниш қилган. Шу зайлда бир йил аза тутгач, унинг ҳузурига бирон совлиқ ёки қуш олиб кириб беришаркан. Бева бирон нима билан жонлиқни таталаб-таталаб, терисини шилиб ўлдиргач, ҳужрадан ташқарига чиқаркан. Шунда унинг қўлига тезак тутқизишар, бева эса «бир йил давомида кўрган куним шу тезакдан баттар эди» деган маънода уни этиб юбораркан. Аза шу тарзда барҳам топаркан. Ислом дини бу каби маънисиз одатларга барҳам берди. Аза муддати (идда) асосли тарзда тўрт ой-у, ўн кун деб белгиланди. (Бу фақат эри ўлган хотин учун). Уламоларимизнинг фикрларига кўра, бу муддат фақат қайғу рамзи эмас, балки беванинг ҳомиладорлигини аниқлаш учун лозим. Шу-

нингдек, аёлнинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш ҳам назарда тутилган. Сир эмаски, бир киши вафот этса, уй-жой, мерос талашишлар бошланади. Баъзан қариндошлар «меросда хотиннинг ҳаққи йўқ» деб, ўзларига мос равишда фатво чиқариб, бевани уйдан ҳайдашдан ҳам тойишмайди. Белгиланган идда — 130 кун бевани шундай ҳужумдан ҳам сақлайди. Аммо бу муддатни уй қамоғи шаклида кўрмоқлик дуруст эмас. Агар бева истаса, идда муддатини бошқа уйда ҳам ўтказиши мумкин экан. Бу масала ҳам мерос ҳақидаги оятлар нозил бўлганида ҳал этиб берилган. Идда даврида бева ясан-тусан қилмоқликдан, бошқа кишига турмушга чиқмоқликдан, ўйин-кулгидан сақланади. Бу фарз, бажарилиши шарт бўлган одат. Лекин уни турлича талқин қилувчилар ҳам топилади. Бу масалага алоҳида тўхталишимизнинг сабаби: кекса бир онахон бева қолганларида «доно» отинчалар «Эрингизнинг жони узилган уйда тўрт ой, ўн кун жилмай ўтирасиз», деб «фатво» берибдилар. Кампир бечорага бошқа фарзандлари уйига боролмаслик камлик қилиб, шифохонада ётиб даволаниш ҳам мумкин бўлмай қолибди.

Бу ўринда биз фарз амалининг мағзини чақиб кўрмай, уни бузиб талқин қилиниши оқибатида юзага келган бидъатга гувоҳ бўляпмиз. Фаргона водийсининг айрим тоғли қишлоқларида эри ўлган хотин қирқ кун яланг оёқ юришга мажбур экан. «Нега шундай?» деб қизиқсак, «Худо шундай буюрган», деб ишонч билан айтишди. Вожаб, Худо фақат шу қишлоқларнинг хотинларига яланг оёқ юрмоқликни буюрибди-да, а? Шубҳа йўқки, бу одат исломдан аввалги давр-

лардан ўтиб келган. Худди араб бевасининг жонлиқни тимдалаб ўлдириб, сўнг тезак отишига ўхшайди.

Водийнинг айрим қишлоқларида яна бир одат сақланиб қолган: жанозадан сўнг (кўпинча масжид имоми раҳбарлигида) марҳумнинг яқинлари бир уйга тўпланишади-да, унинг гуноҳларини ҳисоб-китоб қилишади. Марҳум етмиш (ёки ундан кўп) йил умр кўрган. Шундан, айтайлик, ўттиз йилини бенамоз, берўза ўтказган. Демак, бенамоз ўтган ҳар куни учун фидя бериши шарт. Яъни, кунда бир фақирнинг қорнини тўйгазиши керак. Бир фақирнинг қорнини тўйгазиш (мисол учун) 5000 сўмни ташкил этади. Шундай қилиб, беш мингни уч юз олтмиш олтига, ҳосил бўлган рақамни эса 30 (йил)га кўпайтирилади. Шундай қилиб, марҳумнинг бир неча миллион сўмлик «гуноҳи» борлиги аниқланади. Унга рўза фидяси қўшилади. Бу ҳам салкам миллион сўмни ташкил этади. Демак, хонадон эгаси шу пулга арзийдиган бирон нимани: автомашинаними, бир-икки буқаними, ҳовлига олиб кириб боғлайди-да, арқоннинг бир учини давра қурилган уйга узади. Шунда марҳумнинг яқинлари (кўпинча имом бошчилигида) арқонни ушлаб, «Мен марҳумнинг мана бунча сўмлик гуноҳини сотиб олдим» дейди-да, кейин «Аллоҳнинг розилиги учун мен бу пулдан воз кечдим», деб тантилик қилиб қўяди. Гўё бу билан марҳумнинг маълум миқдордаги гуноҳлари шу одамга ўтади. Гуноҳлар шу тарзда бўлиб олингач, марҳум у дунёга гўё фариштадек жўнайди. Бунга ўхшаган одатлар қозоқ овулларида ҳам учрайди. Фақат у жойларда бунақа томоша кўрсатилмай, нақд

пул билан ҳисоб-китоб қилинади. Уламоларнинг айтишларича, Тошкентда, бошқа вилоятларда ҳам бир пайтлар бу бидъат ҳукмронлик қилган экан. Муфтий Зиёвуддин Бобоҳон ҳазратларининг фатволари билан кўп жойларда бу бидъат барҳам топган. Ажабки, Қўқон атрофидаги айрим қишлоқлар ҳали ҳам ўликларнинг гуноҳларини сотиб олиш билан бандлар. Қишлоқ имомларининг бу бидъатга бош бўлганлари ачинарли ҳол, фидянинг ҳасталиги ёки бошқа узрли сабаб билан рўза тутолмаганлар тириклигида бериши кераклигини билмасликлари, бенамозларга бундай имтиёз йўқлигини билмасликлари ёки билиб туриб, шундай бемаъни одатга бош бўлишлари янада афсуслидир. Бир жанозада ўзимиз ҳам шундай одатга гувоҳ бўлдик. Қишлоқ имоми «гуноҳ сотиб олиш» маросимини бошлаш учун уйга кирганида марҳумнинг шогирдларидан бири «Тақсир, марҳум устозимиз намоз ва рўза фарз бўлган ёшдан бошлаб беҳато равишда бу амалларни бажарганлар, сизнинг ҳисоб-китоб қилмогингизга ўрин йўқ, ҳисоб-китоб қилиш қиёматда Аллоҳ томонидан бажарилади», деб балоларга қолаёзди. У бидъатга эмас, нақ Аллоҳнинг буйруғига қарши одамдай, ҳатто «Аллоҳга қарши исён қилувчи»дай уйдан чиқарилди.

Қадимги Хитойда ота ёки она вафот қилса, уч йил мотам тутилар экан. Бу пайтда ҳатто мактабга бормоқ, илм олмоқ ҳам, мазали таомлар истеъмол қилмоқ ҳам ман этилган экан. Ривоят қилишларича, файласуф Конфуцийнинг шогирдларидан бири Цзай Во бу одатга қарши чиқиб, мотам учун бир йил кифоя,

деган фикрини билдирганида, устоз: «Ноинсоф ўтил! Ахир сени ота-онанг уч ёшингача қўлдан қўймай катта қилишган-ку? Уч йил мотам тутмоқликни Осмон буюрган», деб норозилигини баён қилган экан. Кўриниб турибдики, улар мотам кунини белгилашда ота-онанинг гўдакка қилган хизматларини назарда тутганлар. Ислом дини эса бу одатни рад этади, аза уч кун деб белгиланади. Лекин бу уч кундан сўнг вафот этганларни унутиш мумкин деган гап эмас. Инсон тирик экан, ўтганларини ҳар куни энг камида беш маҳал эслашга, дуо қилишга буюрилган. Инсон ҳар куни Яратганга илтижо қилиб, марҳумларни магфират этишини сўрайди. Зеро, «дуо»нинг лугавий маъноси — «илтижо»дир. Бизни ташлаб, Аллоҳнинг раҳматига йўналганлар биз дамлаган ошга эмас, дуоларимизга муҳтождирлар. Оилада бир киши вафот этгани билан бу хонадонда ҳаёт тўхтаб қолмайди. Бир-бир ярим йил қайгу белгиси сифатида кўк кийиб, кўз ёши тўкишимиз билан марҳумнинг руҳи ором топмайди. Марҳумларнинг руҳи яхши ишларимизнинг савоблари, поклигимизда қилган холис дуоларимиздан баҳраманд бўладилар.

Тошкентда уч кун таом пиширилмаслигини «шундай қайғудамизки, томогимиздан овқат ҳам ўтмайди» деган рамзий маънони ўқиш мумкин. Лекин нима учундир жанозадан фотиҳа ўқиш учун қайтганларга атаб ноз-неъматли дастурхон безаб қўйишади. Бу дастурхон уч кун давомида ёзиглиқ туради (ҳайит байрами кунлари ҳам шундай). Хайриятки, ҳозирги кунда кўп хонадонларда бунинг бидъат эканини тушуниб,

дастурхон безашмаяпти. Қўшниларнинг, қариндошларнинг таом пишириб келишлари яхши одат, уларнинг меҳр-оқибатларидан дарак беради. Лекин бошқа ердан овқат келишини кутиб туриш ҳам дуруст эмас. Динда «аза уч кун» деб белгиланган, «уч кун овқат пиширмай, емай, оч ўтирилсин» дейилмаган.

Сирдарё томонларда жонлиқ сўйилиб, дошқозонда таом пишириш, жанозага келганларга пул тарқатиш бидъатига эса бутунги кунда мутлақо ҳожат йўқ. Келинг, бир оз мозийга қайтайлик. Мирзачўл томонларда одамлар зич яшашмаган. Бир қишлоқдан иккинчисига етиб келгунча от-аравада узоқ йўл босишган. То жанозага етиб келгунларича очиқишган, чанқашган, ҳоришган. Уларга дам бериш, тўйдириш учун овқат пишириб қўйишган. Қайтиб кетишларига асқотар деб озгина пул ҳам беришгандир. Энди эса бунга зарурат йўқлигини ҳамма билади. Ҳозир қишлоқлар ораси унча узоқ эмас, автомашина деган беминнат дастёримиз ҳам бор. Жанозага келганларнинг шу ернинг ўзида овқатланишига, айниқса, бериладиган беш-ўн сўм пулга муҳтожликлари йўқ. Шунга қарамай, бидъат ва хурофотдан қутулишнинг ҳаракати кўринмай турибди. Пулдор одамлар жаноза баҳонасида бойликларини кўз-кўз қилиб олишга уринадилар. Жанозани тўйдан афзалроқ тарзда ўтказадилар. Қўл учидан кун кўрувчилар эса «мен ҳам шундай қилишга мажбурман» деган фикрда қарз олишга мажбур бўладилар. Яқин одамидан ажралган хонадон учун бу азоб устига азоб эмасми? Дин эса одамларнинг беҳуда азобда қолишини мутлақо инкор этади.

Жанозадан кейинги барча бидъатларни таҳлил этсак, марҳумга, унинг руҳига фойдасиз эканини кўрамыз.

«Йигирма», «йил оши»да Қуръон тиловат қилинади. Қуръони карим тиловатига қулоқ солиб тинглашнинг фарзлигини кўпчилик билади. Диққатни фақат Аллоҳнинг каломига бериб, жимгина эшитиш лозим. Таассуфки, баъзилар Қуръон ўқиладиганда ош ошалайди, хўриллашиб чойни ҳам ичаверади, юраверади ҳам. Энди қарайлик: савоб топайлик деб қилган эҳсонимизда гуноҳ ишлар юз берса, натижаси нима бўлади?

Айрим уламо, имом-домлаларимиз «фатво-си»га асосан «йигирма», «йил оши» йигирма беш ёки эллик кундами «эҳсон», бошқача айтганда «амри маъруф ва наҳйи мункар» тарзида ўтказиш йўлга қўйилди. Пули борларга унисининг ҳам, бунисининг ҳам фарқи йўқ — сочаверадилар. Тўғрироғи, «амри маъруф» тарзидаги маърака уларга маъқулроқ. Чунки бундай йигинда маърузачи микрофон орқали маърака эгасини келиштириб мақтайди, унинг ҳақиқага ажойиб дуолар қилади. Аммо маъраканинг бу тури кўпчиликни қийнаб қўяди: энди улар маъруза қилувчи домлага, микрофончига ҳам пул беришлари шарт. Домла-имомларимиз янги одатга «эҳсон» деб чиройли ном қўйиб бердилар. Ўзлари эса ашулачиларга ўхшаб дафтарча тутиб олганлар. Ашулачилардан фарқли ўлароқ, улар баъзи кунда тўрт-беш «эҳсон»ни гуллашиб берадилар. Дастурхонга, зиёфат охирида тугулажак тутуннинг ҳажми, айниқса чўнтакка солинувчи «муллажиринг»нинг чўгини чамалаб, дуони қуюқ қилаверадилар. Машҳурроқ дом-

лаларимиз бадавлатларникидан қолмайдилар, мундайроқларникига эса шогирдларини юборадилар. Ачинарлиси шуки, бундай дабдаба маросимларини рағбатлантиришга уринадилар. Имомлардан бирининг «ақиқа» деб аталувчи маросимда «Пайғамбаримиз қарз олиб бўлса ҳам ақиқа қилишни буюрганлар», деганини эшитиб, «Бу киши адашиб айтиб юбордилар», деб ўйлагандик. Кейин яна бир неча марта бу асоссиз гапни эшитиб, афсусландик. Исломда қарз олиб эҳсон ёки худойи қилиш мумкинмаслигини бу тақсирим ё билмайдилар, ё билиб турсалар-да, ўз жигилдонлари манфаати юзасидан «фатво» тўқийдилар, мўминларни чалгитадилар.

Ислом кўрсатмаси бўйича одам энг аввало ўз оиласини таъминлаши керак. Эҳсони ҳам, ҳадяси ҳам биринчи гада ўз фарзандлари ёки ота-оналарига бўлиши шарт. Ота-онасини яхши парвариш қилиш, фарзандларини яхши кийинтириб, едириб, яхши ўқитиб, ундан ортирса, яқинларни сийлаши мумкин. Фарзандлари ризқини қийиб, ўзгаларни тўйдиришини дин буюрмайди. Эҳсон ёки худойи дегани албатта қўй сўйиб, зиёфат қилиш, имомни чорлаш эмас. Ҳукамоларнинг айтишларича, «худойи» деб мискинларни тўйдириш айтилади.

Дўстингиз ёки қариндошингиз сиздан қарз дейлик. Қарз тўлашга қурби етмай, руҳан қийналиб юрибди. Шу қарздан Аллоҳ розилиги учун кечсангиз, энг улуг савобга етган бўласиз. Агар биров сизни ножўя хафа қилган бўлса-ю, сиз унинг бу гуноҳидан ўтсангиз, кечирсангиз, бу ҳам ўзига хос бир «худойи» дейиш мумкин.

Эҳсон-худойи жойига сарфланса, энг савобли иш. Қўшниси, қариндоши ёки биродари муҳтож

бўлгани ҳолда кишининг сочиб, тўкиб, исроф қилиш даражасида ҳаёт кечириши дуруст эмас. Шу боис ҳам закот фарз қилинган. Ҳар бир дин одам болаларининг тенг яшамоқликларини даъват этади. Исломда бу масала янада мукамалроқ даражададир. Ҳаёт шундайки, биров тадбирда илгор бўлгани сабабли бойиб кетади, бошқаси илм-ҳунарда заифлигидан ёки хасталиги туфайлими муҳтожроқ бўлиб қолади. Хайр-эҳсонлар ана шунда керак. Тўкин-сочин дастурхонлар атрофида биз бу неъматларга муҳтож бўлмаган ўзига тўқ одамларни кўрамиз. Зориққан одамлар эса чорланмайди. Бирон киши эскироқ кийимда яқинлашса, «Сен шошмай тур, меҳмонларни кузатиб олай, сўнг сенга овқат бераман», дейди. Хасталиги ёки бошқа узрли сабаб билан зориқиб яшаётганларнинг аксари иззатда бўлмасликларини билиб, бундай «худойи»ларга яқин ҳам келишмайди. Маърака эгаси агар инсоф қилса, унинг уйига қолган ошдан бир лаган чиқаради, бўлмаса йўқ.

Динда эҳсон-худойиларнинг аниқ муддатлари белгиланмаган. Бу маъракаларни ўтказиш учун бировнинг ўлимини ёки бошга ташвиш тушишини кутиш шартмас. Кимнинг қачон имкони бўлса, исроф қилмаган, барча одамларни тенг кўрган ҳолда ўтказавериши мумкин.

Андижонлик дўстим ачиниб айтиб қолди: бадавлат қўшниси маърака қилмоқчи экан. Дўстим бунинг ноўрин эканини тушунтириб, муҳтож қўшнига ёрдам бериш афзалроқ эканини айтибди. Бироқ, бадавлат одам икки кундан кейин маъракага айтиб чиқиб, тўрт етим билан

бева қолган хонадонга эллик минг сўм садақа берганини ҳам фахр билан билдирибди. Ана энди у одам ўтказган маъракага ўзингиз баҳо беринг. Унинг жоҳиллиги ёки кибр-манманлиги катта савоб йўлини тўсди.

Бадавлатларнинг маърака ошларини ейишга чидаш мумкиндир. Бироқ, балогатга етмаган, норасида етим болалар қолган хонадонга қайси бет, қайси фаросат ва қандай мақсадда борилади? Ўша тортилган ошда етимнинг ҳақи борлигини наҳот фаҳм этмаймиз? Аждодларимиздан қолган ибрат бор: етимларнинг уйида ҳатто уларнинг пиёласидан ҳам фойдаланиш мумкинмас. Наҳот бу ибратлар унутилди?

Бир дўстимнинг укаси қазо қилиб, вояга етмаган беш боласи етим қолди. Жаноза олдидан муҳтарам домла-имомга вазиятни тушунтирган эдим, у киши бу хонадонда маърака ошлари қилмаслик ҳақида яхши гапирдилар. Етим ҳақи нима эканини тушунтирдилар. «Йигирмасини мен қилиб бераман» деган мард топилганда ҳам бу маъракани қилмай, унга кетадиган харажат пулини шу оилага топшириш савоброқ эканини таъкидладилар. Дафн маросимидан сўнг хонадонга келиб, фотиҳа ўқигач, бу масалага қайтиб, янада ойдинроқ тушунтирдилар.

Эртасига келсам, дўстим тоғалари, амакилари, маҳалла раиси билан бирга «йигирма оши»ни қаерда, қачон, қандай ўтказишни маслаҳатлашиб ўтирибди.

– Кеча домланинг гапларини эшитмадиларингми? – деб ажабландим.

– Домла гапираверади, нима, биз кетмон дас-та кўмибмизми?

– Етим ҳақи-чи?

– Маъракани ана, акаси ўтказиб беради.

Акаси — менинг дўстим. Бир неча ой аввал тўнгич ўглидан айрилган, бошқа болалари ҳали ёш, ўзи маошга қараб кун кўради. «Йигирма оши» қилса, қулогигача қарзга ботиши аниқ.

– Бунинг ҳам вояга етмаган болалари бор. Ўзидан ортмайди топгани, – деб эътироз билдирдим.

– Ке, қўй дўстим, шу «йигирма»ни қилмасам, маломатга қоламан. Маҳалла нима дейди?

– «Маҳалла нима дейди?» деб яшаган дурустми, ё «Худо нима деркин?» деган аълороқми?

Хуллас, ўша куни мен енггандай бўлиб эдим. Бир ҳафта ўтгач, дўстим қўнгироқ қилди:

– Якшанбада «йигирма». Келмаслигини билсам ҳам айтиб қўйяпман...

Афсуски, бундай воқеаларни тез-тез эшитамиз. Ёки учратамиз. Яхши амалларимиз билан савоб топиш ўрнига бидъат ва хурофот қулига айланиб қолганмиз. Бу билан ўзимизни ҳам, бошқаларни ҳам қийнаймиз. Айтганларимизга қараб, бидъат ва хурофотдан қутулиш мумкин эмас экан-да, деб бадбин хулосага келмаслик керак. Бугун жамиятимизда бидъат ва хурофот одатларимиздан воз кечаётган, бошқаларга тушунтираётган, бу тушунтиришни амалда исбот этаётган биродарларимиз кўп. Бидъат ва хурофотдан қутулиш қийин эмас. Бу масалани яхши ечиб берувчи уламоларимиз, илмига амал қилгувчи домла-имомларимизнинг сўзларини яхши фаҳм этсак кифоя.

Ўқиганингиз бу сатрлар мулоҳаза сифатида баён этилиб, фикрлашиш мақсадида матбуотда эълон қилинган эди. Каминада билимни кўз-кўз қилиш ёки ўзни илмилар сафида кўрсатишга уриниш мақсади зинҳор бўлмаган. Мен олим эмасман, олимларнинг мухлисиман. Кўп қатори уларнинг илмларидан баҳраманд бўламан. Бу уламолар билан замондош қилгани, уларнинг суҳбатларини насиб этгани учун ҳамиша Яратганга шукр қилиб юраман. Ажабки, бидъат ва хурофот хусусидаги фикрларим АЙРИМ биродарларимизда галати таассурот уйғотибдики, гайри фикрларини жамоат орасида ҳам айтиб, бир озгина гийбат гулобидан ҳам симирибдилар. Бундан кўнглимга озор етди. Йўқ, бу озор уларнинг номаъқул муомалаларидан эмас, балки гийбат гуноҳидан татиб қўйишларидандир. Динимизга хизмат қилиб келаётган ул биродарларимизнинг бундай гуноҳлардан эҳтиёт бўлишларини истар эдим. Аллоҳ уларни кечирсин. Катта жамоатларда айтилмиш гайри фикрлар унчалик тўғри бўлмагани учун баёнимизга кичик илова лозимдай кўринди, маъзур тутгайсизлар.

Биринчи иловамиз будир:

Тўғри гапни тушуниш осон эмас. Кўнгилга ботмайдиган тарзда тушунтириш эса янада машаққатлироқдир. Муборак динимизнинг қудратига салбий таъсир этувчи бидъат ва хурофотлар хусусида фикр юритиб, бу ярамас одатларга йўл беришда АЙРИМ имомларнинг «хизмати» ҳақида бир-икки сўз айтиб эдик. Ният холис эди, кимнидир айблаб, шармисор қилмоқ фикридан узоқ эдик. Аммо ҳақиқатни

баён этишда қўполроқ оҳангга йўл қўйиб, шекилли, айрим имомларимиз ранжисидан Бунинг учун, албатта, узрлимиз. Аммо ҳақиқатни англашдан бош тортиб, бидъат ва хурофот ботқоғидан қутулиб чиқмоқликка уринмасликлари кўнглимизни яна хира қилади. «Динимиз учун офат ҳисобланувчи бидъат ва хурофотлардан қутулайлик», демоқлик ўрнига «Бу одам нега ақл ўргатмоқчи бўлади, нечта ҳадиси билади ўзи?» деб маломат қилишлари ажабланарли. Биз бунга жавобан кишининг динга қилган хизмати нечта ҳадис ёдламоқ билан эмас, билганларига тўғри амал қилмоқлик билан қадрланади, деймиз. Чунки қиёматда айнан амал асқотмоғини ақл эгалари яхши билишади. Ҳадиси қудсийда: «Бандаларимнинг ибодатлари ичида менга суюмлироғи — менинг йўлимда яхши амалларга тарғиб ҳамда холис насиҳат қилишдир» дейилган.

Абу ат-Туфайл Омир ибн Восила (розиёллоҳу анҳу) айтдилар: ҳазрат Али (каррамаллоҳу ваҳҳаҳу)дан сўралганда, ҳазрат Али: «Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг ўзимизга хос айтган гаплари фақат мана шу қиличимнинг қинидагилардир», дедилар-да, ундан бир саҳифа қоғоз чиқардилар. Бу саҳифада: «Аллоҳ таолодан бўлак нарсалар номига атаб бирон жонлиқни сўйган кишига, ота-онасига лаънат ўқиган кишига ва шариатда бўлмаган нарсаларни дин номидан пайдо қилганларга йўл берган (имконият туғдирган) кишига ҳам Аллоҳ таолонинг лаънати бўлсин» деган ҳадиси шариф ёзилган экан.

Мазкурни шарҳлашдан ожиз банда ожиздир.

баён этишда қўполроқ оҳангга йўл қўйганмиз шекилли, айрим имомларимиз ранжибдилар. Бунинг учун, албатта, узрлимиз. Аммо ҳақиқатни англашдан бош тортиб, бидъат ва хурофот ботқогидан қутулиб чиқмоқликка уринмасликлари кўнглимизни яна хира қилади. «Динимиз учун офат ҳисобланувчи бидъат ва хурофотлардан қутулайлик», демоқлик ўрнига «Бу одам нега ақл ўргатмоқчи бўлади, нечта ҳадиси билади ўзи?» деб маломат қилишлари ажабланарли. Биз бунга жавобан кишининг динга қилган хизмати нечта ҳадис ёдламоқ билан эмас, билганларига тўғри амал қилмоқлик билан қадрланади, деймиз. Чунки қиёматда айнан амал асқотмоғини ақл эгалари яхши билишади. Ҳадиси қудсийда: «Бандаларимнинг ибодатлари ичида менга суюмлироғи — менинг йўлимда яхши амалларга тарғиб ҳамда холис насиҳат қилишдир» дейилган.

Абу ат-Туфайл Омир ибн Восила (розиёлоҳу анҳу) айтдилар: ҳазрат Али (каррамаллоҳу ваҷҳаҳу)дан сўралганда, ҳазрат Али: «Пайгамбаримиз (с.а.в.)нинг ўзимизга хос айтган гаплари фақат мана шу қиличимнинг қинидагилардир», дедилар-да, ундан бир саҳифа қоғоз чиқардилар. Бу саҳифада: «Аллоҳ таолодан бўлак нарсалар номига атаб бирон жонлиқни сўйган кишига, ота-онасига лаънат ўқиган кишига ва шариатда бўлмаган нарсаларни дин номидан пайдо қилганларга йўл берган (имконият туғдирган) кишига ҳам Аллоҳ таолонинг лаънати бўлсин» деган ҳадиси шариф ёзилган экан.

Мазкурни шарҳлашдан ожиз банда ожиздир.

Қуръони каримда: «Эй Пайғамбар, қўл остингиздаги асирларга айтингки: Аллоҳу акбар кўнглингизда яхши ниятлар борлигини билса, сиздан олинганидан ҳам кўпрогини сизга беради. Сизни ёрлақайди. Аллоҳ ёрлақувчи ва кечиргувчидир» деган мазмунли оят бор. Мавлоно Румий бу оятнинг нозил бўлиши сабабини бундай ривоят қиладилар:

«Мустафо (Тангри марҳамат қилсин) жангдан сўнг кофирларнинг молларини ганимат сифатида олган (яъни, қилич ҳақи ўлароқ душмандан олинган мол, пул), бир қанчаларини эса асир қилиб, қўл-оёқларини боғлатган эдилар. Амакилари Аббос (Аллоҳ ундан рози бўлсин) буларнинг бири эди. Асирлар боғланган, ожиз ва тушкун ҳолда йиглаб-сиқташар, бутун умидларини пароканда этувчи қилич ва ўлимни кутар эдилар. Мустафо (Унга салом бўлсин) уларга қараб кулдилар. Бунга жавобан: «Ана кўрдингизми, унда инсонлик (ожизлик) бор, «менда ожизлик йўқ», дея сўзида туриб олиши тўғри эмас. У бизларга қарамоқда ва бизларни арқонлар ичида ўз асири сифатида кўриш билан гўё нафсларига енгилган инсонларнинг ўз душманлари устидан ғалаба қозониб, уларнинг маҳз бўлганларини кўрарак қувонганлари ва хурсандчиликдан ўйнаганлари каби у ҳам севинмоқда, мамнун бўлмоқда», деб ўйладилар.

Мустафо (Аллоҳ марҳамат қилсин) уларнинг кўнгилларидан кечган бу ўйни англадилар ва дедиларким:

«Аллоҳ сақласин! Мен бунинг учун кулма-япман. Балки сир кўзи билан бир қавмни жа-

ҳаннамдан, олов ёниб турган қип-қизил ўчоқдан ва кин билан қорайган мўридан арқону занжирлар билан торта-торта зўрлаб жаннатга, ўлим йўқ бир гул богига олиб кетаётганим ҳолда, уларнинг: «Бизни бу таҳликали жойдан у ишончли гул богига нега судраяпсан?» – дея бақриб баддуо этганларини кўрганимдан куляпман. Шу билан бирга, сиз ҳозир бундай бир қарашга эга бўлмаганингиз туфайли айтганларимни англамайсиз ва аниқ-тиниқ кўролмайсиз».

Улар мусулмонларга асир одамлар эдилар. Орамиздаги ўз нафсига, ўз жоҳиллигига асир бўлган одамлар-чи? Имом ёки илми биродари уни таҳликали жойдан ишончли гул богига йўлламоқчи бўлади. У жоҳил эса имомнинг камчилигини қидиради ва дейдики: «Ўзингнинг бундан-да баттар айбларинг бор, нега менга ақл ўргатарсан?» Илми биродар: «Мўлжалингиздаги бу иш бидъат ва хурофот, ва унда савоб йўқ, буни қилманг!» деб огоҳлантиради. Биз деймизки: «Шу ишни қилмасам, маҳалла (ёки қишлоқ) маломат қилар». Ўйламаймизки, бидъатга шўнгиганимиз учун Аллоҳ ҳузурида уятли бўлиб қоламиз.

Давраларимизда шундай одамлар ҳам борки, жоҳилликдан қочмоқ истайдилар ва мақсадларига эришгандай бўладилар-у, буни комиллик фаҳмлайдилар. Беш вақт намоз, рўза... Уларнинг назарларида айнан шулар комилликдан иборатдир ва улар бу фазилатлари билан фахрлана бошлайдилар. Ҳолбуки, уларнинг бу ҳаракатлари таҳсинга эмас, танқидга лойиқ. Чунки улар бу ибодатлари билан ҳали камолга етмаганлар, таъбир жоиз бўлса, камолот ден-

гизининг соҳилида турибдилар. Ҳали бу денгиз сувиға бармоқларини теккизганлари ҳам йўқ. Камолга етмоқ учун эса бу денгизни заҳмат билан сузиб ўтиш лозим бўлади. Гафлат иллати бу биродарларимизнинг кўнгилларига жаҳл ва гурурни солиб қўйган. Зеро, улар ўз хаёлларига мағрур бўлиб, асл мақсаддан узоқлашишган. Гап шундаки, намоз ўқийдилар, рўза тутадилар-у, тиллари гийбат ва игволардан бўшамайди, қалбдаги ҳасад ўти ҳам ўчмаган. Ҳамонки, намоз бандани ёмонликлардан қайтарар экан, бу тоифа эса қайтмаётган экан, демак, ибодатлари юзаки экан.

«Тарихи Муҳаммадий» китобида ибратли фикрлар бор: «Инсон асли яратилишида икки тарафлик сифат билан яратилмишдур. Яъни, жисмоний-ҳайвоний ва руҳоний-малаконий сифатларга эгадур. Ҳар икки томоннинг тарбияти ўзига хос гизоси (озуқа) билан бўлур. Яъни, емак-ичмак инсоннинг жисмоний тарбияти бўлганидек, намоз-рўза, тоат-ибодат унинг руҳоний тарбиятидур. Инсон боласи жисмоний сифатлари томонидан қаралса, ҳайвон боласидан ҳеч қандоқ фарқи йўқдур. Агар инсон ҳайвоний сифати билан қўйилса, ул ҳолда ўзидан бошқа ҳеч нарсани танимайдур. Бошқа бировлар учун қайғуриш унинг эсига ҳам келмайдур. Очлик-чанқоқлик энг оғир ишдир. Бунинг қийинчилигини ҳар ким ақли билан билса ҳам бўлур. Лекин очликни татиган киши уни татимаганлардан яхшироқ билур. Шунинг учун Аллоҳ таоло ҳар йили бой-чагой, шоҳуғадо демай, бир ой рўза тутмоқни барчага бир текис фарз қилди. Ҳаммага очликнинг аччигини тотқизди. Очлик қандоқлиги тотиганларга очлик

билан эзилган ожизларни эслатди. Энди рўзанинг руҳоний томонига қарасак, агар шароити риоя қилинган тақдирда унинг киши қалбига, руҳига бошқа ибодатларга қараганда тезроқ таъсир қилишида ҳеч шак йўқдур. Ибодат, риёзат таъсир қилди, демак, қалб, руҳ қувват топиб, ёмон хулқлардин пок бўлди демақдур. Инсонда доимо қарама-қарши икки тортишув бордур: биринчиси — раҳмоний ақл, иккинчиси — шайтоний нафсдур. Буни Пайгамбаримиз (с.а.в.) «Ламмаи раҳмония, ламмаи шайтония» дедилар. Бу икки куч одам боласини доимий суратда талашурлар. Ҳақиқатда эса буларнинг бири — жаннат, иккинчиси — дўзахдур. Бу икковидан қайси бирига қўшилса, бандада ихтиёр бордур. Лекин шуни билмоқ керакким, намоз, рўза, тоат-ибодат билан раҳмоний ақл қувват топади. Агар булардан ажраб, фисқ-фасод, нафси-ҳаво йўлига кирса, шайтоний нафси ривожга киради. Мана бу икки қувватнинг қайси томони ривожлик, кучлик бўлса, инсон шу томонга мойил бўлур...»

Ривоятга кўра, ҳазрати Али (р.а.) дарахт соясида ўлтирар эдилар. Бир фақир келиб ўз ҳолидан шикоят қилди. Ҳазрат Али ердан бир сиқим қум олиб, дуо ўқидилар-да, уни фақирга узатдилар. Фақир қумнинг олтинга айланиб қолганидан қувониб: «Эй амиралмўминин, Аллоҳ ризоси учун менга бу дуони ўргатинг», деб ёлборди. Ҳазрат Али ўқилган дуонинг Фотиҳа сураси эканини айтишлари билан ул фақир бир сиқим қум олиб, айнан сурани ўқиб дам солди, аммо қум олтинга айланмади. Шунда у ажабланиб сўради:

– Бунинг сири нимада?

Жавоб бердилар:

– Иккимиз ҳам айни бир сурани ўқидик. Де-мак, фарқ огиз ва қалбларимиздадир.

Гоят гўзал жавоб! Иймон ва жоҳиллик орасидаги фарқни ҳам шундай ажрим қилсак бўлар.

Нуқсонли кишигина ўзини комил ҳисоблайди. Ўз нуқсонини исбот қила олган киши эса ҳақиқий комил саналади. Камолотга эришганлар ўз камолотлари ҳақида мақтанмайдилар, аксинча, бу ҳолат жоҳилларда мавжуд. Бундай кишилар ўзларини олим деб атаганлари билан аслида жоҳилдирлар. Ўз камолоти билан мақтаниш жаҳолатдан ўзга нарса эмас. Такрор айтамиз: кимки ўзини комил деб ҳисоблар экан, у албатта нуқсонлидир. Ана шу нуқсон унга камолотга етишиш учун йўл бермайди. Зеро, қуёш ҳам туш пайтида ўзини баркамол кўриб, энг юксак нуқтага кўтарилдим деб ўйлайди, аммо шу ондаёқ унга завол юзланади — у пастга қараб бота бошлайди. Негаки, унинг чиндан ҳам камолоти бор эди. Аммо уни кўрган заҳотиёқ заволга юз тутди. Ўзини комил деб кўраётган киши гўё ёмон одамнинг ўзини яхши кишига нисбат этганидек бир гап. Бундайларни тузатиш осон эмас. Чунки уларнинг биноси кибр ва гурурдан қад кўтаргандир. Бундайлар билан баҳслашишнинг фойдаси ҳам йўқ. Жоҳил билан тортишиб ўтирган олим ҳурмат кутмасин. Бирор жоҳил одам сўзлайвериб, олимни сукут эттирса, таажжуб қилмаслик лозим, чунки тош гавҳарни синдира олади. Жоҳил киши сукут билан жоҳиллигини яширсайди, ўртача ақлли одам ҳисобланган бўларди. Лекин жоҳиллик

билан сукут иккиси бир одамда жам бўлолмас экан.

Афлотунга дедилар:

– Кечаги зиёфатда фалончи сизни мақтади.

Буни эшитган Афлотун бошларини қуйи солиб, фикру хаёл уммонига гарқ бўлибдилар.

– Эй ҳаким, мен нима дедимки, бунчалик фикру андишага берилдингиз?

Афлотун дедилар:

– Мени сен айтган сўзлар ўйга толдиргани йўқ. Мен қилган ишларимни ўйлаб ўтирибман: қанақа жоҳилона иш қилган эканманки, бу қилмишим у жоҳилга ёқиб тушибди ва у мени мақтаб юрибди? Бирор аҳмоқлик қилмасанг, ҳеч бир аҳмоқ сени мақтамайди ва кўкларга кўтармайди.

Луқмони Ҳакимдан сўрадилар:

– Ҳикматли сўзларингиз, одоб-ахлоққа доир ваъз-насиҳатларингиз билан кўпларни яхши йўлга солдингиз, насиҳатларингиз кор қилмай ўзининг ёмон феъл-атворини ташлай олмаган киши ҳам борми?

Луқмони Ҳаким жавоб бердилар:

– Бор. У — жоҳил, бадфеъл одам. Уни шу ярамас хулқдан қайтаришга ҳар қанча уринсам ҳам фойдасиз бўлиб чиқди, тузатишдан ожиз бўлдим.

Ривоят қилурларким, бир шаҳардаги олим, фозил қози вафот этиб, унинг ҳурмати юзасидан ўғли қозилик мансабига тайин қилинди. Ўғил бағоят жоҳил ва нодон эди. Янги қозининг жоҳиллигидан уялган қариндош-уруғлари унга илм ўргатиш, адабли, тарбияли қилиш учун бир муаллимни тайин этдилар. Бир куни тил қоидалари дарсида муаллим мисол келтирди:

– Ўғлим, мана бу гапга диққат қилинг: «Аҳмад Маҳмудни урди» деган жумладаги қайси сўз эга, қайси бири кесим?

Бу саволни эшитиб, қози газабланиб кетибди:

– Вой, Аҳмад нима учун Маҳмудни уради? Нега шу пайтгача ҳеч ким менга хабар қилмайдиган? Бечора Маҳмуд калтак еб индамай кетаверадими?

Муаллим бу жоҳилнинг сўзларидан кулишни ҳам, кулмасликни ҳам билолмай, ажабланганича тушунтирмоқчи бўлди:

– Масала сиз ўйлагандай эмас, бу ерда урган, урилган киши йўқ, фақат мазкур жумладан эга ва кесимни топиш учун келтирилган бир мисолдир.

– Бекор айтибсиз! Ҳозир одам юбориб, Аҳмадни топтириб келтираман-да, унга жазо бераман. Ўзингиз «Аҳмад Маҳмудни урди», деб гувоҳлик бериб турибсиз-ку? Энди нега сўзингиздан қайтыпсиз?

– Тушунсангиз-чи, «урди» сўзи ҳақиқий эмас...

– Нима? Ҳақиқий эмас, дейсизми? Сиз Аҳмаддан пора олганга ўхшайсиз, унинг томонини олиб, айбини беркитмоқчисиз. Мен қозилигим вақтида бундай зулмга, бундай бевошликларга йўл қўймайман! – деб муаллимни зиндонбанд қилишга, Аҳмад деган кишини эса топтириб келишга буюрди.

Воқеадан хабардор бўлган жоҳил қозининг қариндош-уруғлари етиб келиб, минг машаққат билан ҳақиқий ҳолатни англатиб, муаллимни озод этдилар.

Байт:

*Жаҳддан одамга кўп қайғу-алам етар,
Жоҳил одам суҳбатидан алҳазар,
минг алҳазар.*

Жоҳиллик ҳақида сўз кетар экан, зиёрат одобида йўл қўяётган хатоларимизни четлаб ўтсак, инсофдан бўлмас. Халқимиз улуглар қабрларини зиёрат қилишни гоят хуш кўради. Кимники бошига бир ташвиш тушса, зиёратга отланади. Зиёратга доир одоб мавжудлигини, бу одобга риоя қилмаслик туфайли киши гуноҳкор бўлиб қолиши мумкинлигини билганлардан кўра билмаганлар кўпроқ. Билмаганлари туфайли савоб топаман деб, ширк келтириб қўйиш ҳолатлари кўп учрайди. Зиёратчиларнинг бири дейди: «Баҳоуддин балоғардонга атаб қўй сўйдим». Бу жоҳилнинг ниятда адашганини ким тушунтириб қўйиши керак? Қурбонликнинг Аллоҳ ризоси учунгина сўйилмоғини англатиш, ўзга нарсаларга атаб сўйилган қўй гўшти ҳаром эканини билдириш кимнинг вазифаси? Яна бир зиёратчи қабр яқинидаги дарахт шохларига рўмолча боглаб, валийдан фарзанд талаб қилади. Нимаики сўраш лозим бўлса, Аллоҳдан сўраш шартлигини билиш у қадар мушкул эмас-ку? Кейинги йилларда улуглар дафн этилган жойларнинг атрофлари обод этилди. Зиёратгоҳлар кўпайди. Аммо бу борадаги жоҳиллик сира камайгани йўқ. Ҳали ҳам ҳазрат Алининг қабрини зиёрат қилиш учун Фаргонанинг Шоҳимардонига борадилар. Ўшнинг Новқат аталмиш жойида ҳам баъзилар ҳазрат Алининг қабрлари бор деб ўйлайдилар. Айримлар баланд қояга ул зот минган отнинг туёқлари изи тушиб қолган, деб тошларни юз-

ларига сурадилар. Ахир тарих илми бу ҳолнинг жоҳиллик эканини айтиб турибдику? Энг ажабланарлиси — Увайс Қараний ҳазратларининг қабрлари Ўзбекистоннинг икки ерида мавжуд. Ҳар икки зиёратгоҳнинг ўз шайхлари бор. Яманда яшаб, вафот этган улут зотнинг қабри қандай қилиб Ўзбекистонда пайдо бўлиб қолганини, эҳтимол, тарихни яхши билувчи уламоларимиз тушунтириб беришар? Наманганнинг Чортоқ аталмиш гўшасида ҳатто Увайс Қараний оналарининг қабри бор, деб ишонтиришмоқчи бўлишади. Бу зиёратгоҳга келганлардан сўраб кўрилса, валий зотнинг ким эканлигини билмайдилар. Ҳатто зиёратгоҳни тирикчилик манбаига айлантириб олиб, ўзига «шайх» унвонини берганлар ҳам билмайдилар. Қабр устига пуллар сочилган. Енгсиз, кўкраги очиқ кўйлак кийган, бошланг аёллар, бетаҳорат эрлар бу қабрда ётган марҳумдан ниманидир сўраб, илтижолар қиладилар. «Шайх»лар эса ўзларича ёд олган оятларни ўқиб, тирикчилик қилишдан чарчамайдилар. Элик қадам наридаги чойхонадан бемаъни, ҳатто беҳаё қўшиқлар жаранглайди... Ана сизга жоҳилликнинг гўзал манзараси! Ўтган тузумдаги атеистлар динга қарши курашда айнан шу манзараларни дастак қилиб олар эдилар. Улар айнан шу манзарани диннинг асл кўриниши деб ишонтирмоқчи бўлишарди. Шўролар жамияти динни худди шу жаҳолатдангина иборат деб билиб, зиёратгоҳларни оёқ ости қилишга амр берган эди. Энди замон ўзгарди, атеистлар ҳам йўқ бўлди деб тахмин қилайлик. Бу жоҳиллик қачон йўқ бўларкин? Бу саволга ким жавоб бера олади?

«Ақлли одамларнинг душманлиги...»
 одамларнинг дўстлигидан кўра яхшироғи;
 Жаҳолат башарият фикри учун қоронғи бир
 кеча ва ҳар турли разиликларнинг онаси-
 дир», дейдилар. Бугунги кунда ХХІ асрдаги
 мавжуд барча жамиятлар ҳақиқий жоҳилият
 даврини бошларидан кечирмоқдалар десак,
 янглишмаймиз. Ҳа, фан-техника юксак дара-
 жада. Аммо асримиз инсони умидсиз, изти-
 робли, гамгин. Урушлар, янги турдаги мустан-
 лакачилик сиёсатлари, ваҳшийликлар, зулму
 зўрвонликлар, фаҳшнинг кенг тарқалиши, жи-
 ноятларнинг ва жиноят турларининг кўплиги
 ва ваҳшийлашуви, ўз жонига қасд қилишлар,
 давоси йўқ хасталиклар... Бу иллатлар қайси
 мамлакатда йўқ, қайси ривожланган мамлакат
 «бизда жаҳолат йўқ» деб мақтана олади? Энди
 қарайлик-чи, инсоният азалдан соғиниб келган
 ҳузур-ҳаловат, тенглик ва биродарлик, инсоф
 ва тавфиқ, раҳму шафқат, ўзаро муҳаббат қа-
 ерда, қачон ва қандай топилади? Жаҳолат, ақл
 ва туйғулар мажруҳлиги ҳозирги пайтда ахло-
 қий иллатга айланмоқдаки, дунё оқиллари бун-
 дан ташвишланмоқдалар ва зулмат аро нур из-
 ламоқдалар.

Фан-техника ривожини тилга олдик. Бундай
 тараққиётга етишиш ечими оғир масала эмас.
 Агар бир мамлакатда фан ва техника пароканда
 аҳволга тушиб қолган бўлса, бир неча юз ёки
 бир неча минг иқтидорли илм эгаларининг саъй-
 ҳаракатлари билан бу тубанликдан кўтарилиш
 мумкин. Лекин мамлакат маънавияти тубанликка
 юз тутган бўлса, жаҳолат ботқоғига бўғзига

қадар ботган бўлса, бир неча минг олимнинг ҳаракати кифоя қилмайди. Бу ботқоқликдан якка-ёлғиз чиқиш ҳам қийин. Барча бараварига ҳаракат қилиши шарт.

Олимларнинг пайгамбарлар вориси эканлиги ҳақидаги шарафли ҳадисни кўпчилик билади. Суҳбатимиз аввалида тилга олганимиз жоҳил имом ҳам бу ҳадисни такрор-такрор айтишни хуш кўрадики, очиқ айтмаса-да, ўзини ана шундай меросхўр олимлардан ҳисоблайди. Биз ҳам эринмай, меросхўрлик мартабасига етишмоқлик амал билан бўлишини такрор эслатамиз. Қуръони каримни юзаки билиш, бир неча ҳадисларни ёдлаб олиш ҳали оимлик эмас. Чанқоқ одам чашмага қарагани билан чанқоғи босилмайди. Бир-икки қултум ичгани ҳам кифоя этмайди. Кўп ошхоналарда турли ноз-неъматларнинг сурати осиб қўйилган бўлади. Шу суратга қараб қоринни тўйғизиш мумкинми? Яҳудий, насронийлар орасида шундай шарқшунослар борки, Ислом тарихини, Қуръони каримни, шарафли ҳадисларни мукамал биладилар. Хўш, уларни ҳам пайгамбарлар меросхўри бўлмиш олимлар деб ҳисоблаймизми?

Ислом илми, хусусан, маданияти ўтмиш асрларда дунёга ўз таъсирини ўтказган ва инсоният маданиятининг ривожланишида беқиёс катта роль ўйнаган. Таъбир жоиз бўлса, Европани ҳам уйготганки, буни замона олимлари ҳам тан оладилар. Шулардан бири Сигрид Хункс «Европа ёнида тугилган Ислом қуёши» асарида шундай ёзади: «Айтмоқчиманки, Қуръон келмаса, ислом маданияти юзага келмасди. Ислом маданияти

бўлмаса, бутунги маданият шакланмасди. Инсоният ҳали ҳам зулмат ва қоронгилик ичида яшарди».

Буларнинг ҳаммаси — аксиома, яъни исбот талаб этилмайдиган ҳақиқат.

Европанинг ривожланиши ислом миллатининг ўз қобигида қолгани ҳамда унинг Қуръонга зид тарзда илм ва илм аҳлидан узоқлаша бошлагани туфайли содир бўлди. Ўрганилган билимлар билан кифояланиб, такрорлашни маърифат деб ҳисобловчилар ислом оламида ҳукмрон бўлдилар. Уларнинг жоҳилликлари туфайли таъназул бўлди. Аввалги бобда насронийларга хос инквизиция даврини тилга олган эдик. Исломдаги жаҳолат билан насронийлардаги инквизицияни таққослаш ўринсиздир. Лекин жаҳолатнинг ислом оламига кўрсатган ва кўрсатаётган зараридан кўз юмиб бўлмайди.

Улуғ Туркистонда Мирзо Улуғбек «кўк билимларининг кўкига чиқар экан», ундан кейингилар илм саройларини барбод этдилар. Улуғбекдан сўнг Туркистон кўп хонларни кўрди, аммо олимларни кўрмади. Ислом маданиятининг таъинчларидан ҳисобланган Туркияда ҳам шунга ўхшаш ҳол юз берди. Илм ошиғи ва олим Фотиҳ Муҳаммадхондан кейин набираси Салимхон даврида илм-фанга эътибор сусайиб кетиши юртни Оқшамсиддиннинг оқ иқлимидан Абуссууднинг зулматига келтирган дейишади. Қозизодалилар Мурод IV каби қудратли хонга таъсир ўтказиб, мадрасалардан «бидъат, гуноҳ» дея турли фанларни чиқариб ташлаганлар. Албатта, у мутаассибларга қарши чиқувчилар ҳам бўлган, аммо кучлар тенг келмагани сабабли енгилишган. Ислом дунёси ривожланишининг

суслиги сабабини бошқа жойдан қидиришнинг ҳожати бормикин? Афсусли ери шундаки, бу каби жаҳолат бутунги кунда ҳам ислом оламига ўзининг зарарини етказиб турибди.

Жаҳолатни турли разилликлар онаси, дедик. Жаҳолатнинг суюмли фарзандларидан бири — мутаассиблик (фанатизм)дир. Мутаассиблик илмсизлик булогидан сув ичади. Қаердаки аниқ илм бўлмаса, у жойда фаразлар ҳукм суради, ҳар ўн фаразнинг тўққизтаси эса хато бўлиши мумкин. Мутаассиблик аввало дин кушандасидир, сўнгра эса жамият жигаридаги қуртдир. Мутаассиблик фақат динга хос тунунча эмас. Дунёни ташвишга солиб турган футбол фанатлари, рок фанатлари каби бевошликлар шулар жумласидандир. Мутаассиблик деганда кўпчиликнинг кўз ўнгига фақат ислом дини келади. Уруш майдонларида ўзини портлатаётганлар келади. Ҳолбуки, Фаластинда биринчи бўлиб ўзини портлатган араб қизи насоро динига мансуб бўлган. Бутунги кунда бошқа динларда ҳам мутаассиблик авж оляптики, Токио метросидаги заҳарланиш фожиаси фикримизга далил бўлар. Кенг миқёсдаги жаҳолатга қарши онгли равишда кураш мутаассиблик иллизини қирқа олади. Мутаассиблик ҳамма замонларда турли жамиятларни ларзага солиб келганини эътиборга олсак, бу курашнинг узлуксиз давом этиши шартлиги аён бўлади.

Жаҳолатнинг яна бошқа фарзандлари ҳам барча динларда тугилиб турибди. Барча динларни янгидан-янги пайдо бўлаётган турли оқимлар силласини қуритяпти. Диндаги ҳар қандай оқим — жаҳолатдир. Чунки одамларнинг

турли оқим ёки гуруҳларга бўлиниб олиб, низо-да юришларини Аллоҳ тақиқлайди. Аллоҳ бандаларининг иттифоқликда умр кечиришларини истайди. Диннинг асосий вазифаси одамларни Аллоҳнинг паноҳи остига жамлаш. Низо, зиддиятлар шайтон паноҳида гуллаб-яшнайд.

Отангиз узоқ сафарга кетса-да, у ердан туриб сизга хат ёзиб юборса, айрим ишларни буюрса, насиҳат қилса, ёмонликлардан қайтишни таъкидлаб турса, сўнг сафардан қайтиб юзма-юз бўлганида буюрган вазифаларнинг бажарилган ёки бажарилмаганини сўраганда десангизки:

– Отажон, хатингизни ўқидим. Айрим жойларини (ёки ҳаммасини) ёдлаб ҳам олдим, лекин буюрган ишларингизни бажармадим.

Шундай дейишингиз отангизга ёқармикин? Шунга кўра Қуръони каримни ёдлаш билан ҳам вазифа бажарилмайди. Унга ҳам амал керак. Тўлиқ амал қилиш учун эса Қуръонни тушуниш шарт.

Мазкур мавзудаги суҳбатимизни якунлашдан аввал Азҳоб сурасидаги бир оятни эсласак-да, тафсир ёрдамида маъносини тушунишга уриниб кўрсак:

«Биз бу омонатни осмонларга, Ерга ва тоғларга таклиф этдик. Улар бу омонатни ўз зиммаларига олишдан чекиндилар, унга хиёнатдан қўрқиб, андиша қилдилар. Инсон уни ўз гарданига олди. Чунки у жуда золим (ўзига зулм қилувчи) ва жоҳилдир».

Муҳтарам шайхимизни дуо қилган ҳолда «Тафсири ҳилол»га мурожаат этамиз:

Оятдаги «омонат» калимасидан мурод — шариати исломиядаги тоат-ибодатлар, яъни Аллоҳнинг фарзлари, кенгроқ маънода айтилса:

Аллоҳ таолонинг ўз ҳақиға, инсонларнинг ҳақиға ва бошқа махлуқларнинг ҳақларига боғлиқ амрларини, кўрсатма-таълимотларини ва ҳукмларини ўз жойига қўйиш бўйича таклифи демакдир. Бу омонатни кўтариш шунчалик огир эдики, улкан, пишиқ, қувватли осмонлару замин ва тоғлар уни кўтаришдан қўрқдилар. Инсон эса бу омонатни кўтарди! Ҳа, чексиз осмонлар кўтаришдан қўрққан омонатни уларнинг остида яшайдиган кичик зарра — инсон кўтаришга жазм этди. Гоят улкан бўлган Ер бу омонатни кўтаришдан чекинган эди, унинг устида яшаётган, умри қисқа, кичик бир жонзот — инсон чекинмади. Салобат ва қувват рамзи бўлган тоғлар кўтаришдан қўрққан омонатни уларнинг орасида яшайдиган заифгина махлуқ — инсон кўтарди! Инсон жоҳиллиги туфайли омонатни адо этолмасдан, мувофиқ иш юрита олмасдан ўзига ўзи зулм қилади.

Жаҳолат фақат диний тушунча эмас. Дунёвий илмларга ҳам тааллуқли. Масалан, физик олимнинг фақат ўз қобигига ўраниб олиши ёки фандаги кашфиётларни жамиятга, одамийлик зиддига ишлатиши ҳам жоҳилликдир. Ядро физикасининг буюк кашфиёти дастлаб яхшиликка хизмат қилишни назарда тутган. Лекин ундан кўпроқ ёвуз мақсадда фойдаланадилар. Лазер нури табобатда мўъжизалар яратгани ҳолда лазер қуроли инсониятни қириб ташлашга тайёр турибди.

Жаҳолатнинг ҳар бир оиладаги кўриниши ота ва онанинг фарзандига бўлган муносабатида кўринади. Абдулла Авлоний «Тарбияни кимлар қилур? Қайда қилур?» деган саволни бериб, ўзлари «Отасига нима дерсиз?» деган жавобни

қайтариб, сўнг бу изоҳни баён қиладилар: «Қайси ота? Тўйчи, улоқчи, базмчи, дўмбирачи, карнайчи, сурнайчи, илм қадрини билмаган, илм учун бир пулни кўзлари қиймаган, замондан хабарсиз оталарни айтурсизми? Аввал ўзларини ўқитмак, тарбия қилмак лозимдур». Ўтган асрда афсус билан ёзилган бу сатрлар ҳозирги кунимизга ҳам мос келяпти. Афсусларким, айримларимизнинг кўнгилларимиз кўчага боғланган. Ўлфатга муҳаббат оилага бўлган муҳаббатдан ортиқ. Чойхоналарда, рестороанларда, турли зиёфатларда яйрашга умримизнинг ҳисобсиз соатларини беҳуда сарфлаймиз. Бола тарбиясига эса вақтни қизганамиз. Муаллим айтarki: «Ўғлингизнинг ўқиши пасайиб кетяпти, бирга дарс тайёрланг». Ота дейдики: «Вақтим йўқ, тирикчилик ташвишидан ортмайман». Кунда, кун ора чойхонада ўлфатчилик қилиши ҳам «тирикчилик ташвиши»га кирадими? Аксинча, фарзандининг илм олиши тирикчилик ташвишининг аввалида туриши керак. Жаҳолатга доир афсусли кўп гапларимиз, армонларимиз бор. Буларни ўзингиз ҳам биласиз. Шу боис жиддий фикрлар баёни билан сиз азизларни толиқтирмай, танаффусга чиқайликда, бу мавзу ҳажв оламида қандай кўриниш олиши билан танишайлик. «Кимга қийин, ота бечорага!» деб ачинарсиз балки...

ОТА-ОНАЛАР МАЖЛИСИ

Мактаблардаги «ота-оналар мажлиси»га фақат оналарнинг бориши ҳеч кимни ажаблантирмай қўйган пайтда «Оталар мажлиси» деган гап чиқди-ю, Олтмишбойнинг тинчи бузилди. Хотини билан қизи бир ҳафта давомида мажлисга бориши шартлигини эслатаверишиб, бошини огритиб юборишди. Якшанба куни чойхонада ошлари бор эди. Қандай чора топишни билмай ошхўр ошналарига қўнгироқ қилса, уларнинг бошлари ҳам шу мажлис билан огриётган экан. Ошни икки соат кейин дамлашга келишиб олишди.

Кўчада қўшнисига ҳамроҳ бўлиб мактабга борди. Муаллимлар мажлисга келганларни рўйхатга олишаётган экан. Олтмишбой уларга яқинлашди. Фамилиясини сўрашган эди, айтди. Қизининг шу мактабда ўқишини ҳам айтди. Аммо «Қайси синфда?» деган саволга келганда қоқилди. Қўшнисига қараган эди, у «Менинг қизим саккизинчида ўқийди», деди. «Менинг қизим ҳам бирга ўқиса керак» деган ўйда:

– Саккизинчида, – деди.

– Саккизинчи «А»ми, «Б»ми? – деб сўрашди.

Олтмишбой аниқ жавоб бермагач, ҳар иккала синф рўйхатини қарашди. Унинг қизи рўйхатда йўқ эди.

– Балки саккизинчи «М»дадир? – деб сўрашди.

Олтмишбой ажабланди.

– Синфларинг шунчалик кўпми? – деб сўради.

– Кўпмас, учта саккизинчи бор. «М» — махсус синф деганимиз.

Олтмишбой «Махсус синфда махсус фанлар ўргатилса керак» деб ўйлади. «М» синфида мартабали оилалар фарзандлари ўқишини хаёлига ҳам келтирмади.

– Амаки, қаерда ишлайсиз? – деб сўрашди.

– Қурилишда, устаман, – деди Олтмишбой.

– Унда қизингиз «М» синфида эмас экан, – дейишди.

Олтмишбойнинг боши қотиб турган эди, қўшниси:

– Қизингиз ўттиз иккинчи мактабда ўқийди шекилли? – деб қолди.

– Йўғ-э? – деб иккиланди Олтмишбой.

– Ҳа шунақа, – деди қўшниси. – Кўчанинг у бети ўнинчи мактабга, бу бети ўттиз иккинчига қарайди.

Қўшниси шундай дегач, гапини исбот қилиш мақсадида ёнидан телефонни чиқариб, Олтмишбойникига қўнгироқ қилди.

Олдиндан огоҳлантирмагани учун хотинини койиган Олтмишбой ўттиз иккинчи мактабга бормаи, чойхонага йўл ола қолди.

Мен чойхонада сабзи тўграб ўтирган эдим, бечора бир пиёла чой ичиб олгач, ҳасратини менга тўқди. Унинг арзини эшита туриб, турк адиби Азиз Несиннинг бир ҳикоясини эсладим-у, айтиб бера бошладим.

* * *

Икки ўт орасида қолсам ҳам бу азобда қийналмаган бўлардим. Нима қилишни билмай бошгинам қотди: ота-оналар мажлисига борайинми ё бормаинми? Борай десам, у ерда айтишга арзигулик гапим йўқ. Гапим бўлганда ҳам тўртта одамнинг орасида гангиб,

айтадиганимни айтолмай довдираб қоламан.
Бормай десам, хотиндан балога қоламан.

Хуллас, ўйлай-ўйлай боришга қарор қилдим.
Ўйчи ўйига етгунича таваккалчи тўйига
етибди деганларидай, мактаб оstonасига қадам
қўйганимда мажлисга кечикканимни англаб, яна
тўхтаб қолдим. Бир оз иккиланиб тургач, синф
эшигини астагина очиб, ичкарига мўраладим.
Оқ сочли хоним ўрнидан туриб, менга норози
қиефада қаради. Бу ҳам камлик қилгандай
муштимини тутди, бу ҳам етмагандай:

– Кечикяпсиз, жаноблар, кечикяпсиз! – деб
танбеҳ берди.

Уятдан қизариб кетдим. Нимадир деб ўзимни
оқлашим керак эди, унинг бақиршишига жавобан
минғирладим:

– Автобус йўқ... такси ҳам анқонинг уруғи...
Айб менда эмас...

– Бунақанги баҳоналар маъмуриятни мутлақо
қизиқтирмайди!

Хонимнинг гапини яхши тушунмадим: автобус
маъмуриятини айтяптими, ё таксичиларни на-
зарда тутяптими? Сўрашга истиҳола қилиб, буш
жойга ўтира қолдим. Хоним эса кескин оҳангда
гапини давом этди:

– Мактаб маъмуриятининг ота-оналардан
норозилиги шундаки, қанча гапирмайлик, қанча
огоҳлантирмайлик, бари бир, болалар дарсга ке-
чкикиб келишяпти. Яна эслатаман: мактабда дарс
соат роппа-роса тўққизда бошланади.

Хоним «Тушунарлими?!» дегандай рўпараси-
даги аёлга қараб қолган эди, у ўтирган жойида
гап ташлади:

– Қизларнинг юпқа тўр пайпоқ кийишини
мутлақо тақиқлаш керак. Фақат қизлар эмас,
катта хотинлар ҳам киймасин!

– Мен муҳтарама хоним афандининг гап-
рига қўшиламан, – деб юборганимни ўзим ҳам
билмай қолдим.

Шундай дейишга дедим-у, гапимдан уялиб, ер-
га қарадим. Шу онда юпқа тўр пайпоқ кийишни
тақиқлашни талаб қилган хотиннинг оёғига
кўзим тушиб қолсами! Шу ёшга кириб бунақа
беўхшов оёқни кўрмаган эдим. Болдир билан сон
ўртасида тизза дегани бўларди. Бу хонимнинг
болдири семизлигидан тиззани босиб ўтиб, сон
билан бирлашиб кетган эди. Кийиб олган қалин
қора пайпоги бармоқдай-бармоқдай бўртиб
турган томирларини яширишга ожиз эди.

– Ҳамма қизлар қалин қора пайпоқ кийиш-
лари шарт, – деб юбордим мен яна. Нега шун-
дай деганимга ўзим ҳам ҳайрон бўлдим. Маж-
лисга отланаётган пайтимда гапиришни режа
қилмаган эдим.

Ёнимда ўтирган жанобнинг энсаси қотиб,
менга «Калланг жойидами?» дегандай ғалати
қараб қўйди. Бошқаси эса шарт ўрнидан туриб,
эътироз билдирди:

– Муҳокама қилишимиз зарур бўлган бошқа
муаммолар ҳам бор. Пайпоқ-майпоқ деб бош-
ни бекорга қотирмайлик. Биз бугун чет тил-
ларни ўқитиш масаласини ҳал қилиб олайлик.
Менингча, барча дарслар немис тилида олиб
борилиши шарт. Мен Германияда ҳам яша-
ганман. У ердаги барча мактабларда дарслар не-
мис тилида ўқитилади.

Мажлисга кечикиб кирганимдаги хижолатлик
мени ҳали тарк этмаган эди. Айбимни ювиш
учун яна гапга аралашишни истаб қолдим.

– Мен Германияда яшамаганман, – дедим баланд овозда, – лекин жанобнинг талабини маъкуллайман. Нимага деб сўрарсиз? Чунки дунё тараққиёти, айниқса, техника тараққиёти немисларнинг хизмати билан бўлди. Агар немис болалари мактабларида немис тилида ўқимаганларида...

Фикримни охиригача баён қила олмадим. Кўзойнакли жаноб гапимни шарт бўлди:

– Жаноблар, мажлисимиз мавзуси чегарасидан чиқиб кетяпсизлар. Дарсларни қайси тилда ўқитиш масаласини ҳал қилиш вазирликнинг вазифаси. Биз бутун бу ерга мактаб ва ота-оналарнинг ўзаро муносабатини белгилаш учун йиғилганмиз.

– Бу мактабда немис тили неча соат ўқитиладими? – деб сўради Германияда яшаб келган жаноб.

– Ҳар синфда ҳар хил, – деди кўзойнакли жаноб. – Биринчи синфда олти соат, еттинчи синфда саккиз соат.

– Кам, – деб эътироз билдирди жаноб.

– Жуда кам, – деб мен уни қўладим.

Шу онда орқа томондаги қария бақирди:

– Мактабда футбол ўйнашни тақиқлаш керак. Болаларнинг оёгига пойабзал етказиб бўлмаяпти! Ҳар ойда янгисини олиб беравериб, силлам қуриди.

– Бизнинг қизларимиз футбол ўйнашмайди, – деди оқ сочли аёл.

– Ўгил болалар ўйнайди-ку! – деди қария бўғилиб.

– Ўгил болалар билан ишимиз йўқ. Бу ер қизлар мактаби! – деди аёл ўжарлик билан.

– Нима? Қизлар мактаби дедингизми? – ажабланди қария. – Унда... бу ерда кичик набирам ўқиркан. Бу ерда қизлар ўқийдими ё ўғил болаларми, бари бир футбол ўйнашни тақиқлаш керак. Болалар қадимги анъаналаримизни унутиб қўйишяпти...

– Энг ёмони — болалар дарсга келмай қўйишяпти, – деди муаллима ачиниш билан. – Ота-оналар бунга жиддий эътибор беришлари шарт.

Чап томонимда ўтирган одам мендан секингина сўради:

– Зиёфат қачон бошланаркан?

– Билмадим, – дедим. – Директордан сўранг.

– Директор ким экан?

– Билмадим... Рўпарадаги учала одам ҳам келбатидан директорга ўхшайди, – дедим.

Ёнимдаги одам рўпарадаги басавлат кишига мурожаат қилди:

– Жаноб директор, зиёфат қачон бошланади?

– Директор қани? – деб сўради басавлат киши атрофга аланглаб.

– Жаноб директор бетоблар, мажлисга кела олмадилар, – деди кўзойнакли аёл.

Ёнимдаги одам энди ундан сўради:

– Зиёфат қачон бошланади?

– Қанақа зиёфат? – деди аёл ажабланиб.

Ёнимдаги одам уялиб, жойига ўтирди.

– Вой бетамиз-ей! Уйга борганимда адабини бермасам бўлмайди. Бунақа аҳмоқ қиз калтакқа лойиқми ё йўқми, ўзингиз айтинг? – деб сўради мендан.

– Бир нима дейишим қийин, қизингизнинг айби нима?

– У мени лақиллатибди. «Мактабда ота-оналар зиёфати бўлади, зиёфат пайтида мен рақсга тушиб бераман», девди. Онаси ҳомиладорлиги учун келолмай, мени жунатган эди.

Ёнимдаги ҳасратини бошлаган пайтда юпқа пайпоқ душмани бўлган қалин пайпоқли хоним гапга тушиб кетиб, даъвосини исботлай бошлаган эди. Айни дамда немис тили ўқитиш тарафдори ҳам тинмай сўзларди. Ким кимни эшитаётганини аниқлаш амри маҳол эди. Орқа томонда ўтирган йигит мендан аста сўради:

– Мен ҳеч нарсага тушунмаяпман, бу ерда нима бўляпги ўзи?

Мен орқамга ўтирилиб, юпқа пайпоқ душманининг, футбол душманининг даъволарини, немис тили тарафдорининг талабини эринмасдан тушунтирдим.

– Оббо! – деди йигит уф тортиб. – Бу ерга адашиб келиб қолибман. Мен касаба шўросининг йигинига боришим керак эди, бу ернинг мактаблигини билмабман. Яхшиям сўз сўрамаганим. Энди бу ердан қандай чиқиб кетсам экан?

Сочига оқ оралаган аёл ўрнидан туриб, ҳамани тинчитди-да, мақсадини баён эта бошлади:

– Жаноблар, бу мактабда камбагал оилаларнинг болалари ҳам билим оладилар. Олти юз етмиш ўқувчининг ярми дарслик сотиб олишга қурби етмайди. Биз ҳеч бўлмаса юз ўқувчини бепул овқат билан таъминлашни хоҳлардик. Бу борада сизларнинг ҳимматларингизга муҳтожмиз.

Бу гап бир хотиннинг сабр косасини тўлдириб-тошириб юборди. Шарт ўрнидан турди-ю, газаб билан гапира кетди:

– Бу қанақаси! Худонинг берган куни ёрдам сўрайсизлар-а?! Қизим ҳар куни пул сўрайди. «Пул бермасангиз, мактабга бормаيمان, дугоналаримдан уяламан», деб хархаша қилади. Мен сизлардан сўрамоқчиман: бу пуллар қаёққа кетяпти? Ҳар куни кимгадир ёрдам бераверамизми? Ёрдамнинг чеки-чегараси борми? Яхшиси, бир ойда шунча пул берасизлар, деб белгилаб қўйинг. Шунга қараб тўлайлик.

– Тўғри, жуда тўғри таклиф! – деб маъқуладим мен.

Оқ сочли аёл менинг хитобимга аҳамият бермай, пул ҳақида гапирган хотинга юзланди:

– Қизингизнинг исми-насаби нима?

– Гултан Яшоба.

– Ҳм... – деди оқ сочли аёл лабини қимтиб. – Учинчи «Б» синфида ўқийдиган Гултан Яшобами? Демак, гап бундай хоним афандим: қизингиз таътилдан кейин фақат бир ҳафтагина мактабга келди. Шундан бери қорасини кўрсатмади. Биз сизни огоҳлантириб хат жўнатган эдик.

– Нималар деяпсиз? Демак, мен ёлгон гапирётган эканман-да? Қизим кимларгадир ёрдам бериш учун мендан ҳар куни пул сўрайди, – у норози оҳангда, шундай деб ёнидаги хотинга қараб давом этди: – Уйга ҳам келмайди. Қаёқда санқиб юради? Дадаси билан ажрашганмиз. Дадаси билан туради у...

Мажлисда ўттизга яқин одам иштирок этаётган эди. Ҳар бири ўзига хос муаммосини билдириш мақсадида қаттиқроқ бақириб, бошқаларнинг овозини босишга ҳаракат қиларди. Оқ сочли аёл эса барчани инсофга чақиришдан бўшамасди:

– Жаноблар, бозор қилиб юбординглар-ку, ахир! Галма-галдан гапиринглар!

Инсофга кирган жанобу хонимлар тинчидилар-у, сўз сўраб барварига қўл кўтардилар. Биринчи сўз навбати қарияга тегди:

– Муҳтарама муаллима хонимлар, муҳтарам муаллим жаноблар, – деб салмоқ билан гап бошлади у. – Биринчи бўлиб футбол ўйинини ким бошлаган, биласизларми? Билмасангиз билиб олинг: жаҳаннам хизматчилари бошлаган. Ул малъунлар ҳазрати имом Ҳусайн бошларини танадан жудо қилиб, тепиб ўйнаганлар. Бу футбол ўйини ёшларни ўша бузуқликка етаклайди. Футбол ўйнаш улуг гуноҳ саналади.

Унинг эзмалиги шу қадар кўп давом этдики, ўтирганлар чидай олмасдан: «Бўлди қилинг, биз ҳам гапирайлик!» деб баҳира бошладилар. Шундан сўнг басавлат жаноб ўрнидан туриб, сўз бошлади. У ҳар икки болага бир нонушта беришни таклиф қилиб, бу борадаги муаммони баён этди:

– Шундай қилсак, камбагал оилаларнинг болаларига ҳиммат қилган бўламиз.

У таклифни амалга ошириш гоят қийин масала эканини исбот этиш мақсадида қимматчиликда бировга яхшилик қилишнинг ўзи бўлмаслигини, сифатли сариёғ топиш қийинлигини, кўмир масаласи ҳам огирлигини айта бошлаганда барчанинг тоқати тоқ бўлди. Бироқ, уни гапдан тўхтатиш осон бўлмади. Жойига зўрлаб ўтқизиб қўйишса ҳам жаврашдан тинмади.

Қарасам, бунақада менга гап навбати тегмайдиганга ўхшаб қолди. Шу сабабли шарт ўрнимдан туриб қичқирдим:

– Хонимлар ва жаноблар!

Мен мажлис аҳлининг диққатини тортиш учун гапни Насриддин Афанди латифасидан бошладим. Лекин латифа яримлаганда охирини унутиб, довдираб қолдим. Шундай бўлсаям сир бой бермай:

– Воқеанинг нима билан тутаганини ўзингиз биласиз, такрорлашнинг ҳожати йўқ, – деб латифани яқунлагандай бўлдим-у, мақсадга ўта қолдим: – Агар болалар имтиҳонлардан ўта олмай, иккинчи йилга қолишса, бунга муаллимлар эмас, ота-оналар айбдордирлар! – мен гапга шунчалар берилиб кетдимки, тўхтатишга уриниб ҳам кўришмади. – Ота-оналарнинг болалари билан ишлари бўлмай қолди. Боласининг нечанчи синфда ўқишини билмайдиган отани ким деб аташ мумкин?

Бу гапимдан кейин ўқитувчилар қарсак чалиб юборишди.

– Мажлисимиз чўзилиб кетди, қолган гапларни кейинги мажлисда ҳал қилармиз, – деди оқ сочи аёл.

– Фикримни яқунлаб берай, ҳали гапим кўп, – дедим мен.

Ижозат беришмади, лекин кетаётганимда муаллимлар менга раҳмат айтиб, иззат билан кузатишди. Мажлисдаги ишимдан қувониб қайтдим. Бироқ, остона ҳатлашим билан хотинимнинг газаб ўқларига дуч келдим:

– Қаёқларда санқиб юрибсиз?

Соатга қарасам ўндан ошибди.

– Санқиганим йўқ. Ўзинг айтдинг, гапингга кириб, ота-оналар мажлисига бордим. Мажлис чўзилиб кетди. Менам гапирдим. Гапим ўқитувчиларга жуда ёқди, раҳмат ҳам дейишди.

Қарагин-а, ота-оналар болаларининг тақдирига қизиқмай ҳам қўйишибди. Болалари бир синфда икки йил ўқиса ҳам парволарига келмайди-я! Яна ҳамма айбни бечора муаллимларга тўнкашади. Инсоф деган нарса йўқ ўзи буларда.

Хотиним гапимга маҳлиё бўла бошлаганда қизим хонасидан чиқиб, менга норози қиёфада қаради.

– Дада, нега мажлисга бормадингиз? Ўқитувчиларим мени яна уришишади, – деди лабини буриб.

Унинг гапи хотинимнинг тутаб турган газаб ўтига мой бўлиб сепилди:

– Ҳали уялмай-нетмай боланинг олдида ёлгон гапиряпсизми? Ярим кечагача аллақерларда санқиб келиб, мени лақиллатмоқчи бўляпсизми?

– Қизим, ҳазиллашмагин, мажлисингга бордим-ку? Зўр гапларни гапирдим. Ўқитувчиларинг қойил қолишди-ку, ахир?!

– Дада, борганингиз йўқ. Келишингизни кутиб роса пойлаб ўтирдим.

– Унақа дема, қизим, гимназиянгга бордим, мажлисда гапирдим.

– Дада, нималар деяпсиз?! Мен гимназияда эмас, Боязид лицейининг охирги синфида ўқийман-ку! – деди қизим йигламсираб.

– Нима? – деб ажабланди хотиним. – Қанақа лицей? Мен сени гимназияга ўқишга берувдим-ку?

– Ойижон, мени у ердан ҳайдаб юборишганига икки йил бўлди.

– Қанақа ақлсиз қизсан ўзинг! – деб бақириб юбордим мен. – Қаерда ўқишингни, қандай ўқиётганингни ота-онангга билдириб қўйсанг бўлмасмиди? Вой, тавба! Қандай замон

бўлди ўзи? Бу болаларга нима бўлган, тушуна олмаяпман...

* * *

Учта сабзини тўтраб бўлгунча бу ҳикояни якунлаб, Олтмишбойга қарадим. Олтмишбой уйланиб қолган эди. «Ҳикоя қаттиқ таъсир қилибди-да», деб ўзимдан ўзим мамнун бўлиб сўрадим:

- Ўшанақа болалар бизда ҳам бормикин?
- Қанақа болалар? – деб ажабланди Олтмишбой.
- Ҳозир айтдим-ку?
- Узр, акахон, хаёл олиб қочибди. Гапингизни эшитмабман.
- Хаёл қаёққа олиб қочибди?
- Гуручни Холдор бетайин олиши керак эди, яхши тайинламабман. Агар «Кенжа» ўрнига «Девзира» олиб келса, ошни расво қилади...

АҚЛНИ ВА ОҚИЛНИ АСРАЙЛИК

Донишманд дебдиким: «Ақлинг билан қара, кўз хоиндур, қалбинг билан эшит, қулоқ ёлгончидир!» Фикр ақлнинг кўзгусидир. Эндиги суҳбатимизни шу йўналишда давом эттирсак.

Ақл билан иш кўрувчи одамни «ақлли» деб шарафлаймиз. Бунинг муқобилидагини баъзан «аҳмоқ», баъзан юмшоқроқ тарзда «ақлсиз» ёки «эси паст» ёки «эси йўқ» деб қўямиз. Аҳмоқ билан ақлсизнинг (эси паст, эси йўқнинг) мавқеи бирми? Йўқ. Ақлсиз, эси паст, эси йўқ — одамнинг табиий камчилиги. Айб ҳам, гуноҳ ҳам эмас. У табиатан ақлсиз яралган. Одамнинг жисмоний қуввати турлича бўлганидек, ақл қуввати ҳам ҳар хилдир. Агар бир одам ақлсизлиги туфайли бирон айб иш қилса, айтайлик, бировни сўкса, унинг бу иши узрли. Агар ақли бутун бўла туриб, айнан шу ишни қилса, уни «аҳмоқ» деймиз.

Қуръони каримда икки хил аҳмоқлик хусусида сўз юритилган. Уларнинг биринчиси кофир ва мушриклар тоифаси бўлиб, Аллоҳ таоло улар ҳақида Бақара сурасида: «Улар кар, соқов, кўрдирлар. Демак, тушунмайдилар» деб; Ёсинда эса «...улар иймон келтирмаслар. Дарҳақиқат, биз уларнинг бўйинларига то иякларигача етадиган кишанларни уриб қўйдик, бас, улар кўра олмаслар» деб марҳамат қилган. Улар аслида кар эмаслар, қулоқлари яхши эшитади, аммо ҳақ сўзларни эшитмагандай юрадилар. Соқов эмаслар, аслида тиллари бурро, аммо калимаи шаҳодатни айтмай яшайдилар. Кўзлари очик, аммо ҳидоят йўлини кўра туриб, ўзларини

кўрмаганга оладилар. Булар жоҳилият замони вакиллари Абу Жаҳл, Абу Лаҳаб, Муғира ибн Валид каби кимсалар. Уларнинг қалблари муҳрли бўлгани учун ҳам ҳидоятга ета олмадилар. Улар ҳақиқатни кўра туриб, била туриб: «Ҳаққа ишонсак, хотинларимиз олдида масҳара бўламиз» ёки «пайғамбарлик аслида бизларга берилиши керак эди, чунки бизларнинг мол-мулкимиз ва бола-чақамиз янада кўпдир» деган ақлсиз ва мантиқсиз сўзларни сўзлайвердилар. Улар ўз қабилаларидан чиққан Инсоннинг ҳақ пайғамбар эканликларини билганлари ҳолда аҳмоқликлари туфайли инкор этувчи ўжарликларидан қайтмаганлар.

Қуръони каримда зикр қилинган иккинчи тоифа аҳмоқлар эса ўзларини гоят ақлли деб биладиган кишилардир. Дунёвий орзулар уларни гафлатга етаклагани учун кўзлари ҳақиқатни кўрмайди. Бундай кишиларнинг фақат айримлари бирон-бир фалокатга учраганларидагина кўзлари қисман очилиши мумкин.

Мавлоно Жалолиддин Румий аҳмоқлар ҳақида шундай деган эканлар: «Аҳмоқлардан қочингки, Ийсо алайҳиссалом улардан қочгани каби. Аҳмоқлар билан суҳбат қилиш натижасида неча марта қонлар тўкилгандир».

Ўрни келганда Ийсо алайҳиссаломнинг аҳмоқдан қочишлари баёни билан танишсак:

Марямнинг ўғли Ийсо худди арслон қувалаган каби тоғ томонга югуриб борар эдилар. Кўчадан таётган одамлардан бири унинг орқасидан гурди ва деди:

– Нима бўлди сизга? Ҳуркитилган қуш каби қийиб бормоқдасиз?

кўрмаганга оладилар. Булар жоҳилият замони вакиллари Абу Жаҳл, Абу Лаҳаб, Мугира ибн Валид каби кимсалар. Уларнинг қалблари муҳрли бўлгани учун ҳам ҳидоятга ета олмадилар. Улар ҳақиқатни кўра туриб, била туриб: «Ҳаққа ишонсак, хотинларимиз олдида масхара бўламиз» ёки «пайгамбарлик аслида бизларга берилиши керак эди, чунки бизларнинг мол-мулкимиз ва бола-чақамиз янада кўпдир» деган ақлсиз ва мантиқсиз сўзларни сўзлайвердилар. Улар ўз қабилаларидан чиққан Инсоннинг ҳақ пайгамбар эканликларини билганлари ҳолда аҳмоқликлари туфайли инкор этувчи ўжарликларидан қайтмаганлар.

Қуръони каримда зикр қилинган иккинчи тоифа аҳмоқлар эса ўзларини гоят ақлли деб биладиган кишилардир. Дунёвий орзулар уларни гафлатга етаклагани учун кўзлари ҳақиқатни кўрмайди. Бундай кишиларнинг фақат айримлари бирон-бир фалокатга учраганларидагина кўзлари қисман очилиши мумкин.

Мавлоно Жалолиддин Румий аҳмоқлар ҳақида шундай деган эканлар: «Аҳмоқлардан қочингки, Ийсо алайҳиссалом улардан қочгани каби. Аҳмоқлар билан суҳбат қилиш натижасида неча марта қонлар тўкилгандир».

Ўрни келганда Ийсо алайҳиссаломнинг аҳмоқдан қочишлари баёни билан танишсак:

Марямнинг ўғли Ийсо худди арслон қувалаган каби тоғ томонга югуриб борар эдилар. Кўчадан ўтаётган одамлардан бири унинг орқасидан югурди ва деди:

– Нима бўлди сизга? Ҳуркитилган қуш каби учиб бормоқдасиз?

Ийсо алайҳиссалом шу қадар тез чопар эдиларки, шошилганларидан бу одамнинг саволига жавоб бера олмадилар: Ул зотнинг бу тарзда югуришларидан баттар ҳайратга тушган одам ниҳоят яқинлашди ва яна сўради:

– Ё Руҳуллоҳ! Аллоҳ ризоси учун бир он тўхтанг ва ҳолингиздан бизга хабар беринг? Кимдан ва нима учун қочмоқдасиз? Ахир орқангиздан қувлаётган арслон ҳам, душман ҳам, қўрқадиган бошқа бирон нарса ҳам йўқ-ку?

Бунга жавобан Ийсо алайҳиссалом дедилар:

– Бир аҳмоқдан қочмоқдаман, аҳмоқдан! Ўзимни у билан суҳбатлашишдан қутқаряпман. Мендан узоқроқ турки, ўзимни қутқарай.

Бояги киши яна сўради:

– Дуолари билан кўрларга ва карларга шифо берувчи Ийсо сиз эмасми?

– Ҳа, мен уша масиҳман, – дедилар Руҳуллоҳ.

– Маънавий сирларнинг тилсимини билган ва шунинг учун ҳам «Руҳуллоҳ» номини олган маънавий зот сиз эмасми? Ахир сиз дуо қилганда ўлганлар ҳам худди ўлжасини тутган арслон каби қабрдан сакраб чиқарди-ку?

Бунга жавобан ҳазрати Ийсо дедилар:

– Ҳа, ўликларни тирилтирган менман.

– Эй Ийсо! Лойдан қуш ясаб, уларга жон бағишлаган сиз эмасми?

– Ҳа, менман, – дедилар Ийсои Руҳуллоҳ.

– Эй тоза руҳ! Ўзингиз истаган нарсага қодир бўла туриб, яна кимдан қўрқиб қочмоқдасиз?

Ийсо алайҳиссалом яна жавоб қилдилар:

– Аввало руҳни ва сўнгра вужудни яратган Жаноби Ҳаққа ва унинг сифатларига қасам ичманки, сен айтган бу дуони, яъни исми Аъзамни

кар ва кўрларга қилган эдим. Улар тузалдилар. Сўнг бу дуони баланд чўққили тоққа қилган эдим, дуонинг кучидан ўртасидан ажралиб кетди. Сўнгра ўлик бир жасаднинг қаршисида ўқиган эдим, майит тирилди. Ҳеч бир нарсаси бўлмаган фақирга ўқиган эдим, бой-бадавлат бўлди. Лекин бу дуони аҳмоқ бир қалбга минг дафъа шафқат ва марҳамат ила ўқисам ҳам ҳеч фойда бермади. Бу аҳмоқ қоратош каби қаттиқ туриб олди ва қора феълидан асло воз кечмади. Оҳак тўкилган қум каби ундан бир ўт ҳам ўсиб чиқмади.

Бу сўзларни эшитган у одамнинг қизиқиши янада ортиб, ҳазрати Ийсодан сўради:

– Исми Аъзам бу қадар киши ва нарсаларга таъсир қилиб, фойда бергани ҳолда нега аҳмоқликка таъсир қилмади? Ҳолбуки, қолганлар ҳам хаста эдилар. Уларнинг даво топиб, аҳмоқнинг эса даво топмаслиги сабаби ва ҳикмати недир?

Саволга Руҳуллоҳ бундай жавоб бердилар:

– Эй инсон! Билгилки, аҳмоқлик иллати Худонинг қаҳридир. Қолганлари эса қаҳри илоҳийга дуч келмаган хасталиклардир. Бало ҳам хасталиқдир, лекин у ҳам мубталосидан шифо топади. Аҳмоқликка келадиган бўлсак, бу «Ҳатамаллоҳу ала қулубиҳим ва ала самъиҳим ва ала абсориҳим гишаватун» ояти билан қаҳри Худодирки, аксарият ҳолларда бу хасталиқдан бошқалар зарар кўрадилар. Аҳмоқлик тамгаси Аллоҳнинг улар қалбига урган бир муҳридир. Уларнинг кўзларида ва қулоқларида пардалар бордир. Унга ҳеч кимса чора топа олмайди. Ягона чора — ундан қочмоқликдир.

Бу ҳикматни рамзий маънода тушунмоқ лозиммикин? Яъни, аҳмоқдан жисмонан эмас, руҳан қочмоқлик жоиз. Чунки жисмонан қочиб қутулиш мумкин эмас. Қайси даврага яқинлашманг, ақллилар орасида бир ёки бир неча аҳмоқ топилади. Аҳмоқлардан руҳан қочмоқлик — иймонни, виждонни, диёнатни уларнинг салбий таъсиридан эҳтиёт қилиш дегани бўлади. «Қозонга яқин юрсанг — қораси юқади» деганлари бежиз эмас. Қулоқлари ҳақиқатни тинглашдан, оғизлари ҳақиқатни сўзлашдан, қалблари ҳақиқатни севишдан завқ ололмайдиганлардан қочмоқ шарт экан. Чунки уларнинг руҳиятидаги касофат соғлом қалбга чўкиб, кишини абадий хасталикка дучор қилиши ҳеч гап эмас. Шу боис ҳам Ийсо алайҳиссалом ҳаворийларга: «Сизни қабул этмасалар ва сизни тингламасалар, кетингиз. Кетаётганингизда оёқларингиз чангини қоқингиз» деганлар. Расулуллоҳ (с.а.в.) «Оқил — дўстим, аҳмоқ — душманам» деб марҳамат қилганлар. Аҳмоқларнинг суҳбати қаргалар сингари бир ўлакса атрофига тўпланиш кабидирким, мажлислари фасоддир, суҳбатлари гийбат, бўҳтон, амаллари эса қон тўкмоқликдир.

Одам боласи аҳли диллардан бўлгани гўзал. Аҳли дилнинг мажлислари гул, суҳбатлари муҳаббатдир. Уларнинг амаллари яхшиликка йўлрилгандир. Инсонийликнинг улут фазилати фақат шундайлар ёнидан топа олинади. Оқилга йўлдош бўлиш, аҳмоқдан қочиш инсонни икки дунё саодатига эриштиражагини ҳеч қачон унутмаслик керак.

Орифлардан бири ҳикматлар ва ибратлар кўргазмаси бўлган бу оламни ақллилар учун

гўзаллик сайридан, ақлсизлар учун эса ейиш ва шаҳватданиборатдир, деб таърифлаган. Мавлоно Румий «Маънавий маснавий» куллийётларида бундай ёзадилар (насрий маъноси):

«Қўнгиз гўнг титкилагани учун ҳам хушбўй ҳидлардан қочади. Унинг дориси кўнгил бузувчи ҳидлардир. Чунки шундай шароитга ўрганган, гўнг жон-у тани бўлиб қолган. Ақлли кишилар ҳам ақлсизларни тўғри йўлга солиш учун уларга ҳикматли сўзлар билан насиҳат қиладилар, хушбўй ҳидлар билан тарбия қилмоқчи бўладилар. Кимга хушбўй ҳидли нарсалар ёрдам бермаса, демак, бундай одам бадбўй ҳидларга ўргангандир. Сен ҳам яхшиликдан, нурдан насибангни ол. Бурнингни гўнгга тикиб, қўнгизга айланиб қолма. Инсон бўл, инсон!»

«Ақл қувватининг мўътадиллиги тадбирнинг чиройли, зеҳннинг тиниқ, фикр-ўйларнинг тўғри ва ишончли бўлишини таъминлайди, амалларнинг нозик, нафс одатларининг махфий жиҳатларини англашни ўргатади, – дейдилар ҳазрат Имом Ғаззолий. – Ақлнинг ҳаддан ошиши макр-ҳийлага, фирибгарлигу айёрликка бошлайди. Агар ақл меъёрдан паст бўлса, бефаҳмлик, хом гайрат, аҳмоқлик ва жунун пайдо қилади. «Хом гайрат» деганда дунё ва охират ишларидаги тажрибасизлик, яъни фойда-зарарни фарқлаш қувватининг заифлиги назарда тутиляпти. Дарҳақиқат, инсоннинг тасаввур ва хаёл қилиш қуввати нечоғли соғлом бўлмасин, тажрибасизлиги туфайли баъзан касалга ўхшаб қолади. Аҳмоқлик ва жиннилик ўртасидаги фарқ шундаки, аҳмоқнинг мақсади тўғри, лекин уни амалга ошириш йўли нотўғри. Чунки аҳмоқ

мақсадга олиб борувчи йўл хусусида тўғри қарашга эга эмас. Жинни эса танлаш лозим бўлмаган нарсани танлайди. Аслида жиннидаги танлов ихтиёрининг асоси бузуқ».

Ақлли, ақлсиз ва аҳмоқнинг фарқини билиб олгандай бўлдик. Энди ақл хусусида фаҳмимиз етганича ақллашайлик. Дастлаб «Калила ва Димна»га мурожаат қиламиз:

Инсонни бутун ҳайвонлардан юқори қўйган, уни дунёнинг бутун сирларидан воқиф этган тўрт нарса будир: ҳикмат, ақл, қаноат ва адолат. Илм таҳсил этмоқ, савод чиқармоқ ва ҳар нарсани атрофлича тушуна билмоқ — ҳикматга; тадбир, сабр, назокат, марҳамат — ақлга; ҳаё, олижаноблик, ўзини қўлга олмоқ ва ўзининг ҳақ-ҳуқуқини билмоқ — қаноатга; тўғрилиқ, ваъдага вафо, эзгу ишлар қилмоқ ва яхши хосиятли бўлмоқ — адолатга тегишлидир. Бу сифатларнинг бариси бир одамда мужассам бўлса, дунёдаги энг буюк мавқе ҳам уни гангитиб қўймайди. Энг катта кулфат ҳам уни саросимага сола билмайди. Бундай одам атрофида ўзини қувонтирмайдиган нарсаларнинг борлигидан ҳам емайди, ўзида мавжуд нарсалардан маҳрум бўлса, ранжймайди. Бошига фалокат келса, ўзини йўқотиб қўймайди. Ҳикмат — битмас-туганмас хазинадир. Харжлаганинг билан у камаймайди. Асраганинг билан унга нуқсон етмайди. Ҳикмат шундай либоски, кийганинг билан эскирмайди (Ниҳояси йўқ роҳат ҳисобланмиш ҳикмат хусусида суҳбатимиз сўнггида яна батафсилроқ сўз юритамиз).

Ақл эса саховат эшиклари ва саодат хазиналарининг калитидир. Фоний дунёнинг азобу

уқубатларидан халос бўлиш, боқий дунёнинг ноз-неъматларига етишиш ақл ва идрокка боғлиқдир. Инсонга ҳамиша ақли ҳукмронлик қилиши керак. Ақлини йўқотган кун и ўзини фалокатга отган бўлади. Ақлсиз бошнинг азобини эса вужуд тортади. Истеъдод, ақл-идрок икки хилдир: бири — табиий, онадан тугма бўлади; иккинчиси — касбий, яъни тажриба воситасида эришилади. Инсонларда бўлган табиий истеъдод ёғочдаги ёниш хусусиятига ўхшайди. Ёғочга ўт қўйилмаса, ёнмайди. Шунга ўхшаш, табиий истеъдод ва ақл ҳам тажриба бўлмаса ўзини кўрсата олмайди. Олимлар тажриба инсон ақл-идрокини камолга етказди, деганлар.

Усмон Нурий Тўпбошнинг «Маснавий боқчасидан» китобидан бу сатрларни келтирамиз:

Ҳақиқий ақллилик илоҳий амрга итоат қилиш бўлиб, асл истиқбол айнан шу итоатдир. Бу айни замонда абадий ҳаётга жиддий ҳозирлик кўриш ҳамдир. Чунки Қуръони каримда Аллоҳ таоло ақл ҳақида бундай марҳамат қилади: «Ваъз-эслатмаларни фақат ақли донишларгина оладилар» (Бақара сураси); «...ақл эгаларигина эслатма оладилар» (Раъд сураси).

Бир одамни Пайгамбар (с.а.в.)га жуда кўп мақтадилар. Уни ҳар мақташганида Расулуллоҳ (с.а.в.) «Ўзи ақллими?» — деб сўрар эдилар. Бошқа бир ҳадисда эса: «Ақли киши нафсини ҳою ҳавасга бермаган, ўлимдан кейинги охират ҳаёти учун ҳозирланган кишидир», дейилади.

Аллоҳ таоло ақли донишларга ибратли ҳодисалардан ўрнак олишлари лозимлигини марҳамат қилади. Бу дунёнинг алданиш ва хусрон

уқубатларидан халос бўлиш, боқий дунёнинг ноз-неъматларига етишиш ақл ва идрокка боғлиқдир. Инсонга ҳамиша ақли ҳукмронлик қилиши керак. Ақлини йўқотган кунини ўзинини фалокатга отган бўлади. Ақлсиз бошнинг азобини эса вужуд тортади. Истеъдод, ақл-идрок икки хилдир: бири — табиий, онадан туғма бўлади; иккинчиси — касбий, яъни тажриба воситасида эришилади. Инсонларда бўлган табиий истеъдод ёғочдаги ёниш хусусиятига ўхшайди. Ёғочга ўт қўйилмаса, ёнмайди. Шунга ўхшаш, табиий истеъдод ва ақл ҳам тажриба бўлмаса ўзини кўрсата олмайди. Олимлар тажриба инсон ақл-идрокини камолга етказди, деганлар.

Усмон Нурий Тупбошнинг «Маснавий боқчасидан» китобидан бу сатрларни келтирамиз:

Ҳақиқий ақллилик илоҳий амрга итоат қилиш бўлиб, асл истиқбол айнан шу итоатдадир. Бу айни замонда абадий ҳаётга жиддий ҳозирлик кўриш ҳамдир. Чунки Қуръони каримда Аллоҳ таоло ақл ҳақида бундай марҳамат қилади: «Ваъз-эслатмаларни фақат аҳли донишларгина оладилар» (Бақара сураси); «...ақл эгаларигина эслатма оладилар» (Раъд сураси).

Бир одамни Пайгамбар (с.а.в.)га жуда кўп мақтадилар. Уни ҳар мақташганида Расулуллоҳ (с.а.в.) «Ўзи ақллими?» – деб сўрар эдилар. Бошқа бир ҳадисда эса: «Ақлли киши нафсини ҳою ҳавасга бермаган, ўлимдан кейинги охират ҳаёти учун ҳозирланган кишидир», дейилади.

Аллоҳ таоло аҳли донишларга ибратли ҳодисалардан ўрнак олишлари лозимлигини марҳамат қилади. Бу дунёнинг алданиш ва хусрон

мамлакати, ҳаёти эса бешик билан тобут орасидаги тор йўлак эканлигини билдиради. Шунингдек, бу дунё унга (яъни, шу дунёга) бандалик қилишга арзимаслигини ва инсон қандай яшашидан қатъи назар сўнгги манзили қабр бўлишини таъкидлайди.

Қуръони карим мезонига амал қилган ақл бир неъматдир. Салоҳияти ва иқтидорини Қуръони каримга бўйсундирмаган ақл эса ўз эгасини аҳмоқлик сари судрайди. Тарих ўзини ақлли ҳисоблаб, нафсини сигинувчи бутта айлантирган, дунёни охиратдан устун қўйган золим, гаддор ва аҳмоқлар билан тўлиб-тошгандир. Қуръони каримни зийраклик билан ўқисак, пайгамбарлар ҳақидаги қиссаларда бундай шахсларнинг аҳмоқона ҳоллари ибрат ўлароқ келтирилганига гувоҳ бўламиз.

Ҳақиқий маънода ақлли бўлиш Аллоҳ берган истеъдодни Қуръон ва суннатга мос равишда ишлатишдир. Ақл маънавият билан йўғрилсагина ўз қадрини билади ва ҳийлалардан ўзини ҳимоя қила олади. Акс ҳолда нафснинг тузогига тушиб, унинг орзуларига асирлик кишанлари билан боғланиб қолади.

Инсон ақли турли кўринишларда намоён бўлади:

- Назокатли ва мулойим муомалада;
- Ўзи ким эканлигини билиб, шунга риоя қилишда;
- Одил шоҳларга риоя қилиб, уларнинг орзу-истакларини амалга оширишда;
- Ўз сирларини дўстга билдириш ёки билдирмасликни билишда, яъниким, ақлсизнинг сири бўлмайди, ҳар нарсаси тилида туради;

- Ўзининг ва бошқаларнинг сирини сақлашда;
- Шоҳлар саройида эҳтиёт бўлиб, сарой аҳлига ширин тил билан муомала қила билишда;
- Тилини тийиб, ортиқча сўзламасликда;
- Мажлисларда жим ўтиришни одат қилиб, сўралмаган нарсаларни айтмаслик ва пушаймонлик келтирадиган сўзларни тилга олишдан сақланишда.

Ақлли одам қиладиган ишининг охири нима билан ва қандай туташини олдиндан кўз ўнгига келтириши керак. Қаерга боражагини йўлга чиқишдан аввал билиши шарт. Акс ҳолда у йўлнинг ярмида сарсон бўлиб қолади. Фалокатдан бошқасига йўлиқмайди.

Аждодларининг ҳаётидан ибрат олиб, уларнинг тажрибасидан фойдаланган одам ақлли ҳисобланади. Ақлли одам бошқаларнинг хатосидан ҳам ибрат оладиким, «Аҳмоқдан ақл ўрган» деб бекорга айтмаганлар. Мақолни тўғридан-тўғри тушунишга уринсак, ажабланамиз, чунки аҳмоқдан аҳмоқликни ўрганиш мумкин. Мақолнинг чуқур маъноси шундайки, аҳмоқнинг гапларини эшитиб, аҳмоқона ҳаракатлари туфайли эл олдида шармандали ҳолга тушишини кўриб, мулоҳаза юритиш ва у қилган аҳмоқликларни такрорламаслик керак. Ақл эгаси кўрганидан ибрат, эшитганидан сабоқ оладики, оқибатда ўтган хатоликлари учун фақат ҳасрат ва надомат чекавермай, аксинча, бу ишларни такрорламаслик чораларини кўради. Ҳазрат Навоий деганлар: «Ақлли одам эл хатосини кўриб, хулоса чиқаради ва тўғри йўлни танлайди. Бунини у хатосини бошқалар сезишидан ва юзига солишидан олдинроқ қиладди:

*Оқил чу кўрса элда хато ижтиноб этиб,
Андин савоб йўл сари мойил қилур ўзин.
Қуймас анинг хатосига эл айлаб эътироз,
Айтурга юзи ўтрусида саҳвининг сўзин.*

(Оқил бошқаларда хато кўрса ўзини тортади. Ўзини тўғри йўл сари мойил қилади. Унинг хатосига эл эътироз билдириб, юзига қараб айбини айтишга ўрин қолдирмайди).

Одам боласининг ўзбилармонлиги ақлнинг заиф, кучсизлигидан дарак беради. Ўзбилармон одам ҳамиша машаққатда яшайди. Зиёнали ҳар нарсада бир фойда ҳам бор, деб айтадилар. Энг яхшиси, бошқаларнинг кўрган зиёнларини назарда тутиб, уларнинг фойдали тажрибаларидан истифода этишдир.

Афсуски, ҳаётда аксини кўриб турамиз. «Биров томдан ташласа, сен ҳам ташлайсанми?» деган нақл бор. Кўриб турибмизки, бир одам аҳмоқлик қилиб томдан ташлади. Ўлмаган тақдирда ҳам лат еди, азоб чекди. Биз ҳеч қачон ўзимизни аҳмоқ санамаймиз, бироқ ўша томдан бир ташлаб кўришга интилаверамиз, баъзан ташлаймиз ҳам. Бу мисолни аниқроқ тарзда ифода этсак: қўшнимиз ёки қариндошимиз дабдабали тўй қилди ва қулогига қадар қарзга ботди. Тўйдан кейинги роҳат ўрнига азобли кунлар бошланганини ўзимиз ҳам кўриб, унданда дабдабали тўйга ҳаракат қиламиз. Ундан кўпроқ қарз кўтарамиз. Бу қилмишимиздан «Сен бир қаватли уйнинг тоmidан ташласанг, мен тўққиз қаватли уй тоmidан ташлайман, абжагим чиққанини ҳамма кўрсин» деган маъно чиқмайдими? Кимлардир бизларни бу нодонликдан тўхтатмоқчи ҳам бўлади, «аҳмоқлик

қилма», деб танбеҳ берса, биз унга «ўзинг аҳмоқсан», деб катта кетамиз. Ўзининг ниҳоятда ақллилигига астойдил ишонган одам деярли ҳамиша ақли паст ёки бутунлай беақл одамлар тоифасига киришини билсак, эҳтимол бундай жавоб қилмасдик. Ҳазрат Умар (р.а.): «Ақлли инсон яхшиликни ёмонликдан ажрата оладиган одам эмас. Ҳақиқий ақл соҳиби иккита ёмон ишдан қайси бирининг зарари кўпроқ эканини билган одамдир» деган ҳикматларни унутмасак, ўзимизга фойдалидир. Ҳар ким ақлу фаросат этагини маҳкам ушласа, мартабаси ошади ва эл ўртасида обрўли, эътиборли бўлади. Нафс буйруғига бўйин эгса, хор-зорлик гирдобида ҳалок бўлади. Чунки ақл улугликка, ақлсизлик эса тубанликка етаклайди. Арслон йиртқичлиги, тулки айёрлиги, инсон эса ақлу ҳикмат, одоб ва ахлоқи билан кун кечиради. Ақл ва фаросат қуёшга ўхшайди. Бепарволик туфайли тушиши мумкин бўлган доғларга ўрин қолдирмайди.

Айрим пайтларда бир аҳмоқнинг аҳмоқона ишини бошқа аҳмоқ «Ақлли иш қилибсан», деб мақтаётганига ҳам гувоҳ бўламиз:

– Фалончи бир йилдан бери қарзини қистаб келавериб, жонимга тегди. Бергани бир ярим минг доллар-у, даъвоси осмонда. Кеча келганида бир оз кайф қилиб ўтирган эканман, газабим қўзиб орқасига иккита тепиб, жағига бир мушт урувдим, қораси ўчди.

– Ақлли иш қилибсан, бунақа нокаслардан қарз сўраш керакмас.

Икки аҳмоқ учрашганида яхшилик тугилишини умид қилиш — хўроздан ҳар кун тухум кутиш билан баравар. Бошқачароқ айтсак: икки

қилма», деб танбеҳ берса, биз унга «ўзинг аҳмоқсан», деб катта кетамиз. Ўзининг ниҳоятда ақллилигига астойдил ишонган одам деярли ҳамиша ақли паст ёки бутунлай беақл одамлар тоифасига киришини билсак, эҳтимол бундай жавоб қилмасдик. Ҳазрат Умар (р.а.): «Ақлли инсон яхшиликни ёмонликдан ажрата оладиган одам эмас. Ҳақиқий ақл соҳиби иккита ёмон ишдан қайси бирининг зарари кўпроқ эканини билган одамдир» деган ҳикматларни унутмасак, ўзимизга фойдалидир. Ҳар ким ақлу фаросат этагини маҳкам ушласа, мартабаси ошади ва эл ўртасида обрўли, эътиборли бўлади. Нафс буйругига бўйин эгса, хор-зорлик гирдобиди ҳалок бўлади. Чунки ақл улугликка, ақлсизлик эса тубанликка етаклайди. Арслон йиртқичлиги, тулки айёрлиги, инсон эса ақлу ҳикмат, одоб ва ахлоқи билан кун кечиради. Ақл ва фаросат қуёшга ўхшайди. Бепарволик туфайли тушиши мумкин бўлган доғларга ўрин қолдирмайди.

Айрим пайтларда бир аҳмоқнинг аҳмоқона ишини бошқа аҳмоқ «Ақлли иш қилибсан», деб мақтаётганига ҳам гувоҳ бўламиз:

– Фалончи бир йилдан бери қарзини қистаб келавериб, жонимга тегди. Бергани бир ярим минг доллар-у, даъвоси осмонда. Кеча келганида бир оз кайф қилиб ўтирган эканман, газабим қўзиб орқасига иккита тепиб, жагига бир мушт урувдим, қораси ўчди.

– Ақлли иш қилибсан, бунақа нокаслардан қарз сўраш керакмас.

Икки аҳмоқ учрашганида яхшилик тугилишини умид қилиш — хўроздан ҳар куни тухум кутиш билан баравар. Бошқачароқ айтсак: икки

аҳмоқнинг учрашувидан яхшилик ҳосил бўлишига учинчи аҳмоқгина ишониши мумкин. Агар қарздорнинг зулмини эшитган биродари:

– Дўстим, бир гуноҳ устига иккинчи гуноҳни орттирибсан. Дарҳол жабрдийданинг ҳузурига узр сўраб бор. Аллоҳга тавба қил. Тез кунлар ичи қарзингни ҳам қайтар-у, биродарлик ришталарини тиклаб ол! – деб айтса, унинг ақли намоён бўлади. Бунақа ҳолатларда ақл покиза қалбга қушилса, фазилатга айланади. Акс ҳолда ақл фазилат эмас.

Бирон-бир ҳиссиёт, хусусан бойишга майл уйгонганида гоят эҳтиёт бўлмоқ даркор. Агар ақл бўлмаганида ҳиссиётлар одамнинг тинкаматорини қуритган бўларди. Бемаъни ҳиссиётларни жиловлаш учун ҳам одамга ақл берилган, шундай эмасми? Куч — ақлда. Ақлсиз бош — бамисоли шамсиз шамдон, дейдилар. Инсон жасадигаги ақл дарахтга ўхшаркан. Дарахт соғлом ва серҳосил бўлса, ундан самара умид қилиш мумкин. Унга пажмурдалик ва хазон етса, ўтин қилиб ёқишдан бошқа нарсга арзимади.

Инсоннинг бошида кўз, қулоқ, огиз, бурун каби қийматли аъзолар жойлашган. Лекин инсонийлик моҳияти гўзал кўз ёки бежирим қулоқ билан эмас, балки ақлу заковат, маънавият ва қувваи ҳофиза билан юзага чиқади. Бу эса миядан ўрин олган бир жавҳар бўлиб, Аллоҳнинг инсонга тақдим этган буюк неъматидир. Миядаги кичкина бир илат туфайли киши телбага айланади, ҳайвонлар қилмаган ишларни қилади. Инсоният ҳануз бу сирнинг тагига етолгани йўқ. Ҳаётни йўқдан бор қилган Холиқи Зулжалол ҳамма нарсани гўзал интизом

билан яратган. Бунинг қадру қийматини англамаган кимса нодондир. Аллоҳ таолонинг кучқудратини ҳар бир одам ақли ва қалби билан танимоғи ва белгилаб берган ҳудудларидан четга чиқмаслиги лозимлигини бир нафас ҳам унутмаслик даркор!

Ҳазрат Навоий ақлни гавҳарга қиёслаганлар ва деганларки:

«Гавҳар балчиққа тушгани билан қиймати камаймас. Эшакмунчоқ тожга таққан билан фе-руза ўрнини тутмас ва ҳеч ким унинг баҳоси пастлигини унутмас».

*Зевар била шакли хуб бўлмас,
Ҳар қизки эрур йамон лиқолиғ.
Ҳар неча қоронгу бўлса ҳужра,
Шамъ анда бўлур фузун зиёлиғ.*

Дейилмоқчиким: қиз агар хунук бўлса, безак билан чирой топа олмайди. Ҳужра ҳар қанча қоронги бўлса ҳам шамнинг равшан нурини бўға олмайди, аксинча, қоронги ҳужрада шамнинг нури қадрлироқ бўлади.

Инсонлар ақл билан мумтоздирлар. Ақл туфайли яхшилик ва ёмонликни идрок эта оламиз. Шунинг учун ихтиёримизни яхшиликка сарф этиш — ақлимиз қўлидадир. Киши молсизликдан қашшоқ бўлса-да, ақлдан бой бўлишга тинмай интилиши керак. Чунки мол билан бой бўлгандан ақлан бой бўлган афзалроқдир. Ақл билан мол тўпласа бўлади, мол билан ақл тўплаб бўлмайди.

Бу ўринда баён этилажак шарафли ҳадисни Абу Ҳурайра (р.а.) Расули Ақрамдан (с.а.в.)

ривоят этганлар. Расулуллоҳ (с.а.в.) бундай марҳамат қилдилар:

Сизлардан аввалги умматлардан уч кимсанинг: абрас, кал ва кўрнинг аҳволидан ҳикоя қилиб бераман. Аллоҳ таоло имтиҳон қилиш учун уларнинг олдига бир малакни юборди. Малак абрас касаллигига мубтало бўлиб, баданига оқ тушган одамнинг олдига келди-да сўради:

– Дунёда жону дилинг билан нимани истайсан?

– Бу хасталиқдан қутулиб, танамга гўзаллик қайтишини, одамлар мени кўрганларида ирганмай қувонадиган чирой соҳиби бўлишни истайман. Фоний дунёда бундан бўлак хоҳишим йўқ.

Малак бу одамнинг баданини силади ва абрас хасталигидан халос этиб, уни гўзал бир вужуд соҳиби қилиб қўйди-да:

– Энди сенга давлат бераман. Қандай молни яхши кўрасан? – деб сўради.

– Туяни яхши кўраман, – деди абрас.

Малак унга ўн ойлик ургочи туяни берди-да: «Бу туяни Аллоҳ сен учун баракали этсин», деб дуо қилгач, калнинг олдига борди:

– Дунёда жону дилинг билан нимани истайсан?

– Бирдан-бир умидим чиройли сочга эга бўлиш. Бунинг учун ҳеч нимами аямайман, – деди кал.

Малак уни ҳам силади. Калнинг бошидан чиройли соч ўсиб чиқди.

– Энди сенга давлат бераман, нимани хоҳлайсан? – деб сўради малак.

– Сигирни яхши кўраман, бир сигирим бўлишини қачондан бери орзу қиламан, – деди кал.

Унга бир сигир берилди. Малак: «Бу согин сигирни Аллоҳ сен учун баракали этсин», деб дуо қилгач, хайрлашди-да, кўрнинг олдига бориб сўради:

– Дунёда жону дилинг билан нимани истайсан?

– Энг орзу қилганим — кўзларимнинг кўришидир, – деди сўқир умид билан.

Малак уни ҳам даволади, кўзларини очгач:

– Сенга бойлик бераман, нимани яхши кўрасан? – деб сўради.

– Энг яхши кўрганим қўйдир. Қўй сурувларим бўлишини орзу қиламан.

Унга совлиқ берилди. Туя — бўталоқ, сигир — бузоқ туғиб берди, қўй қўзилади. Бу уч одам шунчалик бойиб кетдиларки, кўп вақт ўтмай учаласининг ҳам бир водийни тўлдирадиган туялари, сигирлари, қўйлари бўлди. Уларнинг ҳар бирлари бир водийга эга бўлиб, фароғатда яшаётган кезларда Малак яна Ерга тушди. Абрас хасталигидаги бемор қиёфасига кирди-да, бир пайтлар шу касалликдан азоб чеккан одамга рўпара бўлиб ўтинч билан деди:

– Эй бадавлат инсон! Мен бир гариб мусофирман. Кўп юрдим. Менга Аллоҳ ризолиги учун бир туя бер, манзилимга етиб олай. Сенинг рангинг ва баданингни чиройли қилгани ҳаққи менга кўмаклаш.

– Сенга берадиган нарсам қолмаган, ҳамма нарсани бериб бўлганман, – деди абрас.

– Мен сени таниётганга ўхшайман. Сен ҳамма ҳазар қиладиган, одамлар ирганадиган абрас эмасмисан? Сен жуда камбагал эдинг. Аллоҳ сенга ургочи туя бериб, бадавлат қилмадими? – деди Малак.

– Йўқ, мен у одам эмасман. Бу мол менга отамдан, бобомдан қолган.

– Агар ёлгон сўзласанг, Аллоҳ сени аввалги ҳолингга келтириб қўяди, – Малак шундай дедида, ундан нари кетиб, калнинг олдига борди. Абрасга айтган гапларни унга ҳам айтди, ёрдам сўради. Кал ҳам худди абрас каби рад жавобини берди. Малак унга ҳам «Агар ёлгон гапирсанг, Аллоҳ сени аввалги ҳолингга қайтарсин», дедида, кўрнинг олдига борди. Унга сўқир ҳолида рўпара бўлиб ёлборди:

– Мен фақир, йўқсил одамман, йўлдан қолдим. Юртимга қайтишга имконим йўқ. Менга Аллоҳ ризоси учун ёрдам бер. Сенинг кўзларингни очган, равшан қилган, сенга давлат берган Жаноби Ҳақнинг ризоси учун менга битта қўй бер.

Аввал сўқир бўлган, Аллоҳнинг марҳамати билан кўзи очилиб, бойиб кетган одам тиланиб келган кишига қараб гоят ачиниб, дедики:

– Эй гариб йўлчи! Мен аввал худди сен каби кўр эдим. Аллоҳ кўзларимни равшан қилди. Мен фақир эдим, Аллоҳ менга бир совлиқ берди. Бундан давлат орттирдим. Аллоҳ ризоси учун битта эмас, истаганингча қўй ол.

Ақлини йўқотмаган бу одамга қараб Малак шундай хитоб қилди:.

– Қўйларинг ҳам, барча давлатинг ҳам ўзингга буюрсин. Аллоҳ баракатини янада оширсин. Бу сизлар учун Аллоҳ томонидан бир имтиҳон эди. Танишларинг имтиҳонда панд еб, Аллоҳнинг газабига учрадилар...

Бу шарафли ҳадис ақл эгалари учун беқиёс ибрат дарсидир. Атрофимизга қарайлик-чи, қадим замонларда яшаган ўша абрас ва кал-

га ўхшаганларни ҳозир учратармикинмиз? Афсуски, учратамиз. Кимки улардан ёрдам сўраса, ақл ургата бошлайдилар, ёрдам ўрнига насиҳатларни қалаштириб ташлайдилар. Не гамки, бундай аҳмоқлар узоқ мозийдан бери бор. Аллоҳнинг бу ҳикмати кўринг: ёмон феъллиларнинг, яъни аҳмоқларнинг феъллари бир-бирига айнан ўхшайди. Аллоҳ! Аллоҳ! Бизларни ундайлардан қилма! Субҳаноллоҳ!

Оқил киши ўз умрини озгина мол билан хуррам ва шодликда ўтказди. Нодон киши ҳисобсиз молу давлат билан доимо гам-алам тортиб, саргардонлик билан кун кечиради. Барча нарсанинг кўнгилдагидек туташади ақлга боғлиқ. Шунинг учун оқил киши барчадан улуг ва муҳтарамдир. Ақл — нафснинг зиндони, ҳою ҳавас эса оромгоҳи ҳисобланади. Ҳою ҳавас турли хил иштиёқ ва орзуларни нафс олдига туҳфа қилиб олиб келади. Аммо бу беҳуда ҳавасларни АҚЛ ман қилади. Демак, кишининг нафси ҳою ҳавасга мойил, ақлдан эса узоқдир. Шунинг учун оқил инсон нафс кўйига кирмай, ақл садосига қулоқ солади. Ишнинг оқибатини ўйлайди. Киши бахт-саодатга нафс орқали эмас, балки ақл орқали эришажагини тарих беҳисоб тарзда исбот этганки, бу ҳам бизлар учун ибратдир. Алломаларнинг бу гўзал фикрига қулоқ тутинг:

Бадан — нафс ўлкаси ва шаҳридир. Қалб шу ўлканинг қоқ марказидир, қолган аъзолар унинг хизматкорлари, ботиний қувват эса ўлканинг ёритувчи фонусидир. Ақл — уни тўғри йўлга бошловчи вазир. Истак ва орзу хизматкорларнинг ризқини мувофиқлаштирувчи восита. Жаҳл ва ғазаб шу ўлканинг

миршабларидир. Газаб инсонга тутри йўлни кўрсатаётгандек туюладиган, аслида эса ёмонлик ва тузоқ ҳозирлаб қўйган қулдир. У аввал насиҳат қилиб туради, кейин ўлдиради. Қалбни оқкўнгил вазирига қарши қайрайди. Ақлнинг олди қисмидаги ҳаё қўриқчи мисолдир. Ақл ўртасида эса фикрлаш қуввати мавжуд. Эслаб қолиш қуввати эса ақлнинг орқа қисмида жойлашган. Тил таржимон, беш сезги аъзолари эса унинг жосуси ва хабарчиларидир. Уларнинг ҳар бирига муайян вазифа топширилган. Кўз ранглар оламида, қулоқ овозлар оламида, бошқа аъзолар ҳам тегишли оламлар вазифаларни бажаришади. Уларнинг ҳар бири ўзига хос хабар манбаидир. Улар ўзлари билган нарсани нафсга етказадиган эшикбон сингаридирлар. Подшоҳ мартабасидаги Қалб дуруст бўлса, қўл остидагилар ҳам дуруст, аксинча, бетавфиқ бўлса, қўл остидагилар ҳам шундай бўлади. Қалб кин, газаб, сабрсизлик, ҳирс, ортиқча орзу ва тақдирдан рози бўлмаслик каби ботиний хасталиклардан фориғ бўлсагина нажот топиб, ҳаловатга эришади.

Ақл — Аллоҳ берган энг буюк инъом. У бизни эҳтиросларимиз ва нуқсонларимиздан баланд тутибгина қолмай, фазилатларимиз, истеъдод ва эзгуликларимиздан мақсадга мувофиқ фойдаланишда ёрдам беради. Зеро, ақлли бўлишнинг ўзи кифоя эмас, муҳими — бор ақлни ишлата билиш керак. Донолар орасида: «Айримларда ақл зўриқиш туфайли барбод бўлади. Аксарият инсонларда эса ишлатилмаганидан могорлаб кетади» деган гап ҳам бор. Ҳаётда чарчаш туфайли барбод бўлишни

кам учратамиз, аксинча, ақлнинг могорлаб кетгани кўп учрайди. Баъзи одамларда ақл бутун умри давомида ташландиқ ер каби қаровсиз қолаверади. Ҳолбуки, ақл мулоҳаза юритиш, англаш хусусиятига, яъни сабаб ва оқибатни узвий боғлаш, «Нима учун?» деган саволга жавоб бериш, тасодифларни аниқлаш, қонуниятларни очиш, кутилмаган ҳолатларнинг янги шароитларга мослигини белгилаш, воқеалар занжирининг боши ва ниҳоясини топиш қудратига эга. Шу туфайли инсон танасидаги соғлом ақл энг кичик вужудда жамулжам бўлган беқиёс буюклик саналади.

Қадим замонда бир шаҳарда Қосим исмли меҳнаткаш одам яшарди. Кеча-кундуз ишлаб, меҳнати орқасидан бойлик ҳосил қилди, орттирган пулларини «бирон кунимга асқотар» деган умидда кўзачага жойлаб, бегона кўздан нари деган мақсадда жар ёқасидаги чилонжийда дарахтининг остига қўйди.

Орадан бир неча кун ўтгач, пулга муҳтож бўлди-ю, кўзачани олиш учун дарахт остини кавлади. Не мусибатки, кимдир кўзачани кавлаб олиб кетибди. Бундан Қосимнинг ёруғ куни тунга айланиб, боши гангиди. Унинг фозил бир биродари бор эди. Дарҳол унга учраб, арзи ҳол қилди. Фозил киши Қосим билан дарахт ёнига келди. Ўйлади. Бироқ, бирон тайин фикрга кела олмади. Бу онда уларга дарвишсифат бир одам, сўнг ёш бола яқинлашдилар. Воқеадан уларни ҳам бохабар этдилар.

– Чилонжийданинг илдизи турли хасталикларга дори бўлгани учун шифо истагидаги кимдир кавлаб олган, – деди у киши. Унинг фикрини бола қувватлади:

кам учратамиз, аксинча, ақлнинг могорлаб кетгани кўп учрайди. Баъзи одамларда ақл бутун умри давомида ташландиқ ер каби қаровсиз қолаверади. Ҳолбуки, ақл мулоҳаза юритиш, англаш хусусиятига, яъни сабаб ва оқибатни узвий боғлаш, «Нима учун?» деган саволга жавоб бериш, тасодифларни аниқлаш, қонуниятларни очиш, кутилмаган ҳолатларнинг янги шароитларга мослигини белгилаш, воқеалар занжирининг боши ва ниҳоясини топиш қудратига эга. Шу туйғайли инсон танасидаги соғлом ақл энг кичик вужудда жамулжам бўлган беқиёс буюклик саналади.

Қадим замонда бир шаҳарда Қосим исмли меҳнаткаш одам яшарди. Кеча-кундуз ишлаб, меҳнати орқасидан бойлик ҳосил қилди, орттирган пуллари «бирон кунимга асқотар» деган умидда кўзачага жойлаб, бегона кўздан нари деган мақсадда жар ёқасидаги чилонжийда дарахтининг остига қўмиб қўйди.

Орадан бир неча кун ўтгач, пулга муҳтож бўлди-ю, кўзачани олиш учун дарахт остини кавлади. Не мусибатки, кимдир кўзачани кавлаб олиб кетибди. Бундан Қосимнинг ёруғ куни тунга айланиб, боши гангиди. Унинг фозил бир биродари бор эди. Дарҳол унга учраб, арзи ҳол қилди. Фозил киши Қосим билан дарахт ёнига келди. Ўйлади. Бироқ, бирон тайин фикрга кела олмади. Бу онда уларга дарвишсифат бир одам, сўнг ёш бола яқинлашдилар. Воқеадан уларни ҳам бохабар этдилар.

– Чилонжийданинг илдиизи турли хасталикларга дори бўлгани учун шифо истагидаги кимдир кавлаб олган, – деди у киши. Унинг фикрини бола қувватлади:

– Табиблардан сўраш керак, қайси табиб кимга чилонжийда илдизидан дори тайёрлаб берган бўлса, дарахтнинг тагини кавлаётиб кўзачани топган ҳам ўша киши бўлади.

Қосим ҳам, унинг фозил дўсти ҳам йўловчи одам ва нотаниш боланинг ақл-фаросатларига таҳсинлар айтиб, табиблар ҳузурига бирма-бир бориб суриштирдилар. Табиблардан бири уларнинг муаммоларини тинглагач, дедик:

– Ҳожи Ҳайдар исмли хаста одамни муолажа қилмоқ учун чилонжийда илдизини топиб келтиришни буюриб эдим. У киши келтирди, мен дори тайёрлаб бердим. Иншооллоҳ, дардига шифо топгай.

Табиб айтган манзил бўйича бориб, ҳожи Ҳайдарни топдилар.

– Шифо илинжида чилонжийда илдизини кавлаб олмоқчи эдим, бир кўзача чиқди. Дарахт бирон бог ичида бўлсайди, бог эгасидан суриштирардим. Эгасиз, жар ёқасида бўлгани учун кўзачани уйга келтириб қўйдим. Аслида кўзачага тегмаслигим жоиз эди. Бироқ, ҳалол-ҳаромнинг фарқига бормайдиган бирор одам қўлига тушиб қолса, эгаси чирқирамасин деган мақсадда олдим. Омонатга хиёнат қилишдан Аллоҳ сақласин!

Қосим кўзачанинг ҳажми, рангги ва ичидаги тангаларнинг миқдорини айтгач, ҳожи Ҳайдар бойликни эгасига қайтарди. Қиссадан ҳисса шуки, ҳар қандай муаммо ақл ила ҳал қилинур.

Ҳар бир одамнинг оз бўлса-да, ўз ақли бўлгани яхши. Чунки Фирдавсий ёзганларидек:

*Ақлдан ғамгинлик, шодлик, уқтамлик,
Ақлдан борлигу йўқлигу камлик.*

Инсон дунёда ўз ақли билан яшамоқ учун туғилади. Ақл ўргатувчиси кўп бўлган ишдан фойда кам. Кимнингки ўз ақли йўқ экан, унга ҳамма одамларнинг бирваракай ақли ҳам наф беролмайди. Кўзи ожиз одам бу нуқсонини ёнидагилар ҳисобига тўлдиролмайди. Қаерда ақл етишмаса, у ерда ҳамма нарса етишмайди. Бу ўринда фақат ўз ақлига маҳлиё бўлиб, ўзбилармонлик билан кун кўришни ўз ақли билан яшашга интилишдан фарқлаб олиш керак. Яъни, ҳар нарса меъёрида бўлиши афзал. Меъёрдан ошилса, биринчи ҳолатда мағрурлик ва кибр, иккинчисида эса танбаллик, лоқайдлик нишонлари кўринади.

«Кўр ҳассасини бир марта йўқотади», «Оғзи куйган қатиқни ҳам пуфлаб ичади» деган мақоллар мағзини чақиш керак. Бу мақоллар ақлли одамларга нисбатан айтилган. Ҳар қандай ақлли одам ҳаёт йўлида озми-кўпми, қоқилиб туради. Ақлли одамлар тубан ва ярамас муҳитта тушиб қолсалар, тезда ундан қутулишга ҳаракат қилишлари зарур. Муайян вазиятда ақлини йўқотмаган одам умуман ҳеч нарсани йўқотмайди. Кимки кўр-кўрона номаълум йўлга чиқса, халқнинг тўғри кетаётган йўлидан узоқлашади ва қанча кўп йўл юрса, шунча кўп адашади. Агар бир одамнинг кўзига тикан кирса ва бу тиканни чиқариб олмасдан, уни аҳамиятсиз бир нарса ҳисоблаб кўзини ишқай бошласа, мутлақ кўр бўлади. Ақлли одам кўпнинг раъйи билан ҳисоблашиб, унга ишониши лозим. Шу билан бирга, ақл ва тажрибанинг сўзларига ҳам қулоқ солиши зарур. Ақлли одам ўзига раво кўрмаганини ўзгага ҳам раво кўрмаслиги шарт. Чунки ҳар бир ишнинг ўз мукофоти ва оқибати

мавжуд. Ақл билан фалокатнинг олдини олган, саросимага тушмаган одам бахтиёрдир. Ақл ва иродага таянмаган одам бундай пайтларда нажот топа олмайди. Бахтсизлик юз берганда одамга ақлдан бошқа ҳеч нарса ёрдам бера олмайди. Шу боис ҳам донолар: «Ақл барча эзгу ишларнинг асоси, саодат дарвозаларининг калитидир», дейдилар. Бу хислат кимда бўлса, унга илм ва ҳилм фазилати қўшилса, у одам шаън-шавкатга, иззат ва ҳурматга сазовор бўлади. Юнон файласуфи Демокритнинг «Тана гўзаллигини, агар унинг заминида ақл ётмаса, ҳўкиз гўзаллигига ўхшатиш мумкин» деган фикрини эътиборсиз қолдирмаганимиз дуруст. Бу фикрни давом эттириб айтиш мумкинки: жасоратсиз ақл — аёлга хос хислат. Ақлсиз жасорат эса ҳайвонга хос хислат. Баён этилмиш фикрларнинг тасдигини «Қутадғу билиг»да ҳам ўқиймиз:

*Билиглик уқушлуқ киши ул киши,
Онингда нору борча йилқи туши.*

Маъноси будир: инсон дегани — илмли, ақлли кишиларга берилган номдир. Қолганлари йилқи сифатдир (яъни, ақлли, илмидан бошқасини йилқига қўшиб қўй, дейилмоқчи).

* * *

Тирик одамнинг вазифаларидан бири ҳақ билан ботилни ажрата олиш. Ҳақиқатни эса фақат ақл нури билангина кўриш мумкин. Чунки инсонга хос барча фазилатларнинг энг олижаноби ва муҳими ақлдир. Ер юзида қанча инсон бўлса, ҳаммасида ўзига яраша ақл бор.

Аммо барчанинг ҳаракати ҳам фақат инсонга хос гўзал ҳаракат эмас. Кимдир ўз ақли даражасида ҳужизга, кимдир оловга, кимдир ёғоч санамларга топинади. Кимдир пайғамбарни Худонинг ўғли, бошқаси императорни қуёшнинг ўғли деб сигинади. Кимдир ақли туфайли шараф тожига эришади, яна кимдир ақли қосирлиги туфайли ё гиёҳванд бўлади ёки зинокорлигининг мукофоти сифатида «СПИД» каби хасталикка чалиниб, дунёни шармандалик либосида тарк этади.

Ривоятки, эшак билан туя ҳамроҳликда борар эдилар. Рўпараларидан дарё чиқиб, биринчи бўлиб туя сувга тушди.

– Дарё чуқур эмас экан, сув қорнимдан келяпти, сенам тушавер, – деди туя эшакка.

Эшак дарё томон юрмай, орқасига тисарилиб деди-ки:

– Эй дўстим, дарё сен учун чуқурмасдир. Ҳар ҳолда қорин билан қориннинг фарқи бор. Сенинг қорнингдан келган сув мени кўмиб юборади-ку!

Ҳар ким ўз ақли ва қобилиятига қараб иш тутса, тўғри йўл танлаган бўлади. Акс ҳолда аввалроқ баён қилганимиз «Сен ўзингни томдан ташлабсан, менинг сендан кам ерим борми, мен ҳам ташлайман!» деганлар каби ақл неъматидан йироқлашамиз.

Ақл тенгсиз неъмат, аммо усталик билан фойдаланишни талаб этади. Барчада ақл бор, бироқ аксарият инсонларнинг ақли қисқа, заволли, ярим-япалоқдир. Чунончи, файласуфларни олайлик: минг хил дунёқараш, минглаб бир-бирига зид фалсафий оқимлар, мафкуралар, башарий тузумлар, адабиётлар, қонун-қоидалар...

Донолар ақлинг мақбулини «ақли салим» деганлар. Ҳар ақл мақбул дейилмайди, мақбул эмаси ҳам мавжуд. Мақбул бўлмаганларини биз аввал баён қилганимиздек, «ақлсизлик» ёки «аҳмоқлик» дейишга одатланганмиз. Биз бир инсоннинг ҳаракатига «ақлсизлик» деб баҳо берамиз, аммо унинг ўзича бу иши ақлдандир. Инсон ўз ақли даражасида кўп нарсаларни ўйлаб топиши мумкин. Кўп ишларни амалга ошириши ҳам мумкин. Аммо гап у амалга оширган ишнинг жамият учун маъқул ёки маъқул эмаслигида. Бошқача айтилса, ҳақиқатта мослигида ёки мос эмаслигида. Ақлнинг маҳсулотлари ҳақиқат тарозисида ўлчанади. Ақлли одам билан аҳмоқнинг фарқи шуки, ақлли доимо фикрлагани фикрлаган, аммо кам гапиради. Аҳмоқ эса доимо гапириб, ҳеч вақт ўйламайди. Ақлнинг тили ҳамиша фикрининг измида. Аҳмоқда бўлса бунинг акси. Ақлнинг тили — тафаккурнинг тилмочи, аҳмоқнинг тили эса гап ташувчи ва гийбатчидир.

Ўрни келганда кўп хонадонларнинг шўрини қуритаётган бир аҳмоқлик ҳақида ҳам гапириб ўтайлик. Ислоҳ ақлни муҳофаза қилади. Масалан, маст қилувчи ичимликларни ичиш ҳаром, яъни ман этилган. Чунки ичимлик ақлни кетказди. Майхўрлик аҳмоқликнинг улуг кўри-нишларидан бири, десак янглишмаймиз. Мана, ўзингиз мулоҳаза қилиб кўринг:

Майхўр бир одам маст ҳолда, сийдиги билан қўлини, юзини юва бошлади. Ундан: «Нима қиляпсан?» деб сўрадилар. «Покланяпман», деб жавоб берди у.

Бошқа бир майхурнинг дудоқларини ит ялай бошлади. Маст итга: «Эй жанобим, сен мени сийлаяпсан, Худо сени сийласин!» деди. Ит мастнинг юзига қараб чоптирди. Маст итнинг бу иши учун ҳам ташаккур айтди.

Бу икки воқеага ишонмагандирсиз ёки ла-тифа ўрнида қабул қилгандирсиз. Эҳтимол, лофдир? Нима бўлганида ҳам маст одамнинг ҳаракатларини диққат билан кузатсангиз, бундан баттар ҳолатларга гувоҳ бўлишингиз мумкин. «Мастлик — ростлик» деб бежиз айтмаганлар. Бизнингча «Мастлик — аҳмоқлик!» Мастлик инсоннинг ақлини олиб қўяди ва уни ўзлигидан, яъни инсонликдан узоқлаштирадиган аянчли бир ҳолга келтиради. Ит мастнинг юзига сияётганда у аҳмоқ одам юзимни бир меҳрибон юваяпти деб роҳатланди. Мастларнинг бадбўй оғизларидан қандай уят сўзлар чиқишини билмайдиган одам йўқ. Маст ака-укалар бир-бирларини «онангни...»лаб сўкишяпти. Ё, алҳазар! Ўз оналарини-я? Қайси аҳмоқдан бундан баттарроқ аҳмоқлик кутиш мумкин? Маст одам номус ва шарафини сақламайди, чунки ўша пайтда ақлидан айрилган бўлади. Мастлик қанча давом этса, аҳмоқлик ҳам шунча давом этади. Маст бундай пайтда нима қилаётганини билмайди. Номус, ор, шараф каби қадриятлар қушдек учиб кетади-ю, қайтиб келиб қўнмайди. Қанча номусли қиз-жувонларнинг номуси мастликда булғанади. Бундай чиркин хатарларни эшитиб-кўриб юраверамиз. Ичкилик заҳарли илон кабидир. Бир чақса — ўлдиради. Яхшиликка олиб келмайди. Шунинг учун Ислом ичкиликнинг барча турларини

ҳаром — ман қилган. Майхўрларнинг аксари қиёматда жаҳаннамга боражакларини, ёниб кул бўлажакларини билсалар ҳам ўзларини тийиб ололмайдилар. Бу қандай аҳмоқлик? Балки «касаллик» дерсиз? У ҳолда нима учун жигари огриган инсон даволаниш чорасини излайди, ҳаракат қилади-ю, майхўр нафсини енгитиш чорасини қидирмайди? Ажаб, ичкиликни чақиб ўлдирадиган илонга ўхшатдиг-у, айнаи чоғда ўйланиб қолдик: илон аҳмоқлиги учун бировни чақмайди, жонини ҳимоя қилиш учун чақади. Майхўрликдан қайтмаётган аҳмоқ одам эса жонини авайлашни ўйламайди.

Жаброил алайҳиссалом Пайгамбаримиз (с.а.в.) ҳузурларига келиб: «Жаъфари Тайёрий тўрт фазилати туфайли Аллоҳнинг мақтовига сазовор бўлди», деди. Расулуллоҳ (с.а.в.) Жаъфари Тайёрийдан бу мартабага қандай эришганлигини сўрадилар. У дедики:

– Қарасам, ичкилик ақлни йўқотади. Шунинг учун ичкиликни ичмадим. Бут-санамларга қарадим, фойдаси йўқ, шунинг учун уларга сизгинмадим. Оиламни рашик этганим сабабли бошқалар билан зино қилмадим. Ёмон оқибатга олиб келишини билганим учун ёлгон сўзламадим.

Эътибор қилинг: сабабларнинг аввалида ичкиликдан юз ўгириш турибди. Агар инсон майхўрликни ташламаса, бут-санамларга ҳам сизгинаверади. Юзига чоғтирган итга миннатдорлик билдирган мастнинг бутга сизгиниши қийин эканми? Ишонмасангиз, синаб кўринг: хумор тутиб азобланаётган майхўрга бир пиёла ароқни кўрсатинг-да, «Шу бутга сизгинсанг, ароқ сеники», дег. Сизгиниш нима экан, шу

бир пиёла ароқ учун ўша ёғоч бутни ялай-ялай адо қилиб беради. Майхўр одам зинодан ҳам, ёлгондан ҳам қайтмайди.

Аҳмоқ одам асли иродасиз одамдир. Кимки аҳмоқ бўлса, уни бошқалар алдайди, ихтиёрини олади, эзиб ишлатади. Фақат ақл соҳибигина чинакамига озод ва мустақилдир. Чунки ақл эрксизликка чидай олмайди. Зотан, қаерда ақл бўлса, қудрат ҳам ўша ердадир. Ақл ҳар қандай ёт таъсирлардан соҳибини ҳимоя қилади. Ақл ҳар қандай фитна устидан голиб бўлади. Ақл Тангрини танитади. Яъни, Ер юзида яралмиш барча нарсада Тангри таолонинг муъжизасини, қудратини кўради. Кўриб, фикр қилади ва ёмон йўللardan тийилади. Ўзликни, сўнг Яратганни таниш, англашни бир чўққи қиёс этсак, бу чўққи фақат ақл йўли билан забт этилади. Агар ақл инсонни бу бахтга йўламас экан, унинг боши кулфат ботқогидан чиқмайди.

Ақлнинг кучига ишонмаслик — ақлсизлик белгиси. Ақл-идрокдан маҳрум бўлган бош сувсиз чашмага, адабсиз, тарбиясиз йигит эса эгаржабдуқсиз отга, шарм-ҳаёсиз жувон тузсиз таомга, илмига амал қилмаган олим хушбўй гули йўқ бўстонга ўхшайди. Донишманддан сўрадилар:

— Бировнинг ақлли одам эканини унинг қайси ишидан билиш мумкин?

Донишманд деди:

— Уч хислатнинг биридан билса бўлади: у юборган элчисига қараб, ё ёзган мактубига қараб ёки юборган совгасига қараб. Элчи — унинг ўзи демак; мактуби — унинг нутқи; совгаси эса — ҳимматидан дарак.

бир пиёла ароқ учун уша ёғоч бутни ялай-ялай адо қилиб беради. Майхўр одам зинодан ҳам, ёлгондан ҳам қайтмайди.

Аҳмоқ одам асли иродасиз одамдир. Кимки аҳмоқ бўлса, уни бошқалар алдайди, ихтиёрини олади, эзиб ишлатади. Фақат ақл соҳибигина чинакамига озода ва мустақилдир. Чунки ақл эркисизликка чидай олмайди. Зотан, қаерда ақл бўлса, қудрат ҳам ўша ердадир. Ақл ҳар қандай ёт таъсирлардан соҳибини ҳимоя қилади. Ақл ҳар қандай фитна устидан голиб бўлади. Ақл Тангрини танитади. Яъни, Ер юзида яралмиш барча нарсада Тангри таолонинг мўъжизасини, қудратини кўради. Кўриб, фикр қилади ва ёмон йўллардан тийилади. Ўзликни, сўнг Яратганни таниш, англашни бир чўққи қиёс этсак, бу чўққи фақат ақл йўли билан забт этилади. Агар ақл инсонни бу бахтга йўлламас экан, унинг боши кулфат ботқоғидан чиқмайди.

Ақлнинг кучига ишонмаслик — ақлсизлик белгиси. Ақл-идрокдан маҳрум бўлган бош сувсиз чашмага, адабсиз, тарбиясиз йигит эса эгаржабдуқсиз отга, шарм-ҳаёсиз жувон тузсиз таомга, илмига амал қилмаган олим хушбўй гули йўқ бўстонга ўхшайди. Донишманддан сўрадилар:

— Бировнинг ақлли одам эканини унинг қайси ишидан билиш мумкин?

Донишманд деди:

— Уч хислатнинг биридан билса бўлади: у юборган элчисига қараб, ё ёзган мактубига қараб ёки юборган совғасига қараб. Элчи — унинг ўзи демак; мактуби — унинг нутқи; совғаси эса — ҳимматидан дарак.

Комил ақлга эга бўлган киши ўзини паст мартабадан юқори мартабага кўтаради. Раъйи-ақли кучсиз бўлган киши эса ўзини баланд мартабадан қуйи ташлайди. Суқрот ҳаким вафотларидан олдин шогирдларига бундай насиҳат қилибдилар:

– Фароғат, шодлик кеч келиб, тез кетади, қайгу-алам тез келиб, анча узоққа чўзилади. Ҳар одамнинг иффат ва парҳезкорлиги бўлмаса, ҳар қанча зийрак ва доно кўринса ҳам, унинг ақли камолга етишган ҳисобланмайди. Шунга кўра, оқил ва камол иффатли, тавфиқли бўлмоғи шарт. Қилган ёмонликлари, фисқу фу-журларини ҳар ерда мақтаб, гердаиби сўзлаб юрган одамдан узоқлашинг. Комил, ақлли одам бузуқ ҳаёлларни кўнглига келтирмайди, ақл-хуш қуввати билан уларни рад этади.

Ҳакимнинг бу ибратиға қўшимча қилиб айтиш мумкинки, ақл ва ҳаё ажралмас дўстдир. Бири йўқолса, иккинчисини топиб бўлмайди. Дунё дунё бўлиб яралганидан бери ҳали комил ақл эгасининг беҳаёлик қилганини ёки аксинча, беҳаё одамнинг комил ақл эгалари мартабасида эъзозланганини кўрган эмас. Фузайл ибн Ниёз (қ.с.) «Ҳар нарсанинг закоти бор. Ақлнинг закоти — охират андишасидир» деганлар. Бу закот — андишага хиёнат қилмаганлар ақл комиллигига эришган бахтиёр зотлардир.

Ривоят: Ҳазрати имом Абу Ҳанифа Ҳуфий (қ.с.) тошлоқ йўлдан бораётган эдилар. Қаршилари-дан бир ҳўкиз келаверди. Абу Ҳанифа йўлдан четландилар. Ҳамроҳлари дедиларки:

– Ё имом! Бу парҳез нимадандир?

Дедилар:

– Менинг ақлим бор, унинг эса шоҳи!

Гўзал хислатлар — ақл ва камолнинг бир нишонасидир. Гўзал ахлоқ ҳам ақлнинг камолга эришганидан далолат беради. Бир мажлисда ҳеч кимга сўз бермай эзмалик қилиб сўзлай-вермаслик, жоҳил ва нодоннинг сўзларига сукут билан жавоб беришлик соғлом ақлли ҳар бир инсон учун голибият ва саодат бўлиб, бунинг акси эса пушаймонлик ва тубанликдир.

Луқмони Ҳаким дебдилар:

– Эй ўғил, одамлар сўзга устамонликлари билан мақтансалар, сен сукутинг билан мақтан. Ҳар нарсанинг далили бор: ақлнинг далили — фикр. Фикрнинг далили — сукутдир.

«Ақлли одамлар подшоҳларнинг марҳаматига ишонч билдирмайдилар, – деб ёзадилар ҳазрат Навоий. – Донишманд кишилар тентакларнинг гап-сўзига ишонишни ўринли демайдилар. Зеро, у бир нима қилса — ихтиёри ўзидадир. Тентак эса беихтиёрдир. Аммо ақлли одам иккаласидан ҳам эҳтиёт бўлиши яхшидир.

*Ул чу соҳиб ихтиёр ўлди-ю, бу беихтиёр,
Иккисида хазму ҳикматнинг хилофи ошкор.*

Дейилмоқчи: униси — ихтиёр эгаси, буниси эса ихтиёрсиз. Лекин иккисида ҳам ақл билан ҳикматнинг тескариси бор.

Ўзини донишманд ҳисобловчи биродарларимиз қайсидир даврада тентак ёки жоҳилга рўпара келганларида бу доно фикрни ёки ҳазрати Абу Ҳанифанинг йўл четига чиқиб турганларини эсласалар, ақлга хилоф иш қилмаган бўлур эдилар.

Ақл фойдаланилмағунича соҳибига фойда бермайди ва киши лайлак ҳолига тушади.

Дарахт тепасига ин қурган кабутар тухум қўйиб, бола очган чоғда тулки келиб дағдага қилди:

– Жишларингни ташламасанг, дарахт тепасига чиқаман-да, ўзингни ҳам, болаларингни ҳам ейман.

Кабутар ўз жонидан қўрқиб, болаларини тулкига ташлади. Кейин яна тухум қўйиб, бола очди. Тулкининг ёмонлигидан қўрқиб утирганда, лайлак учиб келиб паришонлиги сабабини сўради. Кабутар тулкининг дағдагаларини айтиб берди. Лайлак унинг нодонлигидан кулди-да, ақл ўргатди:

– Тулки яна келса, «Болаларимни ташламайман. Истасанг ўзинг дарахтга чиқиб еявер, мен учиб кетаман, мени ея олмайсан» десанг, аҳмоқлигича қолаверади.

Кабутар лайлак айтгандай қилди.

– Бу гапларни сенга ким ўргатди? – деб сўради тулки.

Кабутар ақл ўргатувчиси ким эканини айтгач, тулки лайлакни излаб кетди. Уни дарё қиргогидан топиб, сўради:

– Эй лайлак, шамол ўнгдан эсса, бошингни қандай сақлайсан?

– Бошимни чапга бураман, – деди лайлак донишмандлик билан.

– Шамол чапдан эсса нима қиласан? – деб сўради тулки ўзини гўлликка солиб.

– Бошимни ўнгга бураман ёки орқамни ўтираман, – деди лайлак унинг нодонлигидан кулиб.

– Шамол орқадан эсиб қолса нима қиласан?
– Бошимни қанотларим орасига оламан.
– Йўғ-э, мени лақиллатяпсанми? Бошни қанотлар орасига олиш мумкин эканини билмас эканман. Агар алдамаётган бўлсанг, бир кўрсатчи?

Лайлак бошини қанотлари орасига олди. Тулки пайтдан фойдаланиб, унга ташланди. Бир ҳамлада ўлдириб, қорнини обдан тўйгазиб олдида, ерда сочилиб ётган патларга қараб деди:

– Эй лайлак! Кабутарга ақл ўргатишни билибсан-ку, нечун ўзингга ўргатмадинг?

Шу ўринда, азизларим, қисқагина танаффус эълон қилиб, бугунги кунимизда ақлни ўз ўрнида ишлатмасликка доир мисолга, аслида ҳеч қаерда содир бўлмаган ҳангомага ҳажв кўзи билан астагина мўралаб қараб олайлик.

ИЛМЛИ БОЗОР

Нафасингдан айланай, бу Йўққулобод деган жойда не-не ажойиботлар бўлмайди. Мана, бозор деганда биз қандай манзарани кўз олдимизга келтирамиз? Бир мошин қовунни туширгач, эски чопонини буклаб, тагига якандоз қилиб олиб, носни отволиб, савдо қилувчи деҳқонними? Садаганг кетай, Йўққулободда бошқачароқ, у томонларда бозор илмийлашиб кетган. Шунақасини эшитмаганман, дейсизми? Менам эшитмаганман, лекин Йўққулободдан бир ҳангома келиб қолган эди, ишонишдан ўзга чорам қолмади. Келинг, менга бегона эмассиз, сиз ҳам эшитиб кўринг: биз ўзимизнинг бозорда «бозоркўм» деган мартабали одам бўлишини биламиз. Йўққулободдаги бозоркўм мактабни аранг битирган, ўнта бармогини бир амаллаб санай оладиганлардан эмас. Аксинча, нақ филология фанлари номзоди! Сал оширвордикми? Майли, унда омади чопмаган олий маълумотли шоирлардан биридир. Йўққулободда бошқача бўлиши мумкинмас, чунки бозорга гапдон, сўзамол одам керак. Бир куни Йўққулободдаги катта бозорга қўшни сайёрадан меҳмонлар келди. Бозоркўм уларни айлантириб юрибди. Яхшики, меҳмонлар «Сиз қандай қилиб бу мартабани эгалладингиз?» деб сўрашмади. Сўраб қолишсами, номзоди бозоркўмлик рўйхатида турган иккита иқтисодчи, учта биологгии доғда қолдирганини айтишга мажбур бўлармиди? Шунда ҳам киндиги юқори мартабали бир одамнинг киндиги билан уланганлигини айтмай,

суваб кетарди. Аслини олганда меҳмонларга бунинг қизиғи ҳам йўқ. Хуллас, бозорқўм ўзига тобе салтанатини қойилмақом қилиб таништирди:

– Мана, гўшт бозорининг салоҳияти билан танишинг: калла гўшти сотаётган йигит тўрт йил район касалхонасида невропатолог бўлиб ишлаган. Каллага доир барча илмларга эга. Анави мол оёқларини сотаётган синглизмиз икки йил давомида медицина институтида травмотология бўлимида ўқиганлар. Насиб бўлса, бу йил ўқишни контракт асосида тиклаб, ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда илм олишни давом эттирадилар. Энди бу томонга қаранглар: рўмол сотаётган биродаримизни кўряпсизми? Бу киши кимё фанлари номзоди бўладилар. Ҳар қандай матодаги табиий ип билан сунъий кимёвий толаларни бирпасда ажратиб берадилар. Бу кишининг завжаи муҳтарамалари ҳам кимёгар бўладилар. Бу хоним ширин ичимликлар сотуви билан бандлар. Аммо бугун келмаганлар, аммалариникида бешик тўйи экан. Энди электр бўлимига ўтайлик: сим ўлчаётган кишига эътиборингизни тортамиз: бу киши нақ йигирма йил мактабда ёш авлодга физикадан дарс берганлар. Электр буюмларининг сарасини ҳамма шу кишидан олади. Радио буюмлари билан савдо қилаётган дўстимиз бозоримизнинг фахри. У Йўққулобод чемпионларини ҳам ютиб ташлайдиган шахматчи робот ясаганлардан. Чойнак-пиёла сотаётган синглизмиз геология соҳасида диссертация ёкламоқчи бўлганида озгина билими етишмай қолган

экан. Биз бозор аҳли номидан бу синглизмизга топшириқ берганмиз. Бу йил қандай қилиб бўлса ҳам диссертация ёқлашлари керак. Биз бозоримиздаги фан номзодлари сонини кўпайтиришга ҳаракат қилишимиз шарт. Чунки қўшни вилоят бозоридагилар бу соҳада биздан анча илгарилаб кетишган. Аммо биз юк ташувчилар орасида олий маълумотлилар кўплиги бўйича улардан олдиндамиз. Бу ҳам бизнинг фахрли кўрсаткичимиздир.

Бозоркўм шундай илҳом билан таништираётганида ёнларидан эски пахталик кийиб олган паттачи йигит ўтиб қолсами? У паттачини танимайдигандай тескари қараб олди. Агар меҳмонлар «Бу ким?» деб сўрашса, нима дерди? «Еттинчи синфнинг ярмидан кейин мактаб нималигини билмай юрган бола бу», дермиди? Илми бозор деган номга бу тўғри келадими? Аслида бозоркўм бу паттачининг баҳридан ўтса бўларди. Математик қўшниси бу ишга анчадан бери харидор. Пича хамир учидан патир ҳам бериб қўйган. Аммо нима қилсин, ноилож бу бечора. Агар шу паттачи ўзининг куёви бўлмаганида аллақачон бу саводсизнинг баҳридан ўтиб юборган бўларди-я!

Ана шунақа, Йўққулободдан юборилган ҳангоманинг қисқа баёни билан танишиб ҳам олдингиз. Бирпасда қандай ажойиботларга гувоҳ бўлдик-а? Энди садаганг кетайлар, бу гаплар орамизда қола қолсин. Тасаввуримиз дарвозаларини ёпиб қўя қолайлик. А, лаббай?

Қисқа танаффусни ниҳоясига етказиб, мавзуга қайтамыз:

Ақл эгалари олимлар, фозиллар ва тадбирли ҳунармандларнинг суҳбатларидан кўп-кўп баҳраманд бўлади. Донишмандлар суҳбати мушканбар демакдир. Шоир айтмоқчи:

*Ҳам тавозелик бўлиб, ҳам баодаб,
Яхшиларнинг суҳбатин қилгил талаб!*

Ақл эгаси кўршапалак табиатли жоҳиллар билан улфатчиликдан қочади:

*Ёғ ичига тушса ғар сув, нолалар қилгай чироғ,
Суҳбати ножинс бўлгай боиси озору доғ.*

Донолар мажлисида, улуғлар суҳбатида ўзига муносиб жойда ўтириш ҳам донишмандликдан дарак беради. Ақл-идрок эгаси бошқаларнинг мартабаларини иззат қилади. Девоналар каби андишасиз сўзлаш шармандалиқдан нишон беради. Сабабсиз, ўринсиз кула бериш эса пуншаймонлик билан натижаланади.

*Суҳбатга лойиқ эмас ҳар кимса
ўринсиз кулса,
Ғар кавуш кулса, оёқдан бўладир
шаксиз узоқ.*

Суҳбатимиз аввалида ҳикмат хусусида қисман тўхталган эдик. Якунида яна шу мавзуга қайтсак, чунки ақл ва ҳикматни айри-айри кўриш номаъқулдир. Афлотун ҳаким дебдилар:

«Баданнинг қуввати — овқат, ақлнинг қуввати эса ҳикматли сўзлар, донолик ва донишмандлиқдир. Агар ақл шулардан маҳрум бўлиб қолса, овқатсизликдан бадан ҳалок бўлгани каби ҳалок бўлади». Донишмандлар ҳикматни бундай таъриф қилиб ўтганлар:

Ҳикмат — ҳар бир ишда тўғрини хатодан ажратиш ёки бир нарса ҳақида энг тўғри ҳукмни топиб чиқаришдир. Ҳикматни яхшироқ англаш учун мана бу бир неча фазилатларни билиш лозимдир.

❖ Зеҳн поклиги — исталган нарсани ўйлаб чиқаришда нафснинг хуружига бўйин эгмаслиқдир. Қадим адабиётда бу «Зеҳн сафоси» дейилиб, бир масала, жумбоқнинг ечими ёки бир ишнинг натижасини қийналмай осон ва тез ўйлаб топиш тушунилади («Зеҳн» — идрок, тезфаҳмлик, «сафо» эса поклик, тиниқлик, равшанлик маъноларини англатади).

❖ Зийраклик — ишнинг аввалидан охирига қадар зеҳннинг чақмоқ янглиг тез ҳаракатидир.

❖ Ғўзал тасаввур — бир нарсани англаб чиқаришда унга дахли бўлмаган бошқа нарсани қориштирмасдан яхши англаш қувватидир.

❖ Осонлик билан ўрганиш — ортиқ машаққатланмасдан исталган нарсани ўрганиш қувватидир.

❖ Ёдда сақлаш — ўқиб анланган нарсани эсдан чиқармасдан ёдга олишдир.

❖ Эсга тушириш — ёдга олинган нарсани исталган вақтда дарров эсга туширишдир.

Ахлоқ илми бўйича биз англайдиган ҳикмат шу саналган хулқ ва фазилатлар билан топилади. Ҳикмат эгаси бўлганлар «ҳаким» деб аталадилар.

Мисол тариқасида «Гулистон»да бу ҳикматни ўқиш мумкин:

«Бир киши Ануширвонга мундоқ хушхабар еткурдики, Худойи таоло фалон душманингни жаҳондин кўтарди. Ануширвон анго деди: «Ҳеч эшитдингмуки, Худойи таоло мени жаҳонда доимий қўюрму?»

Байт:

*Гар адув ўлса анго бўлмасмен асло шодмон,
Ким ўзим доғи жаҳонда қолмағумдир жавидон.*

Бу жавоб ақл ва ҳикматнинг гўзал кўриниши, шундай эмасми? Бунӣ ўқиганимда тоғам — Мирзакалон Исмоилий ёдимга тушдилар. Шароф Рашидов вафот этган куни кимдир телефонда бу воқеа билан тоғамни хушнуд қилмоқчи бўлганда «Бир кишининг ўлимига ҳам қувонадими?!» деб газабланган эдилар. Бир нодонлик асрлар оша айнан бир кўринишда яшар экан, инсониятнинг ҳикматга бўлган муҳтожлиги сақланиб қолаверади.

Турли давра гурунгларида инсонга хос «тўрт фазилат» деган иборани эшитиб турамиз. Суҳбатимиз аввалида «Калила ва Димна»дан мисол келтирганимизда бу тўрт фазилат — ҳикмат, ақл, қаноат, адолат деб белгиланган эди. Қадим адабиётнинг бошқа манбаларида бу фазилат — ҳикмат, шижоат, иффат, адолат деб таҳлил қилинади. Одам боласига сув билан ҳаводай зарур бўлган бу тўрт фазилат баёнида қисман фарқ бўлса-да, мантиқан фикр яғонадир.

“Ҳикмат ҳам назарий, ҳам амалий қувватлардан иборат бўлиб, зако, зеҳн сафоси, ҳусн-и тааққул ва таҳаффуз деб аталган тўрт хислатни ўз ичига олади, – деб ёзганлар Алийбек Рустамий. – Назарий қувватдан мурод — кишининг мавжудот ҳақиқатини англаб, ўз имконияти доирасида мутлақ борлиқни идрок этишидир. Ҳикматнинг амалий қуввати эса шахснинг ўз ахлоқини яхшилаши ва эзгу ишларга ўзини одатлантира олишидир”.

«Зако» дейилганда ўткир ақллилик, зийраклилик, синчковлик тушунилади. Синчков, сезгир, ақлли кишиларни «закий» дейдилар. «Зако хайли» дейилганда заковатли кишилар англашилади. Киши кўп ўқиши, билиши натижасида онги бойийди, сезгилар орқали билинадиган нарсалар ана шу билим ёрдамида мантиқан таҳлил этилиб, хулосалар чиқарилади. Бундай ҳолат илмда кўп учрайди. Масалан, Ибн Сино ҳазратлари ҳали заррабин (микроскоп) йўқ пайтида микроблар борлигини айнан зако туфайли кашф этганлар. У зот касалнинг тарқалиш жараёни ва хусусиятларини кузатиб, шу хулосага келганлар. Ёки лазер нурининг кашф этилиши ҳам шундай. Олимлар нур бир ерга тўпланса, кучли қувват ҳосил қилишини англаб, сўнг шу илмий тахмин асосида тажрибалар ўтказганлар.

«Ҳусни тааққул» деб тўғри фикр юритиб, хато ва янглишишлардан сақланишга, ақлни яхши томонга ишлатишга айтилади. Чунки ният бузилса, киши ақлини суиистеъмол қилиши мумкин. Бу ҳолда киши онгида хато, янглиш

фикрлар пайдо бўлади. Мафкура бузилади, натижада киши ҳикматдан узоқлашиб, йўлдан озади («Ҳусн» — гўзал, «тааққул» — идрок, фикр юргизиш, яъни ақл билан иш юритмоқ демакдир).

«Таҳаффуз» деганда кўрган, билиб олган ва ўрганган нарсаларни яхши эслаб қолиб, керак бўлган пайтда тезда эсга келтириш тушунилади.

«Ҳикмат» сўзининг асл маъноларидан бири — донишмандлик, доноликдир. Яна бир маъноси — яширин сабаб, сирдир. Яна бири — илму-маърифатдир. Яна бири — тадбирдир. Фалсафа илмини қадимда «ҳикмат илми» деб ҳам атаганлар. Ҳикмати илоҳий — Аллоҳнинг хоҳиш-иродасини англатади. Ҳикмати шукуҳи — билим шуҳрати, машҳурлиги демак. Ҳикмату ақл — илм ва ақл дегани. Ҳикмат суйи урмоқ — муолажа қилмоқдир.

Донишмандларни, илму ҳикмат соҳибларини қадимда «ҳикматгард» ёки «ҳикматжўй» деб атаганлар. Донишманд, файласуф, олим, ҳакимларни «ҳикматмаоб», «ҳикматпараст», «ҳикматпеша», «ҳикматсоз» деб ҳам шарафлаганлар. Билимдонларнинг суянчиги, ҳомийси — «ҳикматпаноҳ», билимдонларнинг сезгири — «ҳикматқийёс» дейилган. «Ҳикматобод» ҳикматга тўла маконни англатган.

Булар «ҳикмат» атамасига доир тушунчалар. Дунёда ҳикмат эшитган, эшитганидан тўлқинланиб, бошқага айтиб юрган одамлар кўп. Бу ҳам яхши фазилат. Аммо ҳикматга амал қилувчилар озким, афсусимиз айнан шунда.

Суҳбатимиздан аён бўлаяптики, ақл-идрок ва ҳикмат эгалари — икки дунё саодати мукофоти билан тақдирланадиган бандалар экан. Уларнинг сафларида бўлмоқлик барчаларимизга насиб этсин, деган муножот билан суҳбатимизга якун ясаймиз.

Дуо қилайлик:

– Аллоҳим, бизларга ақл, зеҳн, заковат, қобилият каби улуғ неъматлар бердинг, Ўзингга шукур! Бизларни илмдан бегона қилмадинг, Ўзингга шукр! Аллоҳим, ўзингга зорланиб илтижо қиламиз: ўзимизни то қиёматга қадар тугилиб яшайдиган зурриётларимизни илм олишга муҳаббатли қил. Бешиқдан то лаҳадга қадар илм олувчи солиҳ бандаларинг қаторида бўлишимизни насиб эт. Кимгаки илм олиш бахтини берибсан, улардан бу бахтни олиб қўйма. Кимки бу бахтдан бенасиб экан, уларни бу бахтдан баҳраманд эт. Ҳузурингга борилган чоғи «Эй, бандам, сенга илм олмогинг учун берган ақлни нималарга сарф этдинг?» деган савол берилганда уялиб қолмайдиган бандаларингдан қил. Аллоҳим, бизларни қалбларини нуринг билан ёритган, маърифат денгизидан насиба берган, лутф ва карамингга лойиқ кўрган бандаларингдан айла! Илм олишга дангасалик қилмайдиган, олган илмини нафс орзуларига сарф этмайдиганлардан қил. Илм йўлини нопокликлардан асра. Олган илмимиз туфайли Ўзингнинг розилигингга етишмоқлик, қиёматда Ўзингнинг жамолингни кўрмоқлик бахтини бизларга насиб эт, Аллоҳим! Устозларнинг шогирдлар ҳузурдаги ҳақини, шогирдларнинг устозлар ҳузурларидаги ҳақларини ҳалол ва холис адо этишларини насиб эт!

– Аллоҳим! Бизлар бу дунё имтиҳонидаги ожиз бандаларингмиз. Жаҳолат довули билан синаганингда йиқилиб қолмайдиган солиҳ бандаларингдан қил бизларни. Шайтон алайҳилаънанинг ёмонлигидан ёлғиз Ўзингдан паноҳ тилаймиз. Шайтон қуролларида бўлмиш жаҳолат ҳужумидан ҳам Ўзингдан паноҳ тилаймиз. Аллоҳим! Бизларга жаҳолат нима эканини англаб ета олувчи идрок бер. Аллоҳим! Жаҳолатга рўпара келганимизда уни енгиб ўта олувчи ирода қувватини бер. Жаҳолат исканжасидаги биродарларимизга бу бадбахтликдан қутулишлари учун ҳидоят бер. Уларга қиёматдаги дўзах азобларини бегона қил. То қиёматга қадар тугилиб яшайдиган зурриётларимизни жоҳиллик балоларидан асра. Бизлардан аввал вафот топганларнинг ҳаётлик чоғлари жоҳилликлари туфайли қилиб қўйган гуноҳларини кечир, Аллоҳим! Биз топган савоблардан у марҳум зотларнинг аъмола номаларига ёзиб қўймоқлигини Ўзингдан илтижо қилиб сўраймиз, бизларни ноумид қилма, Аллоҳим! Бизлар жоҳиллигимиз туфайли қилган гуноҳларимизни лутфи караминг билан афв эт. Ер юзини ўраб турган жаҳолат булутидан ёғувчи томчилардан баҳра олувчилар борки, уларга инсофу тавфиқ бер, жоҳилликлари туфайли юмилган кўзларини илм ва ҳидоят нурлари билан оч. Ер юзига соя ташлаб турган жаҳолат булутларини Ўзинг бар-тараф этиб, тинчлик ва омонлик нурларига чўмдир. Ўзингнинг «Жаҳолат-ла ёмонлик қилиб қўйиб, сўнгра тавба қиладиганларнинг тавбаси

Аллоҳнинг зиммасидадир. Аллоҳ ана ўшаларнинг тавбасини қабул қилади» деган ваъданга кўра, бизларни истигфор айтувчилардан ва тавбалари қабул бўладиганлардан қил.

– Ё Аллоҳ! Биз — бандаларингга ақл ато этиб, ўзга махлуқлардан кўра шарафлироқ мартабани берганинг учун Ўзингга чексиз шукрлар қиламиз. Барчаларимизни бахтиёрликнинг биринчи шarti бўлган ақл қуввати билан қувватлантир. Ийсо алайҳиссалом қочган аҳмоқлардан бизларни Ўзинг ҳимоя қил. Иблиснинг ёмонлигидан ва аҳмоқларнинг таъсиридан Ўзингнинг паноҳингга қочамиз. Берган неъматинг — ақлни бизлардан олиб қўйма. Ақлини қадрламаётган дўстларимизга ҳидоят бер. Уларни ҳам комил ақл-идрок эгалари сафига қўш. Омийн, йа Раб ал-оламийн!

МУНДАРИЖА

Гафлат уйқуси	3
Яшасин, мўйлов!	26
Инсонийлик тожи	34
Янги харита	52
Дард устига чипқон	76
Ота-оналар мажлиси	136
Ақлни ва оқилни асрайлик	148
Илмли бозор	180

УЎК: 821.512.133
КБК 84(5Ў) + 72.3(5Ў)
М22

М22 **Малик, Тоҳир.**
Олим бўлиш... қийин / Т. Малик.
– Т.: «DAVR PRESS» НМУ, 2014. – 192 б.

ISBN 978-9943-4311-0-2 **УЎК: 821.512.133**
КБК 84(5Ў) + 72.3(5Ў)

Маънавий-маърифий нашр

Тоҳир МАЛИК

ОЛИМ БЎЛИШ... ҚИЙИН

«Одавийлик мулки»га доир суҳбатлар

Бош муҳаррир Асрор Мўмин
Масъул муҳаррир Хосият Ражабова
Мусахҳиҳ Лола Шаимова
Дизайнер Жаҳонгир Абдужалилов
Саҳифаловчи Азиза Ойназарова

Нашриёт лицензия рақами АІ-№ 213
2014 йил 17 мартда нашриётга топширилди.
2014 йил 16 апрелда босишга рухсат этилди.
Бичими 84х108_{1/32} «Baltica APP» гарнитураси.
Шартли босма табоғи 10,08.
Нашриёт ҳисоб табоғи 7,10. Адади 2000 нусха.
881-сонли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

Оригинал макет "DAVR PRESS" нашриёт-матбаа
уйида тайёрланди.
"DAVR PRESS" НМУ МЧЖнинг матбаа бўлимида
офсет усулида чоп этилди.

Манзил: Ўзбекистон Республикаси, 100156,
Тошкент шаҳри, Чилонзор тумани, 20-А даҳа, 42-уй.

Тел: + (99871) 120-1299;

Маркетинг бўлими: + (99871) 120-1233; 120-1202.

Web: www.davrpess.uz

E-mail: davr-press@mail.ru

Илмга интиланган киши энг яхши
инсондир. Илмдан юз ўгириш —
инсонийликдан юз ўгириш демак.
Чунки илм инсонийлик тожи ҳисоб-
ланади. Инсон илм билан шараф
топади. Илм одамни юксалтириб,
ундан ёдгорлик қолдиради.

ISBN 978-9943-4311-0-2

9 789943 431102